Вода з каменю

Частина перша

Розділ перший

Тієї осінньої неділі 1830 року, коли у Варшаві кадети школи підхорунжих, а з ними й поет Северин Гощинський готувалися до штурму Бельведера, щоб убити намісника Королівства Польського великого князя Костянтина й проголосити Польщу незалежною, у Львові — столиці подібного до Конгресівки Королівства Галіції і Лодомерії, яке належало австрійському цісарству, панувала ідеальна благодушність.

У суботу, відмітившись у губерніальних бюрах і засвідчивши цим свою лояльність, розійшлися по домах службовці; жандарми, перевіривши паспорти зареєстрованих жебраків і повій, склали реляції в дирекцію поліції про відсутність у місті підозрілих осіб; у колишніх монастирях Кармелітів і Бригідок тюремники провели перекличку в'язнів; на розі вулиць Широкої й Палацової в приміщенні греко–католицької духовної семінарії префекти перевірили присутність питомців[1] у кімнатах; гора Шембека, до якої притулився Заклад Оссолінських, мирно закутувалася сизим туманом і крізь сутінки перезиралася з лисим куполом Високого Замку; на Гетьманські й Губернаторські вали виходили на прохід святково одягнуті містяни; засвітилися свічки на жирандолях у касино Гехта навпроти Єзуїтського городу; розпочиналася вистава у театрі Яна Камінського; на вулиці Сикстуській у своїй квартирі писав, стоячи за конторкою, драматург Олександр Фредро, й ніби зовсім окремо від усього світу, немов анахорет, у тісній комірці Закладу Оссолінських розстеляв одне ліжко вісімдесятип'ятилітній бібліотекар Павло Любимський, а друге, як завжди, залишалося застелене шовковим білим покривалом.

А в неділю на досвітку дзвони заграли на "Anioł pański"[2] й на заутреню — зазмагалися між собою церковні благовісти й костьольні дзвоники, перебиваючи одні одних, пересварюючись за прихожан римської і грецької віри; а далі, немов згадавши, що вже більше двох століть тому їх об'єднав апостольський престол, увійшли в єдиний ритм, злагоджений дзвін став чутний усім, хто де досипляв суботню ніч: у кам'яницях старого міста, у халабудах передмість і в сутеринах.

Потім ударив дев'яту хрипливий ратушевий годинник, з гори Шембека долинула вкрадлива трель поранної трубки, їй відповів з Високого Замку владний звук мідного горна, а тоді у блискучих касках, з карабінами на плечі і з духовим оркестром попереду виступив з Яблоновських касарень полк цісарського війська до Єзуїтського костьолу на молитву. Прийшов, тлумлячись, через аркову Галицьку браму, а за нею, знову вишикувавшись у колону, промарширував під такт ударів барабанщика в напрямку площі Святого Духа. На Ринку, біля кам'яниці з венеціанським левом на фронтоні, юрмився уже народ — дорослі й діти. Дорослі не зважали на військо, вони збиралися тут кожної неділі з доброю вірою, що Бог допоможе їм продати свою силу й розум підприємцям, ярмарок живим товаром уже розпочався, щасливі запивали могорич у кнайпі "Унтер цвайундфірціг"[3], а хлопчаки побігли за жовнірами.

Вмент вишикувались у маршову колону, яку очолив щасливо усміхнений Ясьо Сакрамент; він, затиснувши під пахвою скрипку і міняючи крок, раз у раз підстрибував, щоб увійти у маршовий ритм жовнірів, а коли йому нарешті вдалося це зробити й хлопчаки теж перестали безладно дріботіти, затягнув на високій нуті бравурну пісню, за яку поліцаї будь–кому, крім нього, не гаючись наклали б на руки блискучі брансолети.

Pod Ulm, pod Ulm, pod Austerlitz!

Bierzemy w dupę nie mówiąc nic,

Bo my, austriacy, taki zwyczaj mamy,

Z w dupę bierzemy i nic nie gadamy![4]

Гонорові вояки, які анітрохи не почувалися винними в тому, що їх старших товаришів по службі бив колись під Ульмом і Аустерліцом Наполеон, уже моляться за найяснішого цісаря Франца I в Єзуїтському костьолі, а розохочені люмпаки знаходять собі іншу розвагу.

Під час Богослужень у костьолах і церквах на Маріацький плац в один і той же час, по неділях, виходив старий чоловік у чорному сукмані, заросли на обличчі, в широкополому рудому капелюсі. Заклавши назад руки, він ішов понуривши голову і вряди–годи глипаючи з–під сивих брів на зустрічних допитливими очима, переходив плац Каструм, потім повертав угору, залишаючи зліва костьол Марії Сніжної, виходив на Губернаторські вали, йшов Личаківською аж до Льоншанівки і вертався назад, закінчуючи свій обхід на Пекарській. Там раптом зникав, мовби його ніколи й не існувало, — аж до наступної неділі.

Цей чоловік, якого звали Агасфером[5], жив, здається, вічно, бо пам'ятали його найстарші мешканці міста, і був він завжди такий, як і тепер, — високий, худий, пригорблений, з вузлуватими зморшками на чолі й великою жировою ґулею, що визирала, лисніючи, з–під кудлатого сивого заросту, а очі мав на диво молоді, і ніхто не сумнівався в тому, що він переживе ще й те покоління, яке щонеділі вихоплювалося юрбою від Єзуїтського костьолу на Маріацький плац, щоб не проґавити обходу Агасфера.

— Вічний жид! Вічний жид! — викрикували вуличники, наближаючись до старця, який зовсім не був схожим на єврея. Він не був схожим ні на поляка, ні на німця, ні на українця, бо риси його обличчя ховалися під лудою старості, а молоді очі висвітлювали тільки цікавість — тоді, коли він підводив погляд на людей, що йшли йому назустріч.

— Агасфер! Вічний жид! — не вгавали шибеники, а старий, не сповільнюючи ходи, пробивався крізь хлоп'ячу юрбу, був незворушний і водночас здивований — чого від нього хочуть; він проводив очима по обличчях люмпаків, погляд його від допитливості молодів, а ще більш змолоджений нерозумінням ніби окремо існував на старечому обличчі, і це бентежило хлоп'ячу юрбу. Розгнуздана і нахабна, вона розступалася, знічувалася і врешті розтавала під звуки дзвонів, які сповіщали винос Святих Дарів.

І трапилося так, що саме тієї благодатної листопадової неділі, яка була передоднем штурму Бельведера, один із сміливців все ж наважився підступити ближче до Агасфера і, заглядаючи знизу в його обличчя, запитав те, чого сам не розумів, бо чув це прихапцем від старших, і міг би те питання розтлумачити хіба тільки раввін із синагоги Золота Роза.

— А чому ти не подав Ісусові води, коли він ніс хрест на Голгофу?

Агасфер різко зупинився, розпрямився, обличчя його то світліло, то тьмарилося, наче він намагався розгадати загадку, яка мучила його все життя; очі старого враз зблиснули, певне, до нього прийшло нарешті цілковите розуміння смислу свого прозвища і тільки що заданого питання, він схопив підлітка за оборки, потряс і прохрипів:

— А ти подавав? Ти — подавав?

Однією рукою тримав хлопчиська за вилоги лапсердака, а другою — з палицею — тицяв у інших, геть стетерілих, і перепитував:

— А ти? А ти? А ти?

Сполохані незвичайною поведінкою старця, люмпаки розбіглися у бічні вулички, тоді Агасфер повернувся у бік Катедри й Руської церкви, в яких правилося Богослужения, протягнув руку з посохом і заволав:

— А ви, чому ви не хочете подати води тим, хто несе хрест?

Благовісти сповіщали винос Святих Дарів, багатоголосий хор дзвонів розсипав благодушний спокій над містом, ніхто не чув дивного волання старця, крім худорлявого двадцятирічного юнака Маркіяна Шашкевича, який при неділі, будучи вільним від репетиторства з дітьми вуйка Захара Авдиковського, квапився до Закладу Оссолінських, де бібліотекар Любимський дозволяв йому посиджувати за рукописами й книгами. Він обминув божевільного, але слова старого, здається, чіплялися його; Маркіян не розумів їх, та відчував, що вони і йому адресовані, оглянувся: старий уже не волав до церков, він дивився вслід Маркіянові й тикав у його бік палицею, тихо повторюючи:

— А ти подавав, ти подавав?

Маркіян приквапив ходу, щоб чимшвидше зникнути в провулках Хорунжчизни, та слова юродивого враз наповнилися у свідомості юнака конкретним змістом: треба мати криницю, щоб черпати воду й подавати її комусь, а в нього немає навіть джерельця; Маркіян мимоволі звернув на Широку й миттю вийшов на перехрестя вулиць, за яким, справа, стояла церква з чотириярусною дзвіницею і височів сірий будинок із заґратованими вікнами — духовна семінарія, до котрої йому закрито вхід.

Шашкевич довго дивився на віконце своєї колишньої кімнати на першому поверсі, і уявилася вона, холодна й пліснява, затишним теплим куточком, в якому витає дух премудрих наук, панує злагода між семінаристами, ведуться цікаві розмови, а на голови вихованців з долонь ректора отця Стефана Теліховського спадає тепле благословіння. Аж струсився від цієї солодкої ілюзії: в тому будинку бруд, фальш і деспотія, а все одно — відокремлений назавжди від нього, ще й проклятий батьком, — відчував себе неприкаяним сиротою і в цю мить ледве стримав схлип.

Крізь вікно виглядали питомці, здаля він їх не впізнавав, і вони не до нього приглядалися: на бруку стояв селянин з бесагами на плечах, по одягу був десь із бойківських гір — у сукняному капелюсі з заяложеною волічковою обвідкою, довгополому сардаку й личаках. Він з мужицькою цікавістю приглядався до питомців, що скупчилися біля вікна й реготали. Один з них відхилив кватирку — Маркіян впізнав Михайла Базилевича, винуватця його біди, — той заторохтів, перекривляючи мужика:

— Дурний хлоп упився, на бабу звалився, борода в муці, а… у руці! Га–га–га!

Бойко відступився від вікна і подався на другий бік вулиці, але посередині дороги таки зупинився і промовив з насмішливою в'їдливістю, помщаючись за зневагу:

— Смійся, смійся! Якби ти був порядним чоловіком, то за ґратами не сидів би!

Бойко сплюнув і пішов далі, Маркіян зупинив його:

— То не злочинці, вуйку, то мисль нашу там заґратували, щоб легше вбити.

— Дуже мудро балакаєш, — зиркнув вуйко спідлоба. — А ти не балакай, лиш топірця роздобудь та й по ґратах, по ґратах!

— Де той топірець, ґаздо? — зітхнув Маркіян. — А ви звідки будете?

— Та з гір… — І пішов не оглядаючись. Маркіян довго дивився йому вслід, а перед очима постала долина Черемоша — від Устєрік з Грдлічковою катівнею аж до Вижниці з шибеницею на майдані, до якої підводять опришка Мирона Штолу — без топірця. Дивився вслід бойкові і

чув волання божевільного старця: "А ти, а ти, а ти — подав води тому, хто несе хрест?"

Бібліотекар Закладу Оссолінських Павло Любимський почув стук у двері, відчинив.

— А, це ви, Маркіяне? — подав йому тремтячу руку. — Заходьте, колего, сідайте. Як добре, що ви прийшли… — Зупинився посеред вузької кімнати–келії, пильно приглянувся до юнака. — Ви дуже бліді, — сказав. — Може, нездорові?

У помешканні Любимського було до глухоти тихо. Більше двох десятиліть минуло з того часу, як граф Максиміліан Оссолінський купив на ліцитації[6] спорожнілий монастир, заповнивши його книгами й рукописами, зібраними з усього світу, а тиша, що вселилася тут ще при кармелітах, навіть не сколихнулася, запала навічно, ставши потрібною Закладові, де mortui vivunt et muti loquntur[7]. Порушували її хіба що шелест рукописних листків і сторінок книг і ще скрадливі кроки директора Закладу Костянтина Слотвінського, який мешкав з дружиною на другому поверсі — над келією Любимського. Було тихо й за вікном: поросла лісом гора Шембека стрімко зіп'ялася над будинком Закладу, захистивши його від вітрів, тихо скидала з дерев рештки шемравого листя, що громадилося, ще не прибите дощами, аж до підвіконня. Не відгороджений ні деревами, ані муром від галасливої семінарії, яка зорила на протилежному боці вулиці Широкої високою дзвіницею на всю Хорунжчизну, Заклад, проте, німо самотнів під горою — закинутий і нецікавий для метушного міста.

"Чому в старого у кімнаті аж два ліжка — одне пом'яте, а друге завжди чисте, вигладжене руками, покрите сніжно–білим покривалом? — подумав Маркіян. — Адже самотній… І взагалі — хто він, звідки? Такі широкі знання при надто скромній посаді… І мова його якась інакша, не тутешня…"

Маркіян чув, що його про щось запитував Любимський, але змісту питання не сприйняв. Дивився на бібліотекаря — високого, ледь пригорбленого, з гладко зачесаним назад сивим до білоти волоссям; був старий для нього загадкою, відколи познайомився з ним.

— Ви хочете посидіти трохи в читальні? — спитав Любимський, зрозумівши, що юнак не бажає звірятися йому своїм здоров'ям.

— Якщо ваша ласка…

— То ходімо. Я підібрав для вас кілька цікавих книг. Переглянете, а потім зможете взяти якусь із собою на якийсь час…

— Аж так довіряєте мені? — Маркіян вдячно глянув на Любимського.

— За вас поручився пан шпитальний управитель Авдиковський, а він не тільки урядник, а й цінитель книг, — говорив монотонним голосом бібліотекар, ведучи Маркіяна лабіринтом коридорчиків до читальної кімнати. — Тепер поручительства вашого дядька мені вже не потрібно.

— Дякую вам…

Стосик книг лежав збоку на столику, Маркіян їх не розгортав. За Любимським тихо зачинилися двері — юнак ще не міг позбутися думки: хто ця людина, яка так багато знає, володіє мовами і ось дбає про нього, скомпрометованого питомця семінарії, мов батько… А ким він був, коли мав двадцять літ? І чи тепер, коли завершується його життя, женеться за ним волання совісті: а ти, ти подавав спраглим воду із своєї криниці?..

…Криниця з високим журавлем аж гуготіла в глибині кришталевою водою, і, видно, бив у ній міцний джерельний струмінь, бо приходили до неї, викопаної за парканом плебанії[8] отця Романа Авдиковського, парохіяни села Підлисся — майже півсела. Набирали у відра, дійниці й цебрики холодної до ломоти води, а вона не вичерпувалася і не

каламутилася, як не каламутився ніколи спокій на плебанії й не вичерпувалися в пароха ласкаві слова, коли він проповідував за казальницею у сільській церкві.

Низький будинок плебанії з високим дощаним дахом дивився чотирма вікнами крізь просіку в сосновому лісі на рівнинне дрібнохате село, яке далеко поповзло по піщаному полю, досягаючи мало що не до цісарської дороги з приліпленими до неї з одного боку Ожидовом, а з другого, трохи ближче до Олеська, Юськовичами.

А криниця весь час дзвеніла, брязкали відра об цямриння, і гримотіли коновки, плюскотіла вода, скрипів журавель, і тихо розмовляли жінки біля колодязя, щоб іще й галасом не набридати доброму панотцеві. Дзвін і скрип, і притишені людські голоси цілоденно супроводжували життя плебанії, відгородженої від криниці парканом, і припинялися тільки вночі та ще під час Богослужения, коли парохіяни товпилися в церкві, спраглі духовного напою.

Обсаджена молодими дубами плебанія тильним віконцем виходила на вузьку смугу соснового бору, за якою вдалині принишкли на пісних грунтах Розваж і Білий Камінь, а за Білим Каменем, направо, ледь видніло, коли дивитися від узлісся, село Княже — парохія Маркіянового батька отця Семена.

Крізь мале віконечко в кімнату, де мешкав Маркіян, перебуваючи в діда у Підлиссі, мало втискувалося світла, і було воно, профільтроване сосновими китицями, зеленувате і м'яке; тут Маркіян почував себе ліпше, ніж дома біля нервового, обкладеного дітворою батька, а ще, мабуть, і тому, що народився він у цій кімнатці: колись мати, передчуваючи пологи, прийшла до батька, який знався на медицині, родити свого первістка.

У діда було цікаво. Високий паркан, щоправда, відділяв плебанію і малого Маркіяна від села, проте бабуся зрідка дозволяла–таки йому

побавитися з сільськими хлопцями. Пастушки спочатку сприймали його доволі стримано: вони ж були панщизняні, а він попович, та згодом звикли, і Маркіян забавлявся з ними як рівний.

Ту пропасть між вільними і панщизняними Маркіян одного разу відчув дуже пекуче. Дід узяв його з собою до села, коли староста попросив священика піти вмовити збунтованих селян, щоб випустили з корчми екзекуторів, які забирали одяг в селян за земельний податок. Мужики стояли з киями, не допустили до корчми свого доброго душпастиря, понуро попросили його, щоб він ішов собі займатися божими справами. Потім прибуло військо, і бунтівників били їхніми ж киями — про це почув Маркіян від попів, які прийшли в гості до отця Романа; слухаючи їх голосне обурення на непоштивих мужланів, хлопець весь коробився в душі, не вміючи розділити себе на сільського хлопчика, який на толоці бавився з сільськими ровесниками у "свинки", і на поповича, вільного від панщини, котрому дозволялося сидіти у світлиці за грубою, коли до діда приходили гості.

Гості теж не всі були однакові. На Великдень, Різдво і престольний празник отець Авдиковський приймав у себе священиків з попадями із сусідніх парохій. Їх приходило чимало, і кожен був інакший: один сухорлявий, як пустельник, другий з круглим животиком, один одягнутий у чорний сукман, а інший у довгополий сіряк, один з хрестом на грудях, а інший з люлькою в зубах, немов мужик, дехто ставив у кут гнуту паличку, а дехто батіг — і до всіх дід однаково привітно посміхався, бо то були гості, та не всіх однаково любив, і це знав Маркіян. Священики скидали верхній одяг, всідалися за столи, їли й пили; одні галантно витирали роти хусточками, а інші рукавами; після обіду попи грали в карти, а попаді забиралися в другу світлицю і співали там під гітару сентиментальні романси.

Дід осіняв себе великим хрестом, коли гості розходилися, проте не завжди і не всіх бажав спекатися: він затримував до пізньої ночі свого сина Захара або дідича з Княжого Тадея Василевського, тоді велися розмови про книжки, про легенди й пісні і наспівували тих пісень —

гірких рекрутських і панщизняних, — здавалося в той час Маркіянові, що межа між селом і плебанією враз зникає і всі в Підлиссі на мить стають однакові, пригноблені одним горем. А одного разу до самого ранку просидів отець Авдиковський з великим, як потім хвалився перед дружиною, вченим, хоч і подібним до жебрака, — Зоріаном Доленгою–Ходаковським.

У плебанії різні читалися книги, а найбільше з історії — чеської, польської і руської — теж, хоч по–русинськи дома ніхто ніколи не розмовляв — тільки в селі і в церкві. Розмовляв по–польськи й Маркіян, бо так велося, а втім, сільською мовою у тривіальній золочівській школі й не вільно було розмовляти: хто цю заборону порушував, тому вішали на шию дощечку, і ходив він з нею доти, доки не спіймав на такому ж "злочині" товариша. Маркіян навіть вірша склав по–польськи на срібне весілля діда й баби, а русинська мова тихо гомоніла за парканом, де без упину дзвенів цямриною колодязь і скрипів високий журавель.

У семінарії, на першому році філософії, Маркіян познайомився з академіком[9] Іваном Вагилевичем. Той завжди сидів у бібліотеці, схований за стосами книг; Маркіян, коли вони вже стали друзями, читав їх теж запоєм.

Одна з них, тоненька, називалася "Відомості о руськом язиці" — написав її канонік перемишльського єпархіального управління Іван Могильницький.

…Любимський поклав на столик книжки, постояв мить за спиною Маркіяна, рука потягнулася до його плеча й опустилася, серце старого болісно защеміло.

Вихудла шия, синюваті, аж прозорі мочки вух, сутулі плечі юнака свідчили про його сутужне життя; стос книг, які він, ненаситний, ось зараз проковтне, ще більше додадуть йому сутулості й худоти, а нічим іншим не може допомогти йому Любимський. Грошей сам не має

вдосталь, а якби й хотів поділитися тими, що є, — не візьме Маркіян, він візьме лише книги, і від них його темно–сині очі ще більше поглибляться, стужніють, западуться, зосередяться — поміч Любимського тільки ущемлює здоров'я хлопця.

У пам'яті старого крізь товсту повсть часу проглядав образ іншого юнака — його самого, він відганяв це видиво, яке розбурхувало в душі давно приспаний біль; Любимський пройшов вузьким коридорчиком, відчинив двері своєї келії, в очі впали сніжно–біле покривало і збита висока подушка на незайманій постелі. Затулив долонею обличчя, а солодка ява, така давня, аж нереальна, постала перед ним, мов учорашня, він підійшов до ліжка і, стиснувши долонею бильце, викликав у пам'яті іншу картину, щоб витіснити нею цю — нестерпно болісну…

Іван весь сховався за книжками, виднівся тільки його скуйовджений чорний чуб; вряди–годи він підводив голову, водив відсутнім поглядом по бібліотечній кімнаті, одна брова заламувалася гострим кутом уверх, губи мав стиснуті — зосереджений і заглиблений у себе Іван не помітив, коли Маркіян поклав перед нього брошуру Могильницького, читав, а Маркіян не відходив. Потім злегка діткнувся до його руки.

— Ти ще хочеш якусь узяти? — Іван врешті повернув голову до товариша, кивнув на книги. — Прошу. Оце "Грамматика малороссийского нареччя" Павловського, досить цікава, хоч він зовсім інакше трактує мовне питання, ніж Могильницький. А це "Історія слов'янської мови та літератури всіма наріччями" Шафарика, ось поема Коллара "Дочка Слави"… А ти зацікавився історією слов'янства?

— Розумієш, Іване, я ще не обрав для себе якоїсь єдиної проблеми, котрій хотів би весь віддатися… — відказав Маркіян. — Мене все цікавить і разом з тим — ніщо конкретно, усе, що я пізнав, знялося над моєю головою хаосом, без жодної системи, я заздрю твоїй методичності… Але ось ця розвідка Могильницького про руську мову ніби посадила мене на грунт… Нині вже німих і глухих вчать читати й розмовляти, їм дають мову, яка стає їхньою, а ми не глухі й не німі, а не

знаємо, яка наша... Ми не завжди із своїм власним народом вміємо порозумітися, то де вже тут говорити про те, щоб зрозуміти його життя, і біль, і протест... Ми відділені від людей не тільки духовним і побутовим бар'єром, а й мовним. Я ніколи цим речам особливої уваги не надавав, і якби не ті дощечки, які чіпляли мені на шию, я б, напевно, й досі не знав, що єсьм такий самий русин зроду, як і панщизняні хлопи...

— У твоїй тривіальній школі ще по–божому обходилися, — перебив Маркіяна Іван, — а я вчився в нормальній чотирикласній школі в Бучачі, то там за одне українське або й польське слово давали п'ять різок і примушували додатково вивчити двадцять німецьких слів напам'ять... Австрійці іноді зрівнюють нас з поляками перед законом, та жаль тільки, що лядські пани не визнають нас рівними собі. А німцям це вигідно: трах слов'янськими лобами, трах!.. А ті дощечки і різки... Вони глупі, наші повелителі, — нехотячи вчать нас бачити своє. Німці на чехах краще впоралися — там нині і Шафарик, і Ганка, і Коллар... Та й поляки мають свого Міцкевича, Гощинського, а ми у нашій Галичині ще й не збагнули, чи маємо свою власну мову. Видно, мало нас б'ють...

— Б'ють, Іване, б'ють ревно... — поморщився Маркіян, його неприємно вразила остання фраза Вагилевича. — А щодо мови... Могильницький перший у нас науково доводить її самостійність. Я ще не зустрічався в літературі з такими постулатами.

— Так, Могильницький зробив велику справу, та зупинився на півдорозі: він вважає, що наша мова жива, але надто проста, щоб нею писати, — слід її змішати з церковнослов'янщиною, аби була трохи інакшою, благороднішою, бо сільська йому дьогтем пахне. Чи не з таких міркувань наш poeta clarus[10] — Йосиф Левицький написав поему "Домоболіє проклятих". Зрозумій, що воно. А це ностальгія, біль за домом. Написав він її такою каліччиною, таким диким словотвором, що його не зрозуміє ні малорос, ні великорос, ні білорос. А мова чиста, криштальна, сам знаєш, — поруч: візьми її, говори нею, вчи дітей тії мови в школі, щоб вивести їх з панщизняної темряви, пиши нею вірші — ба ні, сидимо і штукаримо, а поляк Доленга–Ходаковський записує нам

наші пісні, ходить жебраком від села до села по Білорусії, Росії, Україні, вмирає у Твері, а ми навіть не знаємо, хто він такий і що зібрав...

Маркіян підвів руку, щоб спинити товариша, але Іван розпалився і не давав Маркіянові прийти до слова.

— А нам кажуть: "Disce, puer, latinam, faciam te mości–pan!"[11], — і ми її зубримо, а потім ідемо на амвон і читаємо Псалтир, переписаний абецадлом, бо свого алфавіту не знаємо, паству недоуки навчають, на парастасах пригощають парохіян горілкою з церковного дзвіночка, а його ексцеленція митрополит Михайло Левицький висвячує тих недоуків, мовляв, хай всякеє диханіє хвалить Господа.

— Ти трохи не маєш рації, Іване. — Бліді щоки Маркіяна підступили рум'янцем. — Зоріан Ходаковський був гостем мого діда, і взагалі...

— Взагалі, взагалі!.. Я не кажу, що всі такі, є ж і Могильницький, але хіба багато таких нарахуєш?

Маркіян сидів біля товариша й довго мовчав, потім прошепотів:

— Іване, а що, якби ми на вакаціях пішли... як Доленга...

— Підемо. Треба йти, розмовляти, слухати, записувати, бо ж література наша не може бути іншою, а тільки народною, бо нема в нас іншої мови, крім селянської, і життя мужиче, його історія й духовний світ мусить стати першим предметом для наших розвідок і стихотворів.

Як тільки почалися вакації, Маркіян з Іваном пішли пішки через Стрий, Калуш, Коломию — в гори. Минули Косів, біля Криворівні звернули на Устєріки, пройшли Білоберізку й зупинилися у Вижниці саме в той день, коли жандарми зганяли людей на міський майдан, а панство з'їжджалося самочинно дивитися на страту опришка Штоли.

— …Я не пісні, не пісні записував у горах, а хлопські ридання і прокляття, — говорив Маркіян своєму сусідові по кімнаті Михайлові Базилевичу, бо ні з ким було ділитися болем: Вагилевич після вакацій покинув семінарію і пішов знову в гори записувати фольклор.

Базилевич прикидався другом і слухав, він співчутливо похитував головою, глибоко переймався горем гуцулів, яке бачив на свої очі Маркіян, а однієї неділі запропонував пройтися в місто, бо стіни вуха мають. Вийшли удвох без дозволу, Базилевич запросив Маркіяна в ресторацію Людвіка, що біля університету, замовив вина. Вони пили, Маркіян розповідав про страту Штоли і плакав; потім Базилевич затягнув його ще в кнайпу на Личакові — Маркіян пив і ще дужче плакав.

Перед вечором Базилевич ледве довів Маркіяна до семінарії, вклав його в ліжко і покликав віце–ректора Теліховського.

— Ребелізант готовий, ваша святість, йому сниться зараз повішений опришко з вивaленим язиком.

Отець Теліховський написав донесення митрополитові про неморальну поведінку бунтівного питомця. Маркіяна виключили з семінарії.

Двері до келії рвучко відчинилися, старий Любимський здригнувся, солодке марево щезло, він повернувся й побачив Маркіяна, який стояв на порозі з книжкою в руці, очі його палали захватом і здивуванням; Любимський знову побачив у ньому себе, колишнього і зовсім інакшого, нового, якого виколисав інший край, інші люди й інші часи, та у своїй поривистості й жадобі знань був подібний до нього, мов син.

— Що з вами, Маркіяне? — спитав сторожко.

— Ви дали мені Котляревського… "Енеїду"…

— Дав. Треба вам почати з нього. Він — початок.

— Я чув про нього і радий, що можу… Але… Але ця книжка з дедикацією[12] самого автора! Як це може бути?

— Я старий, Маркіяне. У мене було всього вдосталь — і Котляревського знав. Ви ж тільки починаєте — і бережіть здоров'я. Ви такі бліді, а життя надто складне — треба бути сильним. — Любимський узяв Маркіяна за плечі, довго дивився в очі. — Печалі надто багато у вас, а треба… Скажіть, хто спричинився до ваших бід?

— Мирон Штола…

— Ха… А до моїх — Пугачов. Безперервний ланцюг вериг, і його розгризає люд мислію своєю, коли в нього вибивають із рук меч…

— Розкажіть про себе, пане Любимський.

— О друже… Як колись розкопають архіви таємних канцелярій, експедицій, тюрем, то між стосами секретних документів знайдуть справу якогось Павла Любимського, арештованого взимку 1775 року в Москві, переведеного до Петербурга і відданого під слідство самому Шешковському — начальникові політичного розшуку таємної експедиції і, як він сам любив себе величати, домашньому катові Катерини II. А у тій справі запротокольовано усе докладно. Моя стареча пам'ять не здатна нині всього відтворити… Але присядьте, присядьте на хвильку, Маркіяне.[13]

Розділ другий

Старець Агасфер провів поглядом худорлявого світлолицього юнака, який чомусь його злякався, а не повинен був боятися, чей не чіплявся до старого, не шарпав, не ображав і погляд мав гідний, і поставу шляхетну, і добро в очах.

Агасфер опустив палицю і заговорив:

— Чому він утік від мене, я ж хотів його тільки запитати — а може, він один такий, що подає спраглому воду? Бо ж ті, які лижуть у церквах підлоги і голови пхають під Євангеліє, — вони ні! В них до обіду святість на обличчях, після обіду — грішний блуд, а в будні самі жаждуть.

Старець стояв, поки не стихли дзвони, а потім пішов, викидаючи вперед палицю, голосно розмовляючи сам з собою:

— Але чому мені докоряють, що я не подав Ісусові води? Хіба я вже був тоді, коли Христос ніс хрест на Голгофу? Я ж нічого не пам'ятаю — ні роду, ні племені… Чому мене називають Вічним жидом? Хто я є?

Він заклав руки з палицею за спину і йшов, вельми стривожений думками.

Церковні і костьольні дзвони стихли разом. Очищені молитвою прихожани розійшлися по домах, і в місті настала коротка обідня тиша, дуже коротка: місто квапилося відсвяткувати неділю, бо неділя — раз на тиждень. Напевно, хтось відпочивав і тихо — у кімнаті чи на лавочці у дворі, можливо, таких була й більшість, але ніхто їх не бачив; обличчя недільного міста визирало з шинків, кав'ярень, льокалів і ресторацій.

На Льоншанівці, що розповзалася тісними вуличками з приліпленими до них халупками аж до Кайзервальдівського узгір'я, у корчмі "Пекелко" бавився ремісний люд. Музика грала біля входу, бо в буфетній кімнаті було глітно, — тут забавлялися тільки льоншанівці, а зайшлим та ще й охочим до спідничок миттю виганяли амура з голови: ламалися в рурку циліндри і під акомпанемент "pacierza"[14] зальотники вилітали стрімголов на брук; у другій кімнаті "Пекелка", яка називалася чомусь читальнею, грали в карти і в шахи, а уболівальники за підказки й підрахунки ходів заробляли собі на тютюн або на гальбу пива.

На Мазурівці аж гуділа від жовнірських підков кнайпа "Під голубками"; у льокалю пані Скшинської на площі Галицькій пили вино приїжджі шляхтичі–земляни; у брудному заїзді "Під тигром" над Полтвою грали в преферанс греко–католицькі священики; в ресторані "Під трьома гаками" на Францішканській збиралися адвокати, фактори й купці для ділових розмов; до редутових залів на плаці Каструм з'їжджалися на бал пані зі своїми дочками, яким пора виходити заміж: кожен кавалер, який мав у кишені золотого, міг прийти сюди на оглядини; Жорж Гофман у своєму "Hotel de la Russie"[15] дозволяв танцювати непристойний танець — вальс, а хто бажав тілесних утіх і мав тридцять крейцерів, той ішов до закладу Карла Тірра, що за Пороховою баштою.

І тільки до касино Гехта, одноповерхового будинку, що пишною колонадою виходив до Єзуїтського городу, напудрені камердинери підвозили в каретах, запряжених короткохвостими кіньми, справжніх панів. Біля колон стояли в голубих мундирах поліцаї, в касино заходили тільки ті, хто був запрошений, і можна тут було побачитись з найвищими духовними пастирями всіх віросповідань, із старостами циркулів, з графами й баронами, а деколи навіть з самим губернатором Галіції і Лодомерії.

У "Пекелку" на Льоншанівці уже стемніло від пилюки й диму, запах вина й поту забивав дух; дівиці, розпашілі від танцю, тісноти і млості, притискалися до своїх кавалерів, тріскали блузочки на грудях, ґудзики самі розстібалися, підпилі зальотники припадали губами до жолобинок між дівочими персами; знадвору до буфетної зали силоміць втискалася музика, розсуваючи спітнілу юрбу; таки увійшли досередини цимбали і скрипка, а музики здиміли; смичок підстрибував над скрипковою кобилкою і, ковзаючись на найтоншій струні, злітав аж під стелю; на цимбалах скакали самі пальчатки і, втомлені, лягали на струни, їх будила мідна або й срібна монета, кинута щедрим кавалером; тоді пальчатки зривалися, мов навіжені, а труба розтоплювалася від напруги, скапувала жовтою патокою на східці, на ній ковзалися і падали ті, що під "pacierz" вилітали з буфету, а трубач всовував знадвору через

віконце голову і видував губами розпачливо високі нути, моторошно вибалушуючи очі.

Та враз стих содом, і розморені танцюристи, які ще не натішилися танцем, не дорозстібали усіх ґудзиків на дівочих блузочках, не доповзли долонями до тугих стегон, недочули згоди гайнути на часок у Винниківський ліс, у незмірній люті кинулися до дверей, залишаючи своїх партнерів, щоб побити морду тому, хто не дав добавитися у неділю аж до споду. Музики повернулися за свої занімілі інструменти, трубач зібрав жменями мідну патоку із східок і стояв тепер з лискучою трубою в опущеній руці, а знервовані шевці, кравці, слюсарі, гамарники, конвісари, ковалі, муляри, які були тільки–но галантними кавалерами льоншанівських дівчат, ішли фрунтом на незнайомого нахабу, який посмів зупинити музику в найвищому афекті.

Нахаба був сміховинно, як для Льоншанівки, вдягнутий — чи то по–камердинерськи, чи по–камерлакейськи: у розквітчаній свиті, накрохмаленій сорочці, застібнутій метеликом, у циліндрі, насунутому на брови. Ставши спиною до парубійків, він викаблучував перед музикантами вишукані "па" і кніксени, насвистуючи якусь циганщину, — певно, в такий спосіб просив заакомпанувати йому до співу, а що музики понуро мовчали, незнайомець, вимахуючи рукою, мов диригент, сам затягнув популярний романс:

Над рікою Ебро у тихому смутку

Молода циганка співала…

Один з парубійків, а був це коваль Йосип з Круп'ярської, схопив непоштивого приблуду за комір і чомусь на подив усім — бо ж на руках у нього репалася шкіра від кручених, переплетених, гудзуватих м'язів, — полетів під кущі бузку так легко, немов вимолочений сніп з току, від одного лише поруху ліктя нахаби.

— Міхал! — скрикнув коваль, підводячись. — Міхал Сухоровський, щоб мене шляк трафив! Мосьціпанове, ви що, не впізнали? Та ходи ж сюди, дай писка, Міську французький!

— Сервус, Юзю! Господи, та я ж не знав, що це ти лоскочеш мене в потилицю, — обняв приблуда коваля.

Отаман клепарівських волоцюг Міхал Сухоровський, атлетичної будови бевзь, який мав надміру багато дивацтв, бо і ремісників велів не зачіпати, і жебрацькі пісні для якоїсь мари записував, ще й для театру склав віршами п'єсу "Ганнуся з Погулянки", скинув циліндра і розкланювався перед парубками, а з буфетної кімнати і з читальні висипалися на подвір'я дівчата, шахісти й картярі, обступаючи свого улюбленця, який розпродував льоншанівській публіці бльочки[16] на гальорку — всього по дванадцять крейцерів, а насміятися там можна було на цілий гульден.

Сухоровський витягнув з нагрудної кишені свити пачку проштемпльованих папірців і, тримаючи в руці перевернутого дном униз циліндра, затереферив:

— Ану швидше, мої любі, бо піду на Хорунщизну, там давно мене чекають, швидше, бо в музиків пальці закоцюбли! — Він обходив публіку з циліндром, в який падали, брязкаючи, мідяки, і приговорював: — Niech pan Fredro wiersze klepie, a my jego żone...[17], плюнь на аристократа, харкни на барона, най вони ходять на його вистави і хроплять у порожньому залі, а ми натішимося нашою Ганнусею з нашої Погулянки, ану розхапуйте бльочки, а як місць не стане, сідай на балюстраду, звішуй ноги вниз і стережися поліцая. А тепер най банда грає наш кавалок, щоб зафурчали накрохмалені спіднички і піт по морді скапував!

У той час, коли в "Пекелку" знову здиміли музики, а інструменти самі витинали шалену музику, з театру, що містився в колишньому костьолі францішканців на вулиці Довгій, вийшов директор Ян Непомуцен–

Камінський. Затримався на мить біля дверей службового ходу, перевіряючи в пам'яті, чи всі дав розпорядження на нинішню виставу, потім подався на Гетьманські вали, заклавши руки в кишені сюрдута. На ходу купив у галасливого кольпортера[18] "Газету львівську" і, перейшовши на Сикстуську, попрямував у бік Єзуїтського городу, де полюбляв прогулюватися в післяобідній недільний час — між репетицією і початком вистави. Був задоволений касовим збором та й тільки: він ставив тричі на тиждень "Ганнусю з Погулянки" або "Сирену з Дністра", щоб за зібрані з цих водевілів гроші поставити трагедії Шіллера чи Шекспіра, які звичайно йшли при напівпорожньому залі. На Сикстуській Камінський сповільнив хід, розгорнув газету, пробіг очима заголовки статей і, як завжди, зупинив погляд на рубриці новинок. Якусь хвилину читав повідомлення, скривився враз, склав газету, а тоді побачив, як із брами шістнадцятого номера, поважно викидаючи вперед гнуту паличку, виходив певний свого маєстату й гідності, підтягнутий, елегантний від капелюха до штиблет Олександр Фредро.

Камінський, простакуватий і у свої п'ятдесят три роки занадто рухливий, деколи й заздрив зовнішній маєстатичності завзятого богеміста, який до одруження з красунею Софією Яблоновською проводив цілісінькі ночі серед львівських марнотратників життя і сороміцькі вірші котрого не сходили з вуст вуличників, академіків і вихованців духовних семінарій.

Режисер і лицедій на сцені Ян Непомуцен–Камінський не вмів носити маски поза підмостками театру, і тому легке роздратування діймало його, коли стикався з особами, які, будучи за натурою гультіпаками, вміли лицедійствувати на людях у масках напудрених аристократів.

Проте Фредра любив. І не тільки за те, що його комедія "Дами і гусари" збирає майже стільки публіки, скільки водевіль Сухоровського; Камінський добре знав минуле свого молодшого колеги: служба поручика в наполеонівській армії, орден "Virtuti militari", березинська переправа і російський полон, втеча з полону до Львова і пересит у аристократичних львівських льокалях; директор театру вірив, що

знакомитий драматург створить–таки колись справжню мольєрівську річ, яка висміє пронаполеонівські захоплення і фальшивий патріотизм польської аристократії.

— Вітаю пана, — відповів Камінський на стриманий і галантний поклін Фредра. — Чи не зробите таку честь — пройтися разом?

— З приємністю, — ще раз кивнув головою Фредро. — Я теж у той бік.

Ішли мовчки. Фредро ніколи не розпочинав розмови перший.

— Я тільки–но прочитав у газеті сенсаційну новину, — заговорив Камінський, щоб зрушити мовчанку. — Минулого тижня писали про трупа, який танцює на катедральному цвинтарі, а нині дізнався, що у Львові живе відрубана голова, яка чихає. Цікаво, правда?

— Хіба це новина? — Фредро повісив паличку на зап'ястя. — Сьогодні у Львові повно танцюючих трупів по кав'ярнях, ресторацiях і борделях, а голів, які ні до чого більш не придатні, лише для чихання, теж немало.

Знову запала мовчанка, її ще раз порушив Камінський.

— Ви чомусь не приходите до театру, пане Олександре, а ваші "Дами і гусари" йдуть вельми успішно. Одна лише Юля Залецька в ролі Малгосі — пальчики оближете.

— Мене, маестро, цікавить творчість, — відказав Фредро. — А творчість — це робота за столом, чи то пак, за конторкою… Я пишу стоячи. Не з поваги до себе, а зі страху: боюся стати сутулим, у мене ж молода дружина… А театр — то тільки вираження творчості, і мене воно менше цікавить.

— Помиляєтесь. На сцені ви, напевно, й не впізнали б ваших Зосю й поручика — їх по–своєму створили актори на підставі вашого тексту. А це вже творчість. Даремно не приходите...

— Пане Камінський, ви ліпше від мене знаєте, хто нині відвідує театр: плебей іде для забави, знавець — заради мистецтва, а люди так званого доброго тону самі не знають, чого йдуть. Я ж не плебей і не знавець штуки, а до доброго тону вдаюся, як бачите, лише тоді, коли виходжу з паличкою на прогулянку.

— Ви розмовляєте так само, як ваші персонажі, — похмурився Камінський. — Тільки в інтерпретації моїх акторів вони викликають регіт, а ви — смуток.

— Значить, погано грають ваші актори.

Звернули з Сикстуської на Палацову, попереду звелися голими кронами берести Єзуїтського городу, крізь них проглядали псевдодорійські колони касино Гехта.

— Пане Олександре, — Камінський вирішив ще раз нав'язати Фредрові розмову, — ваші гусари, за акторським задумом, відпочивають нібито в Королівстві Польському, але на львівській сцені те королівство більше скидається на нашу Галіцію. Чи не ліпше було б зняти цю вуаль і відкрити антураж відверто галицький? Глядач краще сприймав би спектакль. Ось "Ганнуся з Погулянки" — чому такі аншлаги? Та лише тому — бо сама п'єса пса варта, — що львів'яни бачать там себе самих.

— Мене, маестро, це не обходить. Мене обходить образ поручика, під яким на Березині вбили коня, який потрапив у полон і втік з нього на батьківщину. Та батьківщина входить сьогодні в четвертий десяток дев'ятнадцятого століття. Що чекає поручика — спокій, виродження чи, може, нова боротьба?.. Кланяюся вам, пане Непомуцен. Моя дружина

поїхала з дитиною на село, в мій маєток, а я запрошений на маскарад до касино Гехта.

— Може, хоч там, серед танцюючих трупів, скинете маску, — мовив терпко Камінський.

— О, напевно! Там моєю маскою буде моє справжнє обличчя. Мушу чимось відрізнятися від інших. Я ж — Фредро. Маю честь…

Два поліцаї в голубих мундирах пропустили драматурга до касино, перевіривши запрошення. У прихожій лакей забрав у нього верхній одяг і, поштиво кланяючись, зник. Фредро чекав: адже повинен хтось його зустріти і провести в зал, він запрошений від імені самого губернатора. Та ніхто не виходив, із залу долинала притишена мелодія полонезу, Фредро відхилив стульчаті двері.

Завішані важкими шторами вікна жовтіли великими прямокутними плямами, ті плями не освітлювали зали, а тільки свідчили, що поза касино існує інший світ, до якого всі, що тут зібралися, не мають жодного діла; на жирандолі тьмяно горіла одна–єдина лампа; в залі було сутінно й тихо, хтось десь грав на клавесині полонез Огінського — надривно, тужно. Мелодія звучала, мов плач ізгоя за рідною землею. Звідкись доносилися шемрання, приглушені розмови, сміх.

Фредро поволі ступав залою, не знаючи, куди йти і що взагалі має тут чинити; врешті, призвичаївшись до темряви, уздрів у глибині зали освітлені свічками ложі, що були схожі на монастирські келії, видовбані у товстому мурі, у кожній хилиталися тіні і з кожної доносився свій гомін. До Фредра прийшла думка, що його сюди ніхто персонально й не запрошував; просто він ще значиться у списку вхожих на губернаторські бали, і, можливо, маршалок нинішнього балу й не знає, що Фредро давно уже закрився у чотирьох стінах на Сикстуській, замінивши розгульне товариство на стоси паперу, щоб виповнюватися життям

світу, який існує тепер уже без нього і якщо належить ще поетові, то тільки для осмислення.

Ішов порожнім залом, і ніхто його не бачив, а сам мав можливість слухати й бачити всіх: своїм відокремленням Фредро здобув право знати більше, ніж кожен з присутніх у касино, — чи не тому і втік з марнотратної юрби в тихий закуток на Сикстуській, щоб здаля бачити більше?

Навіть зрадів: за час, поки почнеться гульба, він, непомічений, зможе пройти повз усі ложі вздовж лівої сторони зали і побачити усіх, ще без масок.

Багатьох упізнавав, бо жив колись серед них, тинявся, пиячив, спав, бешкетував, поки не втік, залишаючись серед їх гурту тільки в невідредагованому ще списку.

У крайній ложі, ледь засунутій шторою, сиділа обличчям до зали невизначеного віку дама з високою зачіскою, заквітчана паперовими трояндами; перед нею стояли два крісла з протягнутим між ними шнурком, через який, тримаючись за поли реверенди, перестрибував поважний духовний сановник. Забава його ексцеленції була вельми потішною: коли йому вдавалося перескочити через шнурок, не зачепивши його, дама милостиво простягала руку для поцілунку. Отець припадав до руки, цілуючи повище зап'ястя, а потім, розохочений, далі підстрибував, і видно було по його обличчю, що на сьогодні він не жадає іншої розваги.

У другій сидів знайомий Фредрові Едмунд Ржевуський, відприск графів, які володіли Підгорецьким замком, що біля Олеська; власник замку Леон навідувався до Підгірець зрідка, жив то у Кракові, то у Варшаві, а Едмунд проциндрював родове багатство. Тепер він втупив меланхолійний погляд у співрозмовника, а ним був відомий у львівських аристократичних колах індійський князь Соломон Бальзамін. Князь

розповів Едмундові про земний рай Аракан, де царює його батько Давид II, про ідеальну справедливість у цьому краю, в якому немає ані злочинців, ані тюрем. Ржевуський витирав хусточкою очі і, зворушений, розжалоблений, витягав із внутрішньої кишені гроші: спочатку по банкнотові, далі по два, а потім виклав цілу пачку — задаток на поїздку в Аракан, куди індійський князь вирушить наступного місяця.

У третій — старий дряхлий шамбелян[19] Йов'яльський, який прибув сюди зі своїми дочками й зятями, дрімав, а коли прокидався — запитував одне і те ж: "Moje państwo, gdzie jajestem? W swoim królewstwie, mówicie? A są w nim ludzi–i?"[20] Фредро мало не пирснув сміхом, йому цей старий дуже сподобався.

Він навіть хотів зайти до ложі й залишитися з ним на цілий вечір, але клавесин зазвучав голосніше, і Фредро зорієнтувався, що тужний полонез, який безперервно заповнював тихим тремтом зал, долинає з сусідньої ложі. Підійшов: старший добродій сидів біля клавесина, а на ньому панна з довгим каштановим волоссям, яке закривало їй обличчя, виконувала полонез Огінського. Коли панна переставала грати і опускала низько над самі клавіші голову, старий шепотів: "Грай, грай, доню, це не мелодія, а ридання за батьківщиною"; вона продовжувала грати, і раз у раз повторював старий: "...це плач за батьківщиною". Врешті панна відкинулась на спинку крісла, розгорнула руками волосся, її гарне обличчя зсудомила болісна гримаса, вона проказала тихо, проймаючи старого докірливим поглядом: "Де, де та моя батьківщина — тут, там, ну, скажіть, ради Бога, де?" Фредро відступив назад, він упізнав піаністку Анну Кавецьку, племінницю пана Уруського — ученого садівника і дідича з одеських Юськовичів.

Тихо ступав по залу, минув ложу, в якій голосно хвалилися своїми подвигами під Бородіно колишні легіонери генерала Домбровського, одягнуті в наполеонівські мундири; Фредро зіщулився, рука мимоволі потягнулася до лацкана камзола — прикрив долонею золотий орден "Virtuti militari". Швидко пройшов повз бундючних героїв Бородінської битви і раптом зупинився: в останній ложі — у бордовому фраку з

золотими аплікаціями, у вузьких білих штанах, при шпазі — сидів за столиком сам губернатор Галіції і Лодомерії князь Август Лобковіц з роду П'ястів, а поруч, з обох боків, стояли і слухали, нахиливши до нього голови, одноокий директор львівської поліції Леопольд Захер–Мазох і його тінь — актуарій карного суду Ігнаци Зайончковський.

Поет зачув слова губернатора:

— Запрошений і Фредро, цей комедіант? Хе, може, він і геній, Арістофан… Тільки генії і вчені мені не потрібні! Найкраща якість в людини — це витривалість задниці… Але досить розмов. Пора бавитися. Музику, панове!

Заграв оркестр на галереї. З лож, коридорів, бокових кімнат ринула іменита юрба, слуги засвічували свічки на канделябрах і жирандолях, усі гості були в масках — муринських, японських, звірячих, демонічних; лакеї вийшли з тацями, заставленими келихами, пішли у танець перші пари.

Фредро без маски відчув себе роздягнутим догола, він миттю вислизнув з касино.

Львів забавлявся. А знали всі — від Лобковіца до вуличного скрипаля Яся Сакрамента, що в місто проник з півдня, здесяткувавши Буковину, холерний мор, але ніхто не надавав цьому значення. Ніхто ж іще не бачив жодної жертви страшної пошесті, то й думалось кожному, що мор обмине якщо не Львів, то у всякому разі його самого.

Гриміли музикою, дзвеніли келихами, гомоніли піснями всі шинки, льокалі, касино і ресторації, веселий галас розганяв лихі чутки, львівський люд віддавався шаленим забавам до самозабуття — немов останній раз в житті.

Лише питомці греко–католицької духовної семінарії не мали можливості забутися, цієї неділі за кару не випустили їх навіть на прохід: черговий префект виявив у рефектарі[21] замасковану вазонними квітами бочку з пивом. До самого обіду він особисто, не повідомляючи ректора, вів слідство й, так і не дізнавшись, хто вкотив до їдальні бочку і звідки вона взялася, велів її реквізувати, наклавши на питомців цілоденний карцер.

Семінаристи з нудів тиснулися до заґратованих вікон, щоб хоч насміятися вволю з перехожих і цим скоротати час, хтось згадав про пошесть, та з нього насміялися, мовляв, у ці плісняві мури не захоче увійти навіть холера.

А перед вечором, коли вже найзухваліші урвителі знемощніли від насмішок і реготу над мужиками і євреями, побачили питомці дивну метушню на вулиці. Двоє міських слуг у цератових балахонах з капюшонами витягали гаками через віконце з сутерин мертву людину. Коли труп уже лежав на тротуарі, один слуга всипав досередини відро вапна. На вулиці стояв запряжений шкапами віз — це приїхав пан Курковський, львівський візник погребальних караванів. Цього разу він прибув чомусь звичайним возом, яким вивозили сміття.

Міські слуги зачепили гаками трупа і, розгойдавши, кинули його на віз, і аж тоді питомцям стало зрозуміло, що трапилося. Панічний страх перед такою зримою і близькою смертю від найстрашнішої хвороби відкинув їх від вікон. Холера ще нині проникне крізь мури семінарії, а семінарія наглухо закрита, префект, напевне, вже п'яний, сидить з кухарями на кухні й допиває з ними їхню бочку пива!

Зчинився рейвах. Питомці миттю повибігали в коридор, з коридора — на подвір'я, кинулися до замкненої брами, почали шпурляти в неї цурками, камінням, бити ногами; урвителі вивели з кухні п'яного префекта, той клявся, що ключів не має, тоді його зв'язали і, вирвавши з городу щепу, посадили ненависного грабіжника на прикорінь, на мить

забувши про холеру, мстили йому за випите пиво. Тягали по подвір'ї і горланили: "Пан префект їде на сейм!"

Кумедне видовище на якийсь час збило хвилю страху, але ненадовго: питомці знову згадали про трупа, якого викидали гаками на віз, роздобули з дровітні колуни і виважували ними браму. Педель[22] дав знати ректорові — отцю Теліховському. Той цілком розгубився, послав педеля на Юрську гору до митрополита, педель не застав його ексцеленції — він десь, очевидно, забавлявся, — а питомці, виваживши браму, висипали на вулицю і розбіглися по місту, сповіщаючи людям страшну новину. Люд, на диво, сприймав викрики семінаристів спокійно, гадаючи, певно, що це чергова їхня витівка.

Львів забавлявся. "Пекелко" на Льоншанівці спорожніло, весела юрба рушила вниз по Личаківській. Забава продовжувалася, всі ж бо мали в кишенях бльочки на виставу.

Перед вів Міхал Сухоровський. Гурт охочих потрапити на виставу збільшувався, до отамана клепарівських волоцюг підбігали молоді, а то й старші мешканці Личакова — Сухоровський на ходу виймав з нагрудної кишені розквітчаної свити бльочки, простягав то в один, то в другий бік руку з циліндром, в який падали мідяки; люмпаки бігли попереду, сподіваючись, що пан Міхал хоч одного з них милостиво візьме за комір і пропустить попереду себе в проході — він завжди так робив, іноді навіть двох проносив у руках.

Натовп не квапився, до початку вистави було ще трохи часу. Коваль Йосип з Круп'ярської витинав на мандоліні личаківського штаєра, йому безладно й пискливо підспівували дівчата, а хлопці після кожного ріденько виконаного куплету дружно вигукували приспів, аж вікна в будинках дзеленькотіли:

Boś ty, Mańko, jest fest dziewczyna![23]

Тим часом біля касино Гехта чинився бедлам. Семінаристи, які перебігли із страшною вістю всю Хорунжчизну й Гетьманські вали і не змогли своїми викриками спам'ятати байдужу публіку, повернули на Сикстуську й помчали в бік Єзуїтського городу, скраю якого, навпроти вікон касино, стояв довгий ряд панських ридванів і карет.

Їх зупинили поліцаї, проте служителів порядку було надто мало, вони не зуміли відразу розігнати роз'юшених семінаристів, то ж мусили відступити до самого входу, утворивши ланцюг. Питомці напирали на поліцаїв і без упину скандували:

— Холера в місті! Холера в місті! Холера!

Комендант поліцейського плутонга, переляканий не холерою, а можливим гнівом директора поліції Захер–Мазоха, який нині побажав забавлятися в касино, вбіг до залу і при вході наткнувся на актуарія карного суду Ігнаци Зайончковського: почувши галас, Зайончковський вийшов дізнатися, що трапилося.

— Що за непорядок, холера б вас побрала! — гаркнув на коменданта.

— Холера, вашмосць… — белькнув жандарм.

— Що, що?

— Там семінаристи, вони викрикують, що в місті зараза…

— Розігнати! Виклич допомогу!

Актуарій стривожився. І не через пошесть. Що в місті є вже смертні випадки, про це давно відомо: назначено службу — лікарів, грабарів. Трупи наказано вивозити на заміський цвинтар, заливати карболом ями, а помешкання, звідки винесли мертвого, засипати вапном.

Зайончковський побоявся гніву губернатора, який зволив нині бути на балу–маскараді в касино Гехта.

Грала музика. Легіонери в наполеонівських мундирах, цивільні кавалери в чудернацьких масках водили дам, одягнутих у єдвабні й газові сукні; дами мали маски тільки на очах, щоб не приховувати своєї зваби, і щасливий був той кавалер, якому партнерка дозволяла зняти з його обличчя лик мурина, розбійника, диявола або тигра.

У крайній ложі його ексцеленція віддихувався після невпинного стрибання через шнурок. Граф Едмунд Ржевуський проходжувався у фойє з індійським князем Соломоном Бальзаміном і запрошував його відвідати Підгорецький замок: затишність, терасові сади, дрімучий ліс довкола нагадають князеві Аракан — просив поїхати таки сьогодні. Барон Йов'яльський спав у ложі, а дочки і зяті танцювали. Губернатор Лобковіц брав з таці, піднесеної лакеєм, келих з вином і одним вухом прислухався до галасу, що глухо бився у вікна знадвору. Поруч з губернатором невідступно стояв директор поліції Леопольд Захер–Мазох.

Ігнаци Зайончковський підійшов до директора, нахилився до нього, той вислухав, примружуючи єдине око, потім повернув голову до губернатора.

— Перший холерний бунт, — прошепотів директор.

— Що ви пропонуєте? — Обличчя губернатора було стривожене.

— Для початку закрити людні заклади.

— Усі?

— Для чого? Ті, де брудно. А брудно там, де збирається чернь. І хай його ексцеленція митрополит розпорядиться завтра припинити заняття

в семінарії — хоча б на місяць. А питомців розігнати по селах. То звідти йде мор, до речі, всілякий…

— Дійте, — мовив губернатор. — А музика нехай грає, хай сьогодні ніхто ні про що не дізнається.

Галас за вікном стих, панство забавлялося.

Анну Кавецьку вів у полонезі легіонер без маски. Він заглядав їй в очі, закриті маскою, і шепотів про кохання віршем:

Tajemniczy ogień czuję,

Ogień, co duszę przejmuje.[24]

Анна зупинилася в танці, зняла з очей маску, відкинула хвилю каштанового волосся на плече.

— Ви говорите словами Северина Гощинського… — сказала, дивлячись мимо обличчя легіонера. — А чи знаєте такого його вірша: "Wy, obskurańci, wy, arystokraci, co zasłonieni, jak tarczą, purpurą"?..[25] Не знаєте… Проведіть мене до вуєчка, голова розболілася.

Коли закоханий легіонер відійшов, ображений, стримано кивнувши на прощання головою, Анна припала до плеча Уруського.

— Я не можу тут більше, вуєчку, їдьмо додому…

— Добре, доню, — зітхнув Уруський. — Вибач, я хотів тобі зробити приємність… щоб ти трохи розвіялася…

— Тут дуже тяжке повітря, голова болить…

— Їдемо, вже їдемо.

Юрба на чолі з Міхалом Сухоровським підійшла до театру. Біля входу стояли два жандарми, спиняли людей, вигукували:

— Не буде вистави, театр закритий!

Такого ніхто не сподівався, ця новина була нісенітною і зовсім неймовірною: гроші ж заплачені, і неділя — раз на тиждень!

— Що за ґранда? — вийшов на східці Сухоровський. — Хто наказав закривати театр і чому?

— А ти мовчи! — гаркнув на Сухоровського поліцай. — Мовчи, бо й до тебе доберемося, фраєре клепарівський! Фіглями театральними прикриваєшся!..

— Пане лямуре[26], — аж обм'як плечистий Міхал, — ви трохи нечемно розмовляєте зі мною… Що такого поганого клепарівці або льоншанівці наробили? Я, добродію, хлопець клявий, і руки в мене чисті… Але бльочки продані… Продані! — впер у поліцая блудний погляд. — Чому театр закритий?

— То не ваша справа — чому, — враз подобрів поліцай. — Сказано: у місті холера, і всі людні заклади закриваються…

— Брехня! — заревів натовп і посунув на поліцаїв. — Усі ресторації і касино аж гудуть! І театр для панів відкриєте, то тільки для нас ніч мала, щоб на вас справжня холера напала!

Сухоровський зовсім не хотів, щоб так сталося, але на нього напирала юрба, він уперся обома руками за одвірки, захищаючи служителів порядку, та натиску стримати не міг і, підім'явши поліцаїв, відчинив собою двері. Він ще переступив нещасних, а натовп цього вже

зробити не зумів: топчучи й масакруючи тіла, увалювався в темний зал театру…

Пан Курковський відтранспортовував холерного мерця на заміський цвинтар, що біля Пелчинського ставу. За возом підбігав Ясьо із скрипкою під пахвою і зі сльозами докоряв понурому візникові:

— Пане Курковський, та що це за нова мода, сакрамент, ховати без музики? Де ж музика, пане Курковський?

Візник вряди–годи повертався і цвьохав батогом, щоб відігнати дурного Яся, бо ж заразиться і рознесе холеру по місту, його всюди повно. Та це не допомагало, Ясьо біг і квилив: похоронна музика, як і військова, була для нього великою розрадою. Пан Курковський, побачивши що не зможе відігнати Яся, тпрукнув на коней, посадив його біля себе й поїхав далі.

Розділ третій

— Отак, мій колего, почалися в мене біди, а власне кажучи, життя, — закінчив свою розповідь Любимський і вичікувально дивився на Маркіяна. — Я потроху все вам розкажу, якраз для вас ця розповідь припасена, я не звірявся нікому. Думав уже — й не треба буде… Нікому нічого не треба… А бачу — не переривається ланцюг. І мав десь початок — до вас і до мене… Тягнеться він з безвістей у прийдешнє й закінчиться, коли молотом розіб'ють вериги… Буде так… Вас цікавить, як я втік із Соловецьких островів? Втік. Та про це колись. А може, й не потрібно… Розкажіть про страту Штоли. Я чув дещо про нього.

— Вам страшно було, коли карали Пугачова?

— Так.

— І бачили себе на його місці?

— Так.

…Він стояв посеред дороги — кремезний, плечистий, у розстебнутому засмальцьованому кептарі, з–під високої крисані, обведеної замість стяжки блискучою бляхою, спадало на плечі смоляне волосся, за широким ременем стирчали два пістолі; стояв, розставивши широко ноги, обома руками сперся на мосянжову бартку, притискаючи долонями до головки топірця держак гарапника, з якого звисало мало що не до землі переплетене дротом мотуззя, і, здавалось, принишкли перед цією зловісною постаттю з лівого боку Черемоша пологі Устєріки і Красноїлля, яке поп'ялося направо угору понад Дідушковою річкою, і навіть Голови, що ген у далекій імлі досягали неба лисими кичерами.

"І це був Мирон Штола?" — нетерпляче перебив Маркіяна Михайло Базилевич, оглядаючись; у кімнаті не було нікого, хлопці сиділи на ліжках один навпроти одного, Маркіян упівголоса розповідав.

Він стояв надто впевнений у своїй силі, так не міг поводитися опришко, який мав за собою тільки полохливі далекі недеї[27] і мовчазних бідарів, які хіба що свічку явно ставили в церкві перед угодником за здоров'я або ж за душу опришка — хто там знає, за кого бідний свічку ставить, а на людях навіть не згадували і тричі до перших півнів відрікалися від опришків, бо страх великий мали — стоїть он в Устєріках мандаторня Грдлічки, а під нею дванадцять пивниць–катуш, де придумано для людей таке пекло, до якого не міг би домислитися найкращий богомаз, що для притворів і бабинців малює Страшні суди.

Так не міг поводитися опришко, за цим чоловіком мусила стояти влада, може, навіть мандатор Грдлічка; віком чоловік був десь під сорок, обличчя мав поороане ритвинами і від вітрів синюватe, очі важкі, але в цю мить допитливі і жваві — він з цікавістю і зверхньою лукавинкою дивився на двох паничів, що йшли дорогою, стомлені червневою спекою, з вузликами за спинами.

Маркіян та Іван мовчки зійшли на край дороги, на сам краєчок, вже й боком терлися об високий берег, а чоловік і гадки не мав їх пропускати, він ступив убік широким кроком і так стояв — дивився упритул на хлопців, спершись на бартку всією вагою тіла.

— Хто єсьте? — запитав чоловік.

— Ми академіки, — відказав Маркіян і глипнув на Івана: той зблід, стояв з опущеними руками, стривожений.

Чоловік голосно реготнув, аж луна вдарилась об скелю, та миттю згасла посмішка на борознуватому обличчі, воно спонурилось, чоловік пронизав темним поглядом хлопців і спитав:

— Чого ж ви сюди приплелись? Науку свою несете?

— Ні, самі вчимося, — спалахнув рум'янець на обличчі Маркіяна, а в Івана затремтіли губи.

— Вчитесь? — Чоловік розігнувся, опустив ліву руку з гарапником. — Чого ж ви вчитесь тут, у горах: палити, рубати, красти, а ци опришкувата?

— Ми пісень вчимося, — сказав, продираючи сухий хрип, Іван.

Чоловік знову коротко реготнув і змовк.

— А куди справилися? — спитав.

— До Вижниці.

— А–а, то інша справа. Ідіть, ідіть, туди ниньки багато з'їжджається всіляких, щоб на завтра встигнути. Там бу–у–уде на що дивитися, і таких пісень наслухаєтеся, що мой–мой!

Він відступився, а коли хлопці квапно проходили мимо нього, притримав цупкою рукою Маркіяна, що був крайній, і мовив:

— Лиш не пробуйте тутешнього хлопа дурного вчити, йому нині, опріч гарапника, нічого більше не треба. Ви зрозуміли мене? Це я вам сказав — Юріштан!

"А хто такий Юріштан?" — запитав Базилевич, ближче присуваючись до Маркіяна. "Я розкажу тобі… А тоді ми підтюпцем пішли, майже побігли, бо про Юріштана встигли вже всілякого наслухатися, а коли сховалися за поворотом, я сказав Іванові: "Скоро і в нас будуть свої Шафарики, Коллари, Міцкевичі і Пушкіни… Бачиш, як б'ють, і не лише чужі… А ти казав, що мало…"

Де тільки ночували — слухали страшні розповіді про Юріштана. В Устєріках камеральним мандатором був Грдлічка, а в Грдлічки отаманом пушкарів — Юріштан. Бо без мандатора нема ні панщини, ні шарварку, ані податку, без нього й рекрутів цісареві не доставлять, а мандатор без пушкарів не дасть собі ради з опришками. Пушкарів — гірських стрільців — знайти легко, бо за трьох спійманих опришків казна виплачує п'ятдесят дукатів золотом, дає мундир і по десять крейцарів на днину.

Грдлічка знайшов Юріштана аж у Кутах, де він панам груби розтоплював, а прославився тим, що доньку за дівочий гріх цілий рік тримав прив'язану у стайні до жолоба — такий не дасть попусту опришкам, а в Розтоках Волоських появився новий ватаг з тридцятьма леґенями — Мирон Штола, що серед білого дня забрав у пана Скарбка все золото, яке пан мав дома, спродав його на Волощині, гроші ж у Головах, Барвінковому і в Білоберізці бідним роздав, а на буковинській плоскій кичері Ігреці гульбища справляв, на яких опришки стріляли з

пістолів, аж дими стелилися над горами. Тож Юріштан з ротою пушкарів шість років полював за Штолою, аж поки не впіймав.

Іван і Маркіян слухали й не записували цих розповідей. А гуцули вечорами пошепки розповідали про страшного Юріштана, який у Грдлічкових катушах людей, запідозрених у зв'язках з опришками, кує на останнє вогниво: зв'язує руки спереду, а лікті скручує ззаду, щоб зійшлися; задирає ноги поза шию і сковує; кожному, хто не поклониться Грдлічисі, дає двадцять п'ять буків; власну жінку за зраду водив, обтикану віниччям, на храми і ярмарки, а синів, які від нього втікали, покульчикував, мов телят.

А цісар добрий, цісар — батько рідний, йому можна й поскаржитися, тільки він далеко й нічого не знає про наше лихо. А тра' йти людям пішки до Відня, бо нема вже тут порятунку, і Штолу спіймали в Устєріках, сидить він у Грдлічковій неволі.

"За поворотом ми таки побігли, бо страх нас пройняв від самого лише усвідомлення, що бачили цю страшну людину — виплодка і розмовляли з ним, а когось він тим гарапником катує, барткою вбиває, з пістолів розстрілює, а люди терплять і тихо пісню про Штолу складають, — ми записали одну в Ясенові, коли ще Штола жив, — і моляться за доброго цісаря, який їх порятує від Грдлічки і Юріштана".

"Ходімо до міста, Маркіяне, — підвівся Базилевич. — Стіни вуха мають".

— Важко повірити, Маркіяне, правда? Мені й самому здається нині, що це моя власна вигадка… — Любимський діткнувся юнакові до плеча, щоб вивести його із стану зчудування: Маркіян дивився на старого і ніяк не міг його співставити з тим юнаком, який плив на колоді Білим морем. — Не знаю, скільки часу плив, і весь час при свідомості. Одного дня фінські рибалки, які вийшли на ранню ловлю, застали в тихій затоці

моря обледенілу колоду, а на ній людину... Та досить, досить цього... Ви не пам'ятаєте пісні про Штолу, яку ви записали в Ясенові?

— Пам'ятаю, — шепотом відказав Маркіян.

Ой я, хлопець молоденький, мушу погибати,

А Юріштан із Грдлічкою будуть панувати.

Будуть вони панувати, будуть вони жити,

Та будуть вони нашу крівцю людську добре пити.

Неволями, катушами будуть вас карати,

Не раз мене та опришка Штолу згадувати.

У Вижниці на страті Штоли цієї пісні не співав ніхто. Люди сходилися на майдан — деякі самі йшли у тривожній цікавості, інших зганяли з усюд пушкарі, щоби бачили і гадку мали. Вони стояли позаду натовпу — на конях, з рушницями й гарапниками, в затиканих павами крисанях.

Народ понуро мовчав, а пісня, яку Маркіян з Іваном записали в Ясенові, німо дзвеніла повсюди, злітаючи з Німчицького перевалу понад вижницьким майданом з трьома шибеницями на пологий зарінок за Черемошем, завалений колодами і талбами.

Панські карети стояли довгим рядом одна за одною над рікою, панство сиділо на лавицях неподалік зловісного місця, щоб зблизька бачити суд і кару над опришками; народ, підстьобуваний нагайками пушкарів, утворював півколо і далі не поступався, передній ряд мішався, ніхто не хотів стояти перед шибеницями, страшно було. Маркіян з Іваном відійшли над самий берег Черемоша, далі відступати було нікуди

і втекти звідси не мали сили. Прийшли сьогодні з Біло берізки, знаючи вже, куди йдуть, їх гнали не пушкарі, а потреба побачити, і ця потреба була сильніша від страху.

Довга й монотонна, мов голосіння, пісня ридала в пам'яті — так співала її жінка в Ясенові. Розповідала вона про Мирона Штолу, який дезертирував з війська і тридцять хлопців зібрав, пограбував пана Скарбка, а багатія Кундака вбив у Стебневі, про того Штолу, що комору мав на буковинському верху біля Барвінкового, а в тій коморі скарбу много, для бідних призначеного, про славного леґеня, якого спіймала стоголова пушкарська ровта Юріштана у корчмі в Устєріках і запроторила разом з побратимами Джураком і Риндзяком у Грдлічкову неволю.

Пісня була довга, як бойків світ, і славила вона силу Штолюка, який на долоні піднімав вартового, вихваляла його дотепність: "А кілько, Штолюк, у тебе того товариства?" — "Кілько в лісі, у дуборі, зеленого листя"; розповідала про опришкові муки в устєріцьких катушах, пісня голосила про його смерть у Білоберізці, де пани буцімто скинули опришка із скали, а Штола ще жив і чекала на нього петля на вижницькому майдані.

Німчицький перевал уже перестав дихати прохолодою, діймала спека, пани заслонялися від сонця парасольками, люди мліли в кептарях від духоти і втоми, йшло до обіду, а кару ще не розпочали. Шемрав майдан, колихався, чутно було плюскотіння Черемоша в напруженій тиші, аж враз з домініального дому[28], відгородженого від майдану старими липами, виїхав галопом на коні кремезний чоловік з довгим смоляним волоссям, що вибивалося з–під крисані, і хлопці здалеку впізнали і здригнулися, а натовп зойкнув і затих — це виїхав Юріштан.

Він стрелив нагайкою, здибив коня, чорна лють і відчуття безмежної свавільної сили нуртували, казилися в ньому; він роздирав вудилами коневі морду, кінь пронизливо іржав і крутився під вершником, тратуючи передній ряд; люд сахався, готовий розбігтися навтіки перед

страшним і диким Юріштаном, здерев'яніли й Маркіян з Іваном, та відступати було вже нікуди, майдан обступили кінні пушкарі.

Тоді з–поміж лип вийшли три леґені в незаперезаних сорочках поверх холошень: середній — високий і плечистий, з кучерявим волоссям — мав зв'язані назад руки, а у крайніх руки були зовсім чорні — ніхто не міг зрозуміти, чому вони такі. Ззаду йшло п'ять драгунів. Смертники наближалися до шибениці.

Юріштан змахнув рукою, з натовпу вибіг пушкар із запаленим смолоскипом у руці, він дотикнувся ним до чорних рук Джурака і Риндзяка, і вони спалахнули, мов факели, — були облиті смолою.

Повільно наближалися до шибениці, руки в опришків горіли, горіло четверо рук, які вбивали багатія Кундака, а парубки мовчали, навіть не писнули; в одного рука згасла, він притулив її до палаючої, щоб загорілася, і йшов.

"А ми читаємо про Муція Сцеволу і дивуємося мужності римського плебея, який спалив собі руку на очах у етруського царя Порсени, — плакав сп'янілий Маркіян у кнайпі на Личакові, а Михайло Базилевич співчутливо похитував головою. — Читаємо й не знаємо достоту, чи був такий, я ж бачив нашого — живого".

Засуджені підійшли до шибениць і стали біля пнів, укопаних під стовпами, руки в опришків горіли, один мовчав, зціпивши зуби, другий уже жалібно скавулів, схлипував натовп. До місця страти підійшов актуарій циркульного суду і зачитав вирок, опришки самі поставали на пеньки, і тоді середній — був це Мирон Штола — промовив голосно:

— Люди! Не бійтеся катів–кровопивців, бийте самі грдлічків і юріштанів, бо ми вже не зможемо більше. Бийте їх, як б'є Кармалюк на Україні, таж не вівцями єсьте!.. А ти, — звернувся до Юріштана, — розв'яжи мені руки! Я сам...

Маркіян стояв із зажмуреними до болю очима, Іван тремтів і тримався за Маркіянове плече, йому підгиналися ноги. Коли розплющили очі, три опришки гойдалися на шибеницях, пушкарі гасили вогонь на руках убивців Кундака, щоб не загорілися стовпи.

Любимський сидів і слухав, затуливши долонею обличчя, а як Маркіян замовк, сказав:

— Мовив Сковорода: "Чим житиме народ, коли в нього не стане меча? Та коли він матиме розум хоча б у головах окремих людей, то уподібниться кременеві, в якому притаївсь вогонь". Добре сказав Сковорода. А "Енеїду" я вам позичаю. І... вибачте, колего, я втомився.

Маркіян вийшов із Закладу Оссолінських з дивною полегшею на душі. Пригнобленість, яка тяжіла над ним, тиснула почуттям безвиході вже довгий час, придавлювала прокляттям батька, враз зсунулася з плечей, немов тягар зменшився наполовину, — ба ні, тягар був такий самий, але порівняно з тим, який проніс на собі цей старий чоловік, здавався малим, мізерним, і Маркіян засміявся, втямивши, що лиха ще й не було, воно лише гряде, і треба бути до нього готовим — треба уподібнитися кременеві, в якому притаївся вогонь. Бо немає іншого виходу, немає!

Він ішов навмання Палацовою вулицею в бік касино Гехта, сам не знав, чому йде в той бік, певне тому, що в тій стороні, далеко за містом, святкували нині неділю і Підлисся, і Княже, а йому треба до батька.

Назустріч їхала бричка. Візник чомусь її раптом зупинив. Зупинився і Маркіян, сторопів: на нього дивилася з–під широкополого капелюшка з вуаллю панна, вона мала великі темні очі й печально закроєні уста: панна була гарна й ніжна, вона відхилила вуаль, придивляючись до юнака, і він зрадів, що в цьому темному довколишньому світі існує світло й чистота, і задивився на незнайому, вдячний їй за цю мить краси.

Маркіян чекав, поки бричка рушить, бо сам перший не міг піти, знав– бо, що ніколи більше не побачить цієї дівчини, а мусить її образ запам'ятати, щоб світився в ньому, коли стане сутінно. Панна посміхалася й повернула голову до старшого добродія, який сидів поруч.

— Ви не впізнали мене, Маркіяне? — заговорив добродій, перехиляючись через коліна дівчини. — Я ж задля вас сказав візникові спинити коней.

— Пан Уруський?!

— Прецінь я… А чого ви такі заклопотані? Чи, може, побачили гарну панянку й осліпли? Це моя племінниця Анна… Щось переказати вашому дідові?

Маркіян зам'явся, панна посміхнулася до нього, і це додало йому сміливості. Він попросив:

— Візьміть мене з собою… Мені треба до батька.

— З приємністю. Сідайте, місце є.

Розділ четвертий

Розлючений натовп, якому відібрали можливість насолодитися наперед оплаченим театральним видовищем, спам'ятався, коли побачив кров.

Потоптані, з закривавленими обличчями й руками охоронці порядку борюкалися під сотнями ніг, розпачливо кричали, повзли униз по східцях, піднімалися й падали знову, та врешті юрба, перелякана тим, що вчинила, розступилася; поліцаї, без кашкетів, зброї і регалій, повзли по бруку, немов черв'яки, стогнали, пробували стати на ноги. Юрба ще якийсь час стояла в нерішучості, але почулися за Ринком, десь біля

арсеналу, свистки, голосна команда й тупотіння копит — це був сигнал, що битва за театр програна, і натовп вітром здуло. Ті, що ввалилися проходом досередини театру, вибігали, немов з пожежі, не думаючи й не дбаючи тепер про свого улюбленця Сухоровського, біля нього залишився тільки коваль Йосип з Круп'ярської, він замкнув зсередини двері театру.

— Давай драла, Йосипе, поки не пізно, — відімкнув двері Міхал. — А мені вже все одно, тепер знайдуть і на Клепарові. Ex, wojsko jedzie, banda gra, pan kapitan w portki sra…[29] Але ж хто міг подумати, що така гранда станеться. Ну, йди, йди, Юзю…

Сухоровський випхав товариша за двері, подивився йому вслід, той зник у сутінку за рогом театрального будинку. Міхал хвилину вагався, не знаючи, що робити: потоптаних поліцаїв біля театру вже не було, на бруку темніли тільки криваві сліди. Уже ступив було, щоб і собі пірнути десь у закамарки — йому це не першина, але в ту мить побачив, як з обох кінців вулиці увірвалися на конях поліцаї, сахнувся назад і миттю замкнув зсередини двері.

"Сюди вламуватися не будуть, — подумав. — Який не є, а все ж храм Мельпомени. А потім щось придумаю… над колосниками є в даху отвір, можна буде вилізти. Але що з того?.. Поліцаї, слава Господу, живі, і вони мене викажуть, хоч я Богу духа винен. А тоді про все нагадають".

У театральному залі було темно, хоч око виколи, а після рейваху та крику — тихо, аж моторошно; згодом очі почали звикати до темряви, з неї проступили ряди крісел у партері, бокові ложі й відкритий поміст сцени з бутафорними деревами, кущами і чорним дахом хатки, яка визирала з–поміж дерев, — дім Ганнусі з Погулянки.

На вулиці тупотіли коні, перегукувалися поліцаї, хтось там пробував клямку дверей, потім загримотів кулаком; гриміт стих, поліцаї

перемовлялися щораз тихіше, а потім цокіт копит почав віддалятися у бік ратуші.

Сухоровський полегшено передихнув і пішов поміж рядами до сцени, засунувши руки в кишені свити. Там було повно мідяків, кишені обвисали, і він зі скрухою подумав, що ці гроші стали першою його ялмужною[30]; віддати їх кожному, хто хотів сьогодні потрапити в театр, ніяк не вдасться, бо ж не всіх і знає, пропив би їх у "Пекелку", скликавши льоншанівських парубків, але й цього, мабуть, не зможе зробити — тепер таки вже доведеться звідати покоїв у Бригідках або Кармелітках.

До серця волоцюги добирався туск. Інша справа з клепарівськими хлопаками красти на святоюрському ярмарку в мужиків сало та ковбаси чи забивати баки пейсатому Мордкові на Ринку й потягнути на його очах з крамниці лисяче хутро або ж засунути руку в касу; зовсім інше діло — зупинити бричку на Замарстинові й обчистити кишені у вельможного пана, — але ось ця ремісничa кривавиця, якої не зможе віддати шанувальникам його вистави, буде мучити і в тюрмі, якщо вже доведеться.

Вмостився у крісло в першому ряду, де завжди сидів на спектаклях своєї "Ганнусі", і смішно йому стало, коли зміркував, що крім доволі прибуткового основного промислу він для якоїсь мари займався такими дурницями, як театр, з чого не мав заробітку навіть на кольонську воду для коханки, а ще витрачав даремно час — за вивітрілим пивом — у кнайпах, де співали розмаїтих пісень, а він їх записував, щоб не забути, — бо шкода було, адже другий раз такої самої, може, більше й не почує.

Тих пісень — батярських, жартівливих і таких, що сльозу витискали, — записав тьму–тьмущу, коло десятка зошитів. Якось після злодійської вилазки на Голоско Міхал відпочивав у своїх сутеринах на Клепарові — знімав підвальну кімнату в базарної сидухи. Вилазка не вдалася, треба було накивати п'ятами і надовго затягнути на останню дірку пояс. У великій нудьзі він розгорнув ті зошити, промугикав, лежачи на ліжку, усі

записані пісні — смішні, батярські і жалісливі, і з них, несподівано для нього самого, зринула постать дівчини, що втратила жениха, якого забрали в рекрути, та дівчина пішла гуляти по шинках та кав'ярнях, багатьом потіхою стала, а коли жених, дезертирувавши з війська, навідався до неї вночі, вона вже була передміською шльондрою.

Отож тоді, затягнувши пояса, він подібними до пісень віршами написав свою "Ганнусю з Погулянки", і здалася вона йому не гіршою, ніж "Сирена з Дністра" з її придуркуватим Тереферцієм — Сухоровський не пропускав жодної вистави в театрі і своїх хлопаків теж деколи брав з собою.

Поліція нюшкувала по Замарстинові й Клепарові після надто зачастілих нічних грабунків, намацала підвал Сухоровського, зробила обшук, але нічого не знайшла, а Міхалові шеврони поховалися хто зна й де. Промисел припинився, а їсти щось треба було, то пішов Сухоровський із своєю п'єсою, польсько–русинською мішаниною писаною, до самого директора театру Камінського; той прочитав її й купив за п'ятдесят ринських з правом одного процента від проданих квитків. Це порятувало на якийсь час Сухоровського і його компанію, шеврони похвалили за це отамана, а потім самі злодії не були з того раді, бо Міхал все рідше задумував нічні вилазки на щедрі грабунки, а про денні — на базарах — уже й слухати не хотів; спаскудився отаман тим дурним театром, розпродував бльочки на Хорунжчизні та Льоншанівці, а волоцюги без нього були геть безпорадні.

Сухоровський сидів у кріслі, дивився на заставлену декораціями сцену, де нині мало відбутися таке миле глядачам і йому самому дійство, і відчув у серці велике вдоволення, що зробив це, що трохи дав замореним роботою людям інакшої недільної втіхи, ніж горілка і вино; сам же тієї втіхи не мав ніколи або ж збирав тільки крихти — від інших; таке було його життя, що хоч сядь та й плач, а тепер, через цю кляту холеру, ще гірше буде.

Не хотів нічого згадувати, ні за чим не жалів, хіба тільки за тим, що довго або й ніколи вже не сидітиме тут, у цьому кріслі в передньому ряді, і аж тепер утямив, що тільки цьому гмахові[31], який називається театром, належала вся його душа, а все інше було побічне і марне.

І чого ж то так? Чого — так?.. Адже життя починалося зовсім інакше — і, може, я був би нині не гіршим, ніж Фредро, а таки не гіршим, Фредро знає тільки аристократів, а я і панство знаю, і простолюд.

Ні, таки нічого не хотів згадувати. Завтра йому за нинішню гранду надінуть брансолети; не могли впіймати його на ділі, всиплять йому тепер за все разом. Тоді буде багато часу для спогадів.

Іде жовнір вулицею, не зайшло ще сонце,

Виглядає дівчинонька в кватирку–віконце.

— Добрий вечір, пані моя, прийми мене на ніч,

А я тобі з серця свого віддам "на добраніч".

— Злізь із коня, жовнярику, та прошу до хати.

Поговоримо з тобою, заки прийде мати.

Летить ворон чорнокрилий та летячи кряче,

Не єдная дівчинонька за жовніром плаче…

Сухоровський наспівував пісню, яка мала нині прозвучати зі сцени, вона була довга і хотілося її співати всю до кінця, та почув серед тиші вкрадливі кроки, схопився — це лямури! — кинувся до сцени, там, над колосниками, в даху отвір… Але почув голос і спинився.

— Це я, Міхале Сухоровський, директор театру… — Камінський зупинився поодалік, похитав головою. — Що ж ви наробили, негіднику? — Підійшов ближче, сів у те крісло, де сидів Міхал, і бідкався: — Це ж вам не Клепарів, а театр. А щоб я краще був умер, ніж мав зв'язатися з вами, волоцюго ви непоправний… Таж тепер закриють театр не на час пошесті, а назавжди, ми давно владцям сіллю в оці… Та сідайте, сідайте, чого стовбичите? Нікуди ж не втечете, а ніч довга. Поставимо в цьому порожньому залі виставу–діалог. Це буде щось нове… Ех, дав Бог росту, та не дав розуму… та сідайте вже!

— Що ви тут робите, пане директор? — спитав Сухоровський, вражений несподіваною появою Камінського. Присів поруч.

— Це я повинен би спитати, що робите тут ви? Я ж, як Ісус, прийшов у сей храм вигнати міняйлів і розбійників — чернь, в якої ви стали апостолом.

— Я зараз піду. А більше нікого тут немає… Тільки не розбійники вони і не міняйли. То чесні люди…

— І ви?

— Що — я?..

— Дякуйте Богу, що я відправив поліцію із службового ходу, хоч знав, що тут хтось залишився — кроки чув.

— Ваш порятунок мені не допоможе, мене впізнав лямур…

Камінський підійшов до свічника, що стояв над оркестровою ямою, засвітив свічку. Ожили декорації на сцені, над Ганнусиною хаткою заколихалися березові гілки. Міхал не відривав погляду від сцени, ніби чекав початку спектаклю, до нього озвався Камінський:

— Погана слава ходить за вами, Сухоровський. Я нічого не знав, коли брав у вас п'єсу. А потім вдавав, що не знаю…

Сухоровський повернув до директора голову. Якусь мить дивилися один на одного. Добрі тихі очі Камінського, обведені павутинкою зморшок, немов оцінювали красиве обличчя Сухоровського. Міхал впер у директора незалежно–нахабний погляд, напевне, цього погляду ніхто не витримував, та Камінський таки встояв, мусив встояти, щоб не дати переваги пройдисвітові над служителем муз.

— І звідки у вас такий симбіоз, здавалось би, зовсім не поєднаних між собою нахилів: злодійство і мистецтво? — наступав директор, щоб хоч на мить підкорити собі цього самовпевненого силача.

— Ох–ох, — зацмокав іронічно Сухоровський, — а я й не думав, що ви, пане Непомуцен, така ж дешевизна, як і всі… Ох–ох… Та ви аж на пальчики стаєте, коли до вашого театру заходить циркульний староста, ви танете як віск при появі в ложі директора поліції, а побачити в театрі губернатора — ваша заповітна мрія. Я ж до цих злодіїв навіть не вмився. Ви знаєте, як вони крадуть? Явно, на людях, безсоромно, та ще й міну при тому корчать таку, ніби честь роблять пограбованому… Які ви несправедливі! Мене ось зневажаєте, а пана Фредра, приміром, обожнюєте, а він так само, як і я, валявся по корчмах і борделях!

— Не смійте, чуєте, не смійте! — скрикнув Камінський, схоплюючись з крісла. — Не смійте так висловлюватися про велику… про великого письменника!

Схопився і Сухоровський. Він був майже удвоє більший від Камінського, нахилився над ним, директор злякано відступив. Міхал зняв з голови циліндра і кинув ним об долівку.

— Так, я злодій, — прохрипів. — І це не робить мені честі. Але я ним не вродився. І моя мати, селянка з Неслухова, теж не крала. Я ж

навчився читати в парафіяльній школі, я ж маминих пісень і казок наслухався і покинув дім, щоб дотягнутись до наук. І вчився… Мене били за те, що я русин, а я кінчав тривіальні, нормальні школи… Е–е, якби я народився польським аристократом, як пан Фредро!.. Але сідаймо, директоре, а то ще поб'ємося. Я вас дуже шаную… та й бити вас ні по чому… Пане Непомуцен, я вчився у Studium Ruthenum[32] при університеті, можете собі уявити? Я мріяв стати учителем, щоб просвіщати сільських дітей — які ж бо дурнуваті дячки сидять за столиками в парафіяльних школах. І що — закрили русинські студії, а в Studium Latinum[33] я не пішов, і без мене є кому задурманювати латиною й німщизною русинських дітей…

Сухоровський відгорнув гривку русявого волосся з чола, без циліндра на голові він виглядав зовсім інакше: нахабні очі потепліли, широкі плечі опустилися, у мерехтливому сяйві свічки обличчя здавалося навіть добродушним — може, то від згадок він обм'як. Камінський зі співчуттям і подивом придивлявся до отамана клепарівських волоцюг, простягнув до нього руку, хотів сказати якесь слово, та Міхал продовжував сповідь.

— Але дав мені Бог силу, і я став ярмарковим акробатом. Мене затягнуло надовго ярмаркове життя. Там свій, скажу вам, світ: галас, торги, сварки, а лайки такої добірної ніде не почуєш, та найбільше я любив лірників і їх жебрання. Не наслухаєшся! Як стануть вони, каліки перехожі, з бородами, з торбами, з латками — зовсім на святих схожі, а отаман їхній на самого Господа Бога, і жебонять на лірах, і плачуть, і сміються, все там почуєш — від "брате мій, брате, вельможний багачу, создай мені хліба і солі" до "пані вельможна, я би паню полюбив, якби було можна…" Я те все записував… А одного разу на святоюрському ярмарку у Львові я, за гроші, розуміється, піднімав обома руками по мішкові піску вагою в корець, потім заліз під селянського воза і підніс його на спині, а врешті став на голову і довго так стояв біля нашого шатра, мій товариш збирав мідяки, та раптом я побачив знайоме обличчя жінки ген аж під небом і впізнав: це була ґаздиня з Неслухова, сусідка моєї покійної матері. Вона сказала: "Дивіться, до чого довчився

наш Михайло". Тоді я став з голови на ноги і більше на ярмарки не вертався. А далі Клепарів, театр… Паршиво те все… Якби–то, пане Камінський, моя мати пісень не співала, якби я не пішов у парафіяльну школу… Боже, яку б то робучу силу мав на своєму фільварку неслухівський дідич Дідушицький!

Камінський мовчав і тепер уже не дивився на Сухоровського.

— Бачите, як буває, — підвівся Міхал, підняв з долівки циліндр, надів на голову. — А з вашого театру я майже нічого не мав. Ще менше, ніж з акробатичних фіглів на ярмарку… Моєю платою була радість тих, яких ви називаєте черню. То для них я робив, а для себе ні краплі… Випустіть мене чорним ходом, пане Камінський. А там уже — як Бог дасть.

— Єрусалиме, Єрусалиме, покаменував єси посланих до тебе, — прошепотів Камінський. Він підвівся і пішов попереду Сухоровського до службового виходу.

…Місяць блукав по небу поміж хмарами і хилився до заходу, візник квапив коней, щоб темрява не захопила в дорозі, — за Буським осінніми ночами лягають густі тумани, можна й заблудитися.

Вечір був прохолодний, пан Уруський витягнув з–під сидіння бараницю, накрив нею свої і Аннині коліна.

— Потягніть до себе, — сказав до Маркіяна. — Вона широка.

Анна зауважила, що юнак надто несміливлй, вона сама розправила бараницю і дбайливо, немов сестра, закутала нею Маркіяна. Дотикалася до нього руками, дотулялася повними налитими грудьми; Маркіянові від цього було солодко і страшно. Анна була дозріла і зваблива, на мить її очі зупинилися біля його очей, з них лилося на нього добро і досвідчена поблажливість; Анна посміхнулася, обдала Маркіяна пахучим подихом і відкинулася на спинку сидіння.

Маркіян сидів непорушно, мов натягнута струна, спільне покривало стіснило всіх, він відчув біля себе притулене до нього тепле тіло Анни, і незнана досі млість пройняла його всього. Сидів незворушно, боячись, щоб вона не відсунулась, сам хотів відсунутися, та не мав сили цього зробити; Анна почула його тремт, зрозуміла і розмовою намагалася узвичайнити цю вимушену близькість.

— Ви вчитеся у Львові, пане Маркіян? А де?

Уруський, видно, нічого не знав про Маркіянові клопоти, відповів за нього:

— Так, він слухач університету і питомець духовної семінарії. Гордість отця Семена з Княжого, а ще більше — дідова, отця Авдиковського з Підлисся…

Маркіян весь зіщулився, вмить схолодніло тіло Анни, він мало що не викрикнув: "Ніякий я не слухач і не питомець!", та поруч сиділа прекрасна панна з ніжним обличчям і тужливо закроєними губами, вона дивилася на юнака, любуючись ним, він боявся сполохати цей погляд, тому промовчав, а перед очима постав схилений, худий і сивий батько… Дивиться на нього чужими очима і витискає крізь зуби страшні слова: "Зганьбив ти мене, будь проклятий, не мій ти син".

Торохтять гостинцем колеса, скорочується дорога до Підлисся, серце все більше і більше боязко щемить; місяць хилиться до заходу, темніє ніч, зникають у пітьмі пан Уруський з племінницею, а колеса вже котяться по простеленій душі, витискаючи на ній болісні слова каяття і благання:

Отче, ох, отче, сли ся мні придало

Дні життя твого полином згірчити…

— Ви будете священиком, Маркіяне? — почувся з пітьми хриплуватий м'який альт. — А чим захоплюєтесь, крім теології?

Сли коли око твоє жалем запало,

Сли–м був нещасливий серце закривлити…

Голос Анни довго йшов до Маркіяна, і врешті він таки почув його.

— Я теологією не захоплююся, панно… — відказав Маркіян і зніяковів від її щирого сміху, намагався згладити свою категоричність: — Тобто мене цікавить літературний бік теології… Я літературу люблю, історію…

— Маєте рацію, — вже крізь сон пробурмотів Уруський. — У русинів тільки попи й хлопи, а це нерозумно…

Прости м'я, отче, бо я ся каю,

Жалем серце бідне моє прозябає…

Маркіян схлипнув, стрепенувся, відчув на собі пильний погляд Анни, вона зараз запитає, чому він спохмурнів. Випередив її:

— А ви чим захоплюєтесь?

— Гм… Звичайно, літературою, поезією, чим іще може захоплюватися збідніла шляхтянка… Але я маю і фах — я піаністка. Народилася в Кракові, вчилася у Відні, тепер живу біля Львова. Така собі перелітна пташка і не знаю, що, власне, є моїм… — Анна стиснула тужливо губи. — Тепер працюю концертмейстром у хорі Амадея Моцарта–сина, він живе у Львові, заснував музичне товариство.

— Я й не чув про це…

— І все німецьке, все німецьке… Вуєчко впевнений, що все, що ми робимо, — то для Польщі. А її ж немає…

— Є Польща, — крізь дрімоту озвався Уруський. — Є народ польський.

— Але ж ми його не знаємо, вуєчку. Ні ви, ні я. А живемо серед русинів, і їх теж не знаємо. Ми немов на іншій планеті…

Твої ніженьки сльозами зливаю,

Ах, прости синові, хай не загибає!..

— зойкнуло Маркіянові в грудях.

Анна сказала:

— Ви такий мовчазний… А скажіть, кого ви найбільше шануєте з польських поетів? Тільки нічого не говоріть про Міцкевича, його всі шанують.

— Я… — задумався Маркіян. — Я люблю Фредра.

— Ах, досить про нього. Це якась хвороблива мода на Фредра. Розбещений панич львівських салонів у бальовому фраку… співець аристократичних недобитків. — Обличчя Анни пересмикнула гримаса бридливості. — Я знаю цього пихатого богеміста з паличкою, він приходить слухати наші концерти.

— Ну, доню, ти вже задуже, — прокинувся Уруський. — Звичайно, ми, ліберали, не можемо надто ним захоплюватися, але талант — талант у нього справжній.

— Талант виявляється не тільки в майстерності вірша, вуєчку, а ще й у тому, про що цей вірш… От я Гощинського люблю. Це муж у поезії, борець, революціоніст, хоч і не завжди його строфа досконала… Його "Канівський замок"… ви не читали, Маркіяне? Ну, як ви могли не читати поеми, яка оспівує вашу історію! — запалювалася Анна.

— Я доконче познайомлюся з його творами, панно, — сухо відказав Маркіян, на мить прохолонувши до Анни, — її захоплення Гощинським здалось йому навіяним, штучним. Запитав: — А ви і з поетом знайомі?

— Та ні, — знизала плечима Анна. — Як я можу бути з ним знайома? Не маю навіть поняття, де він живе…

— Тепер у Варшаві, — вставив Уруський. — Я зустрічався з ним колись у Львові.

— І мені не сказали?

— Ну, з ким я не зустрічався… А ось уже й Ожидів. Ви заночуєте у нас, Маркіяне, правда?

— Ні, ні, зупиніться біля дороги на Білий Камінь. Звідти до Підлисся рукою подати, я пішки…

— То, може, вуєчку, підвеземо його, адже чорна ніч, — запропонувала Анна, і знову тепло хлинуло від неї на Маркіяна.

— Та що ви… — пробував заперечувати.

— Мовчіть, ви ж у нашому полоні. — Анна торкнулася рукою до Маркіянового плеча, крізь сутінок він побачив наближені до нього великі темно–брунатні очі. — Гм, я кажу — "мовчіть"… А ви й так — наче німий.

Білокамінською вибоїстою дорогою коні йшли поволі, і чим ближче під'їжджала бричка до Підлисся, тим терпкіше ставало на серці в Маркіяна. Перед ним неминуча зустріч з батьком, з ним слова покаяльного вірша, які шматують душу, а за ним… За ним зараз прогуркотить і стихне бричка Уруського, зникне, може назавжди, прекрасна панна, і схолоне тепло, що зігріло його у тяжку хвилину.

Тією самою дорогою — через Ожидів, Юськовичі й Одесько — пізно вночі поволі пробирався крізь темряву ридван, запряжений двома парами коней: граф Едмунд Ржевуський їхав з бал–маскараду до Підгірець у товаристві дорогого гостя індійського князя Соломона Бальзаміна і старого шамбеляна Йов'яльського — доньки і зяті зіпхнули недоріку на тиждень гостинному графові, нинішньому розпорядникові Підгорецького замку.

Індійський князь був стомлений, йому вже набридло розповідати довірливому, з романтичною душею Едмундові про благословенну країну Аракан, яка притулилася до Бенгальської затоки вічно теплого Індійського океану; Бальзамін їхав до Підгірець тільки з однією метою — взяти решту грошей у Ржевуського на його поїздку до Аракана, котра відбудеться приблизно через місяць. З паном Едмундом домовлятися доволі легко, а от з графом Яблоновським із Любеня було набагато важче. Довго довелося його вмовляти, поки він погодився купити індійського слона, та врешті таки вдалося його переконати, що присутність такої екзотичної тварини на графській конюшні незмірно піднесе його престиж серед магнатів, — Соломон отримав гроші. Від Ржевуського вже має завдаток, завтра візьме решту, тож можна спокійно й поспати в ридвані. Тільки ж замріяному графові не закривається рот, він тепер взявся розповідати старому шамбелянові про Аракан.

Йов'яльський начебто й уважно слухав, відвісивши нижню губу; у закритому ридвані під стелею гойдався ліхтар, він подвійно відбивався в маленьких очицях шамбеляна, і Ржевуському здавалося, що очі старого

горять цікавістю, тому й не дратувало його одне і те ж питання, яке Йов'яльський раз у раз повторював:

— Аракан? A są w nim ludzi–i?[34]

Врешті шамбелян набрид Ржевуському, він повернувся до індійського князя, обережно діткнувся до його руки, щоб розбудити: пан Едмунд хоче йому розповісти про свій славний рід, який завжди стояв на чолі боротьби з несправедливістю.

— Та розповідайте вже, розповідайте, вашмосьць, — пробурмотів невдоволено Бальзамін і знову зімкнув повіки.

Отже, його світлість князь повинен знати, що в роді Ржевуських були й гетьмани вільної колись Речі Посполитої, і прийде час, коли цей рід у нинішньому коліні очолить народ Польщі в боротьбі проти німецько–російської неволі. Він, Едмунд, уже багато років пише філософську працю, яка стане політичним звинуваченням австрійській і російській імперіям; ту працю він розмножить у сотнях списків і розповсюдить їх серед польської аристократії — тоді вона прокинеться до боротьби за волю. Ні, ні, він зовсім не торкається сучасної політики завойовників: Ржевуський на підставі праць Геракліта, Платона, Епікура, Марка Аврелія доведе неминучість загибелі імперій — його праця буде ідеологічною основою боротьби. А повстання підніме двоюрідний дядько Едмунда Вацлав Ржевуський, дідич Саврані на Волині.

Пан Бальзамін нічого не чув про Вацлава Ржевуського — славного Ревуху, про якого український люд уже й пісні склав? Е–е, то послухайте, вашмосьць!

Едмунд заспівав, сам собі диригуючи вказівним пальцем:

Ой, поїхав Ревуха по морю гуляти,

Перевісив через плечі сагайдак багатий.

Грай, море, синє море, чорне море,

Галагігі–гей!

Галагігі, галагігі, галагігі–гей!

— A co to jest galagigi?[35] — засвітилися з очей Йов'яльського два ліхтарики.

— У цьому пісенному вигуку виливається козацька буйність, пане шамбелян, — пояснив Едмунд. — Ревуха збирає під свою булаву українських козаків.

— A kozacy — to ludzi–i?[36] — допитувався Йов'яльський.

— То лицарі, пане шамбелян, які колись через нашу окрутність воювали проти нас, а тепер їх треба воскресити...

— I oni pójdą na moskali–i?[37]

— І на австріяків, пане шамбелян! О–о, мій дядько — велика людина, ви чуєте, ваша світлість князю? Він багато років провів у Арабії, вернувся звідти еміром, як оце ви — індійським князем, він так і назвав себе еміром Таджель Фегером, він заснував у Саврані біля Старокостянтинова новий Запорозький кіш! У нього є свої співці й лірники, вірний друг еміра славний стихотворець Тимко Падура уже пішов по Україні будити лірою народ, який проголосить Вацлава своїм гетьманом Ревухою, і поведе він, на білому коні, стотисячну козацьку армію на битву. О–о, пане Бальзамін, тоді ми забудемо, що є на світі Аракан — вільна країна, в якій немає ані тюрем, ані в'язнів, наша ойчизна сама стане такою.

Соломон Бальзамін спав, закутавшись у біле фередже; захоплений рожевими мріями Едмунд не помічав цього, а Йов'яльський допитувався:

— A będą źyć w niej ludzi–i?[38]

— Будуть, будуть, пане шамбелян! — вигукнув Едмунд.

Ржевуський взяв у долоні голову, похитував нею, крізь пальці протікали сльози розчулення.

— А я поїду, поїду з вами в Аракан, — схлипнув, — подивлюся, збагну, вивчу і повернуся...

Козак пана не знав звіку,

Він родився на степах,

Стався птахом з чоловіка,

Бо зріс в кінських стременах!

— заспівав Ржевуський, і Бальзамін прокинувся від бравурної пісні.

Він притулив складені долоні до чола, на якому чорніла родимка індійського магараджі, запитав:

— Уже приїхали–сьмо до вашого замку, що ви такі веселі?

— Ще трохи, ваша світлість, ще трохи, і ви побачите розкішний палац, власність мого двоюрідного брата Леонтія, який живе у серці Польщі — Варшаві. О, що то за палац! Його будував коронний гетьман незалежної колись Речі Посполитої Станіслав Конєцпольський за

проектом Боплана. А в ньому зали — кармазинова, китайська, золота, дзеркальна…

— A są w tym zamku ludzi–i?[39] — знову запитав Йов'яльський.

— Ми там будемо, ми, пане шамбелян!

Бальзамін опустив долоні, поглянув на щасливе обличчя Ржевуського і вдоволено посміхнувся.

Ридван зупинився. Пан Едмунд відчинив дверцята, вийшов, допоміг зійти Бальзамінові і Йов'яльському й маєстатичним жестом показав на шпилі замку, що проступали крізь ранкові сутінки.

…Агасфер ішов своїм звичним недільним маршрутом, наче нічого нині з ним і не трапилося, одне тільки, що не підводив на зустрічних допитливого погляду: був задуманий.

Заклавши руки за спину й затиснувши в долонях голову палички, що волочилася за ним і видзвонювала закованим кінцем об каміння, він квапно крокував, ніби мав до когось пильну справу. Гетьманськими валами, понад смердючою Полтвою дійшов до плацу Каструм, на якому завжди паслася прив'язана довгим шнурком до палі Аронова коза — Агасфер кожного разу її обминав, а коли вона войовничо наставляла роги, замахувався на неї палицею. Тепер зупинився, згадавши щось. Круто повернув до халабудки, що стояла на самому краю берега і закіптюженим, складеним із кількох шибок віконцем заздрісно дивилася на барокові капітелі колон Низького Замку, на великі вікна й балкони, підперті атлантами. Ароніха розвішувала мокре шмаття на шнури — в неї був будний день, і її не обходила християнська неділя; на столику, винесеному перед халабуду, розкладав Арон пачки тютюну і сигари. Він дуже здивувався, побачивши, що Агасфер підходить до його трафіки[40] — ніхто ж бо ніколи не бачив, щоб старий курив.

Арон вдавав, що не помічає Агасфера, йому ніяково було дивитися в очі цьому дивному чоловікові, якими він немов про щось весь час запитував, а сам завжди мовчав; тепер, на свій подив, уперше почув його голос:

— Ароне, — прошепотів Агасфер, нахиляючись до трафікаря, — ти еврей і мусив би знати, чому мене називають Вічним жидом?

Арон розкладав на столику крам і не підводив голови: старий постоїть трохи й піде.

Але Агасфер не відходив, чекав відповіді.

Що було робити: трафікар розігнувся, якийсь час дивився крізь примружені повіки на старця, погладжуючи бороду, врешті посмикав себе за пейси, що викручувалися з–під ярмулки, мовив розважливо:

— Кожен, хто хоче більше знати, ніж знає, мусить читати Святе Письмо.

— Я не вмію читати, — зітхнув Агасфер.

— Хто не вміє читати, той уміє слухати, — підвів пальця Арон. — Але знаєш що: спитай про це краще у Вольфа на Личакові, ти заходиш до його цукерні.

— Він дає мені булочку, але говорити зі мною не захоче — Вольф багач.

— Тоді зайди до раввіна в синагогу Золота Роза, той все знає.

— Раввін теж не захоче вести зі мною балачку, я ж не єврей.

— А хто ж ти? — Аронові ставала вже цікавою розмова з Агасфером, якого знає скільки живе, а голосу його не чув ніколи.

— Я не знаю. Я цісарський… Ти, Ароне, бідний, але тобі ліпше: знаєш, що ти єврей, пам'ятаєш своїх батька, матір, ходиш на їх могилки, а в мене пропала пам'ять на те, що було, забутий мій рід, усе забуто, а я живу, здається, вічно, і смерті нема… Я ходжу, ходжу, ходжу, на людей дивлюся, щоб згадати, і жодного проблиску немає в темній пам'яті, а коли питаю когось, хто я, мені кажуть: цісарський…

Арон уважно слухав старого і ледве вловлював, що він говорить; Агасфер мішав польські, русинські, німецькі слова, він не мав навіть своєї мови — не тільки роду.

— Воно, напевно, так і є, — вів далі Агасфер. — У підвалі на Пекарській я маю тапчан, підвал теплий, і ніхто мене звідти не виганяє. Чому не виганяють — цісар не дозволяє. Бо цісар всесильний: захотів би — і я б закоцюб на вулиці. Це ж він, бо хто ж інший, звелів давати мені їсти. Хіба Вольф з доброї охоти вгощав би мене булочкою в неділю або ж Каська на Личакові залишала б для мене щовечора трохи юшки в котлі й не продала б її за день у своїй харчівні, якби не цісар? А так! Ніхто з доброї волі не подасть нікому навіть води… Нема таких… А нині сказали мені, що і я не подавав… Ароне, може таке бути, що я жив ще тоді, коли Ісус ішов на Голгофу?

Трафікар пригладжував кучеряві пейси і зі співчуттям дивився на Агасфера; Арон бідний, але йому легше, бо знає, хто він, а цей старець не має навіть родової пам'яті — цісарський та й годі. Його прозвали Агасфером, а тепер таємниця цього прозвища так глузливо розкривається перед ним — але ж розкривається, пітьму пам'яті пробиває оманливе світло, проте воскрешає–таки початок, якого він так довго й трудно шукає, — хай має його цісарський питомець, хай заспокоїться.

Бідний Арон, про якого зовсім не хотів дбати цісар, але який мав велике, як виявилося, багатство — свій рід, захотів дати дрібку втіхи старцеві і з доброго серця збрехав:

— Ти жив тоді, Агасфере. Жив… Твій дім стояв під горою. Один мученик, а їх завжди на світі багато, ніс хреста й попросив у тебе води. Ти був тоді ще багатий і гордий, то й відвернувся. Господь прокляв — і тебе спіткала така сама доля… За кару ти залишився жити вічно, і тебе назвали Вічним жидом…

— Таке було, Ароне? — спокійно лягли в глибокі ями допитливі тривожні очі Агасфера.

— А було…

— Але ж я погано вчинив, Ароне…

— Хіба пізно викупити вину? Подай тепер стражденнішому за себе.

— Нема стражденніших, Ароне, я це знаю. І жити мені тяжко, я вмерти хочу.

— У Святому Писанні сказано, що Агасфер житиме доти, поки не викупить свою вину добром. Хіба це так тяжко зробити?

Погляд Агасфера згас. Арон опустив очі, бо соромно стало за свою брехню, сказав:

— Ну йди вже, йди…

Старець зажмурився, довго стояв згорблений і незворушний, та враз розпрямився. Очі його урочо зблиснули, ніби цієї миті він згадав усе своє забуте життя від початку, повернувся і без слова подався в бік костьолу

Марії Сніжної, не звертаючи жодної уваги на козу, яка войовничо наставила роги; йшов утішений, гордо викидаючи палицю, а потім уголос заговорив:

— Я не подав води і кару маю… Але знайду такого, хто це зробить за мене… Знайду! Я всіх у цьому місті перепитаю, а коли хоч один погодиться черпати її для стражденніших, тоді я умру. Умру! Боже правий, я ж справді мав криницю під горою і не подав спраглому води… Це був я, я! Люди, хто викупить мою вину?

Він блукав весь день містом, зробив багато обходів, перед вечором побачив льоншанівську юрбу, яку вів велетень у квітчастій свиті й циліндрі, зупинився і крикнув:

— Може, ти?

Але юрба пройшла повз нього, відсунувши його на проїжджу дорогу; тоді Агасфер згадав світлолицього юнака і подався на Хорунжчизну шукати.

Не знайшов. Серед ночі вернувся до свого підвалу на Пекарській. Був стомлений, але щасливий, бо — увірував.

Львів затих.

У Варшаві кадети школи підхорунжих, а з ними й поет Северин Гощинський, готувалися до штурму Бельведера.

Розділ п'ятий

Цілий тиждень ішла вість із Бродів, прослизаючи шепотом від корчми до корчми, від трафіки до трафіки. Була вона спочатку непевною, сумнівною, як і більшість новин, що народжувалися десь там, у Європі, передавалася з таємничим застереженням, мовляв, це тільки

для вас, я там не був і не бачив; Лейбусь шепотів до вуха Менделеві, Мендель — Пінкасові, Пінкас — Шльомі, Шльома — Хаїмові; вістка обростала домислами, наче лавина снігом, — так котилися до Львова всі європейські новини, а в самому місті танули, нікого особливо не дивували і мало хто з них вірив — аж поки не з'являлися повідомлення в газетах, бо Франція із своєю Липневою революцією була далеко, а Бельгія, яка повстала проти Нідерландів, — ще далі. Ця ж вість — про штурм Бельведера у Варшаві — не зраділа, не розтанула, не розсипалася, вона стрімко вкотилася через Краківське передмістя на плац Каструм і вибухнула біля трафіки Арона, мов петарда.

Аронові повірили відразу й беззастережно. І не тому, що Варшава була близько, і не тому, що хтось там нетерпляче очікував ще одного удару по Священному союзу між трьома європейськими коронами — такими категоріями навряд чи мислив хто–небудь із тих, що сновигали буднього грудневого дня Гетьманськими валами, — Арон повідомив людям новину, яку перейняв від Сруля з Краківського передмістя, з таким захватом, ніби він ждав її усе своє життя.

— У Варшаві революція!

Арон не міг знати, що дасть йому повстання проти царя у Надвіслянському краю, але воно провістило хоч якусь маленьку зміну в житті цього тихого Королівства Галіції і Лодомерії, в якому з одного боку його халупи брудна Полтва, а з другого — величний палац.

Того грудневого дня від берегів Полтви брався шкоринкою чорний лід, він намагався замурувати масну, аж синю, струмину брудного стоку і, не маючи сили цього зробити, витискав з неї смердючі випари, що обкутували халупу трафікаря і проникали крізь щілини в шибках досередини, дотруюючи хвору доню Фаїну. Того грудневого дня пишний фасад Низького Замку виглядав особливо урочисто; сніг шубою звисав з балюстрад, великі вікна розмальовував мороз химерними візерунками, античні фігури одягли на голови білі кучми, і стояли незворушно біля парадних дверей припорошені снігом вартові.

У затхлій халупі було холодно, дочка пашіла з жару, Ароніха патрала тільки що зарізану козу, до трафіки ніхто не заходив, і здавалося Аронові, що ця безпросвітна печаль тягнутиметься вічно, аж тут заглянув Сруль, який має корчму на Краківському передмісті, і сказав Аронові таке, що розбудило сподіванку. Він вибіг на вулицю й на весь голос оповістив новину — раз, другий; довкола нього почали збиратися люди — він оповіщав щораз тихіше, а коли побачив поліцая, то й зовсім замовк і миттю сховався до халупи. Поліцай винуватця зборища не знайшов, а натовп сам розбігся, розносячи по місту вість, — не треба було й розганяти.

Увечері до келії Любимського прочинилися без стуку двері, бібліотекар навіть не почув, він сидів на своєму ліжку, спершись ліктями на столик, читав якусь рукописну книгу. Двері відчинилися навстіж, Любимський відсунув лампу, щоб не сліпила очі, повернув голову: на порозі стояв вусатий чоловік, пізнав у ньому директора Костянтина Слотвінського.

Засовався, щоб підвестися назустріч несподіваному гостеві: Слотвінський мешкав наверху, його кабінет розміщався над келією бібліотекаря; директор ходив скрадливо, щоб не порушувати спокою Любимського, але до нього в келію не заходив ніколи, по службі звертався тільки в бібліотечній кімнаті. Слотвінський, якого недавно запросив на посаду директора куратор Закладу Генрік Любомирський, застав уже тут Любимського і ставився до нього вельми шанобливо, однак мовчазність старого і вік, а також його малоросійські літературні зацікавлення пролягли певною межею між ними обома, хоча директор був задоволений, коли Любимський хтозна й як діставав для бібліотеки книги й журнали харківських та петербурзьких видань.

Любимський не сподівався побачити Слотвінського у себе в гостях, та не із запобігливості перед своїм начальником поривався встати: він зрадів, що цей учений чоловік, який досконало знає слов'янські літератури, а в своєму "Науковому часописі" помістив дослідження Івана

Могильницького про руську мову, таки вирішив переступити ту межу, котру відчував і Любимський.

— Сидіть, сидіть, пане магістр, — підійшов ближче Слотвінський і поворухнув закрученими вгору вусами.

"Оце й усе, що залишилося від його родового шляхетства, все інше — великопанське — поглинула наука", — подумав Любимський і добродушно посміхнувся, згадавши побрехеньку, буцімто директор, будучи ще урядником магістрату, ніяк не міг зробити службової кар'єри: уперто не голив вусів, а цісарський уряд не дозволяв урядникам їх відпускати.

— Я радий вас вітати в себе, — погасив усмішку Любимський, помітивши, що директор чимось стривожений, вуса в нього рухалися, дотикаючись то до однієї, то до другої ніздрі. — Прошу сідати, хоч нема де... хіба ось тут, біля мене.

— Ні, ні, — підвів руки Слотвінський, — я не на посиденьки... Ви нічого, очевидно, ще не знаєте, я теж знаю мало — тільки–но почув і не маю з ким поділитися... У Варшаві повстання...

Любимський рвучко схопився з ліжка. Він якусь мить нерозуміюче дивився на директора, ніби не розчув, потім його очі молодо зблиснули, він ніби ще раз за своє життя почув торжествуючий клич "Vive la revolution!"[41]; Любимський затулив долонею обличчя, немов ураз засоромився молодечої втіхи, яка так не гармонувала із зморшками й мішками під очима, і довго так стояв не рухаючись. Слотвінський спочатку подумав, що старий плаче. Магістр врешті відняв долоню від лиця — воно було задумане й зосереджене, як у людини, яка не може спіймати в пам'яті думки. Така реакція бібліотекаря прикро вразила Слотвінського: адже докотилася нарешті європейська революція — з Італії, Греції, Франції, Бельгії — до Польщі, до розідраної між трьома державами ойчизни, а йому, свідкові страти Людовіка XVI, все одно?

— У Варшаві повстання, пане магістр, ви не почули? — повторив Слотвінський. — Може, це останній удар по Священному союзу хижаків?

— Я почув, почув, пане директор, — вираз обличчя Любимського не мінявся, — і до мене прийшла страшна, мов вирок, думка: поляки спізнилися на цілих п'ять літ…

— Не розумію вас…

Слотвінський сів на ліжко, за ним присів Любимський; вони дивилися один одному в очі; старий вичікував, поки директор збагне смисл його слів, погляд Слотвінського врешті поник.

— Ви маєте на увазі декабристів?

— Їх маю на увазі.

— У ваших словах є крупинка рації… Але ж вони нас не хотіли взяти в спільники.

— Це ви не хотіли. Делегат від польського Патріотичного товариства на з'їзді Південного товариства в Києві не прийняв республіканської програми.

— Так, князь Яблоновський багато де в чому не погодився з Пестелем, та все–таки можна було починати разом. Але ж Пестель сказав погордливо: "Без вас ми можемо відвоювати свободу, ви без нас — ні". А не змогли.

— А ви зможете тепер — самі?

— Декабристи спиралися тільки на військову силу, а польське повстання буде… повинно бути народним.

— Повіримо, що так станеться, пане Слотвінський. Повіримо, що поляки врахують помилку декабристів, але чи зуміють вони врахувати помилку Костюшка?

— Помилку Костюшка? Яку? — підстрибнули вуса у Слотвінського.

Любимський поклав долоню на розгорнуту рукописну книжку, погортав аркушики, потім мовив:

— Кіндрат Рилєєв у Петербурзі сказав полякам: "Кордон Польщі починається там, де кінчаються малоруське й білоруське наріччя". А вони цього не прийняли. Бо ж про це колись навіть і слухати не хотів великий Костюшко…

— Ось ви про що… Звичайно, коли в революції беруть участь народи, не можна нехтувати їх етнічними кордонами. Але, як слов'янофіл, я стою за об'єднання всіх слов'ян.

— На принципах рівноправності?

— Звичайно. Так учить наш Йоахім Лелевель.

— Я теж не проти такого об'єднання. Але ж бо… Знаєте, мені важко повірити, що керівники нинішнього повстання поведуться інакше, ніж Костюшко: напевно, й вони використовуватимуть силу мого народу й будуть ігнорувати його бажання…

— Не судіть надто категорично про Костюшка. Його Поланецький універсал, наприклад, був радикальнішим від тогочасного земельного законодавства і в Австрії, і в Пруссії. Інша справа, що поміщики не зважали на цей універсал… А щодо його ставлення до інших народів… Воля Костюшка не завжди виконувалась так, як він цього хотів.

— Ні, вибачте. Саме така була його воля. Я розмовляв з Костюшком у Парижі.

Слотвінський вражено подивився на Любимського.

— Моя повага до вас непомірно зросла… Однак я вірю, що колишні помилки будуть тепер враховані. Якщо польське повстання очолить Лелевель, а так повинно статися, то майбутня Польща буде республікою. І український народ…

— А ви послухайте, — перебив Любимський директора, знову поклавши долоню на книжку. — Це "Історія Русів". Я зачитаю вам хоча б таке: "Пригадаймо живцем спаленого у мідному бику гетьмана Наливайка, згадаймо тих, яких тортурували живцем на палі, — їх закатовано за вітчизну, ці мученики волають до нас з гробів, вимагаючи помсти за кров…".

— "Історія Русів", — зітхнув Слотвінський, — твір перш за все літературний, публіцистичний, і фактаж його подекуди сумнівний. Я читав цю книжку. Наливайка не спалювали в мідному бику, йому відрубали голову.

— Можливо. Але кривда ще жива. Тому польським повстанцям треба перш за все подумати, що воля належить всім народам і закріпаченому російському — теж у тому числі. Адже не від доброго життя зродилися у російського поета Пушкіна слова: "Оковы тяжкие падут, темницы рухнут…".

— Мусять думати, — промовив Слотвінський у задумі. — Щоб тріснув фундамент коронованих фортець.

— Тріщина у тому фундаменті вже зроблена.

— Так, ще за Великої французької революції.

— Хто зна… Французька революція була матір'ю, яка породила для всього світу борців за свободу, сама ж виснажилася від пологів. А тріщину зробили–таки вони, декабристи…

Слотвінський довго сидів мовчки, посмикуючи вуса, потім тихо вийшов.

Любимський не помітив його відсутності. Він помандрував у ті часи, коли директора ще не було на світі, розбурханому першою революцією. Старий бібліотекар аж тоді зауважив, що сидить у келії сам, коли почув наверху кроки: Слотвінський ходив по своєму кабінету — нервово, швидко, не дбаючи вже про спокій сусіда…

Отець Авдиковський і паніматка прокинулися від дзенькотливого стукоту у віконце. Так завжди — нігтем вказівного пальця по нижній шибці давав про себе знати лише Маркіян, коли приїжджав зі Львова до Підлисся пізно ввечері.

Отже, він приїхав, видно–таки, дізнався про хворість батька, хоча отець Семен рішуче заборонив сповіщати про це свого безпутного сина.

Дідусь і бабуся підвелися, разом підійшли до дверей, відчинили. Відступилися назад, коли втішений зустріччю Маркіян кинувся було їх обнімати, але подумав, що їм, роздягнутим до білизни, незручно по–родинному вітатися, сказав "добрий вечір" і навшпиньках пройшов через спальню до своєї кімнати. Коли відчинив навпомацки двері, помітив у своїй руці книжку, яку взяв у Любимського.

"Господи, — жахнувся, — я зовсім забув про неї, і як тільки не залишив її у бричці Уруського, — і щемко тьохнуло в серці від думки, що мусив би в такому випадку завітати до Юськовичів, а так немає причини і не буде…

Зайшов до кімнати, бабуся принесла засвічену лампу і тихо вийшла, не сказавши й слова. Маркіянові дивною здалася мовчазність старих, подумав — сонні, роздягнувся, підбив високо під голову подушку й розкрив книжку.

Читав із захопленням і подивом; заглиблюючись щораз далі в поему, відчував, як від серця відтає все, що прикипіло до нього за дні тривоги, розпачу й журби, накип той спав нарешті з душі, мов на пустельному березі озера брудне лахміття з мандрівника, який після виснажливого переходу побачив чисте плесо й занурився в криштальну, свіжу воду.

Маркіян купався в тій воді всю ніч; вигорів гас у лампі, він засвітив свічку; очищувався, міцнів, мандрував крізь ніч разом з козаком Енеєм по всій широкій Україні і зрів її, знедолену й прекрасну, від Ворскли до Дністра, слухав чисту мову, пив її і в незмірній радості пересвідчувався: є вона, і він, оглушений темрявою рутенець, який забув свій родовід, належить до могутнього й живого народу, котрий із святої Полтави дав про себе чути на весь світ величною поемою Котляревського.

Перед світанком Маркіян закрив книжку і прошепотів слова поеми, мов клятву:

Любов к отчизні де героїть,

Там вража сила не устоїть,

Там грудь сильніша від гармат…

Короткий міцний сон перервала притишена й пересипана шепотами метушня у спальні. Маркіян притьмом одягнувся і, пройнятий незрозумілою тривогою, прочинив двері.

Отець Авдиковський і паніматка стояли біля порога, одягнуті в чорне, дідусь обережно, щоб не грюкнути, натискав на дверну клямку,

палиця у другій руці тремтіла; бабуся, згорбившись, тримала під руку панотця і переривисто зітхала, схлипуючи, вони не бачили Маркіяна, який стояв позаду з простягнутою вперед рукою.

Маркіян зрозумів. Згадав учорашню холодну зустріч з дідом і бабою, тепер побачив їх упокореність, чорний одяг, жалобну похилість і скам'янів від болю, а з того болю, нестерпного і безнадійного, виростав ще пекучіший, і хлопець видихнув його з себе надривним криком:

— Чому без мене? Чому без мене?

Бабусина голова затіпалася на плечі в отця Авдиковського, отець повернувся до Маркіяна і сказав упалим голосом, блукаючи поглядом по долівці:

— Він не хотів, щоб ти…

Маркіян кинувся, відсторонив діда й бабу від дверей, вибіг з дому і, завернувши поза плебанію, помчав сосновим лісом.

Через засіяні поля, кукурудзиння, через затуглі від морозу торф'яні луки біг розхристаний, не відчуваючи свого тіла, тіла не було, існувала лише палюча свідомість, яка спопеляла його невкаянним каяттям:

"Прости м'я, отче, бо ся каю, жалем серце моє прозябає… твої ніженьки сльозами зливаю, ах, прости синові… прости синові… прости синові…"

Батько лежав у труні, вмиротворений, тихий, ласкавий, — він простив уже всім і вся. Сестри і брати розступилися, пропустили до труни Маркіяна, він провів поглядом по їх сумних обличчях, шукаючи просвітку прощення в очах; сестри й брати, молодші за нього, по–дорослому прощали Маркіянові; біля узголів'я покійника стояла мати, дивилася на сина, та в її очах він не знайшов прощення.

Маркіян вклякнув, притиснув затиснуті кулаки до грудей, прошепотів:

— Я викуплю свій гріх… Усім життям викуплю.

Хтось поклав на його плече важку руку. Повернув голову.

Біля нього стояв дідич Княжого віце–маршалок Галицького станового сейму Тадей Василевський.

— Встань, Маркіяне, — сказав. — Я не дам пропасти сім'ї отця Семена. — Потім глянув на вдову. — І не шукайте, родино, тут винуватця. Винуватець поза цим домом.

Після похорону Тадей Василевський мовив до Маркіяна:

— Ходи зі мною, тобі треба трохи розвіятися. Спочатку поїдемо в Підгірці, а потім я знайду для тебе діло.

Маркіян був слухняний, мов хлопчик, здавалося — він дасть себе повести за руку. Поцілував сестер і братів, немов прощався з ними назавжди, підійшов до матері, вклякнув, припавши до її подола, чекав благословення. Знав, що ступає на невідому дорогу, з якої не зверне і не схибить, а може не вернутися; за один день він дав дві клятви — словами Котляревського і своїми, і виконає їх, хоч би мав упасти на тій дорозі — неясній, не прозореній поглядом і мислю, та напевно вкритій щебенем і колючками: йому потрібно було благословення.

Мати стояла незворушна, мов статуя, а він чекав навколішках і дочекатися не міг, Василевський знову взяв його за плече, та не вставав син. І врешті діткнулися тремтячі мамині пальці до його волосся, вони були м'які і теплі, на тім'я лягла легка долоня, вона поволі сповзала по його скроні на обличчя, діткнулася губів, підборіддя, він поцілував її і

відчував, як прийшли в його душу, владно вмощуючись, рівновага і впевненість. Маркіян устав і пішов з дому вслід за Василевським.

— У Підгірцях я хочу поглянути на рештки бібліотеки, яку розтринькує Едмунд Ржевуський, може, вдасться щось купити, — говорив віце–маршалок, поволі ступаючи піщаною сільською дорогою. — А потім пошлю тебе в Диків, аж під Сандомир…

— Мені до Львова слід би… — несміливо сказав Маркіян. — Я вчу дітей вуйка Захара…

— Най трохи відпочинуть… У Дикові теж пропадає в старій книгозбірні графів Тарновських безліч старих рукописів, безцінні твори літератури слов'ян. Ти будеш впорядковувати бібліотеку, інвентаризувати, а я плататиму тобі за працю. А потім віддам усі книжки Закладові Оссолінських. Наші аристократи стали нині байдужими до скарбів духа, завтра вони гірше за німців будуть спустошувати свою власну культуру…

Василевський наказав запрягати бричку, і коли вона викотилася з вибоїн на гостинець, Маркіян набрався сміливості заговорити. Ще коли сидів в університетській бібліотеці з Іваном і читав працю Могильницького, ще тоді, як мандрував з товаришем горами, записуючи пісні, ще тоді, коли побачив страту Мирона Штоли, зрозумів, що спочатку слід освітити поле, на яке мають виступати озброєні полки підготовлених борців, у яких карателі не зможуть забрати київ, щоб ними бити їх самих, як це було в його дитинстві у Підлиссі… Жмут того світла він побачив, читаючи Котляревського, знав, що його викрешують і чехи, і серби, і поляки, тепер бачив перед собою польського пана, який рятує з пожежі скарби свого народу, — усвідомлював, що саме така дорога пролягає й перед ним, але почував себе малим і кволим, і страшно було навіть подумати, що якраз він повинен взятися за таке непосильне діло; йому треба було, щоб хтось підтримав його намір або ж заперечив, присоромив, висміяв. Сказав:

— Ви рятуєте, пане радник, скарби для свого народу, щоб він не знидів, не онімечився. А хто це має робити для українців і як?

— Мені ніхто, крім совісті, не наказував цим займатися, Маркіяне, — відказав Василевський. — Нема над нами більшого повелителя, ніж власна совість. А коли вона пробуджується, то жорстокішого диктатора людина знати не може. Вона бичем жене по світу Доленгу–Ходаковського, відбирає здоров'я Шафарикові, надихає генієм Міцкевича й Пушкіна, веде на плаху Рилєєва і Пестеля. Страшна та розбуджена совість. Вона примушує людину добувати з каменя воду, з якої їй самій не попадають навіть краплини… Ти питаєш, хто буде рятувати русинські скарби? Ми будемо рятувати, вони належать всьому народові. І ти теж будеш. Але не треба їх ділити на ваші й наші, вони спільні — слов'янські.

Біля будинку Уруського Василевський сказав візникові спинитися. Йому треба зайти на кілька хвилин до друга.

— Може, підеш зі мною, — запропонував з чемності віце–маршал ок.

— Ні–ні, — спаленів Маркіян.

Він дивився перед собою, боячись повернути голову в бік чепурного, мов шкатулка, палацика Уруського, що визирав стрільчатою колонадою з густого саду. Знав, вона там… Це усвідомлення робило її незримо присутньою біля нього, він уявляв, що Анна підслухала слова Василевського "І ти будеш" і схвалює, заохочує, підбадьорює, спонукує ступити на ту дорогу, щоб стати гідним своєї матері, братів, сестер і її — Анни — теж. Чув, як його груди наливаються тужавою впертістю, і від неї він міцніє, мужніє.

Не повертав голови, проте краєм ока бачив, що діється за безлистим садом: Василевський з Уруським про щось голосно розмовляли на веранді, вони обидва збуджено жестикулювали, немов сперечалися, до

них вийшла Анна, струнка, з розпущеним каштановим волоссям; одна рука притиснута долонею до грудей, друга, підведена, застигла, вона з захватом слухала розмову, час від часу похитуючи головою, а тоді волосся ковзало хвилею по плечах, і Маркіянові здавалося, що він чує, як воно шелестить.

Його вона не бачила й не знала, що той сором'язливий юнак з вечірньої дороги — тут, поруч, а якби й знала, їй напевно було б байдуже; Маркіян насмілився поглянути на її постать. Він упився поглядом у профіль Анни, ковзнув очима по її піднесених грудях і аж тепер без сором'язливості, без затаєності перед самим собою усвідомив, що кохає цю дівчину і що все, чим далі житиме, радітиме, страждатиме, буде освячене її ім'ям, зігріте її уявною присутністю, звірене з її образом.

Почуття нахлинули раптово, затопили, наситили дощенту душу, переповнили, перелилися; ощасливлений ними, Маркіян опустив голову, щоб не сполохати кохану й не розчаруватися від її необачного поруху, байдужого погляду, — йому треба піти з Анною в дорогу, яку обере завтра.

Маркіянові було важко визначити настрій пана Василевського: він виходив стежкою з саду, і видно було, як його очі то спалахують, то гаснуть; завжди врівноважений, гукнув надто голосно візникові "поганяй!", сів у бричку й довго мовчав; Маркіян не наважився питати, що за новину почув віце–маршалок від Уруського, врешті Василевський видихнув:

— Карлик кинувся на велетня...

Маркіян не запитував, що означають ці слова, чекав, що радник скаже далі, той передихнув і, так ніби юнак про все вже давно знає, продовжував:

— Ще не встигли слов'яни добре стати на ноги, твердий грунт утоптати під собою, підмурівок вибудувати, а вже за зброю… Ще й Міцкевич не утвердився як слід, ще не породив літературних синів… а Гощинський, Боже мій, автор "Канівського замку", замість того щоб писати, разом з хлопчаками… і все піде з димом, все втопиться у крові, занидіє в тюрмах… зітнуть нації голову, і поки нова виросте…

— Що ж трапилося, пане радник?

— Що трапилося… Кілька днів тому один надто гарячий патріот із школи підхорунжих у Варшаві, якийсь Висоцький, урвався до зали, в якій кадети слухали лекцію, вийняв шпагу і вигукнув: "Polacy, wybiła godzina!"[42] Біля двохсот підхорунжих урвалося до кошар, де стояли полки царської кінноти, а двадцять вдерлося в Бельведер… І поет з ними! Великому князеві Костянтину якимось чудом удалося втекти, його хотіли вбити, і ось тих кілька бешкетників проголосили Польщу незалежною… Боже, яке дітвацтво!

Зі всього, що почув, найбільше вразили Маркіяна слова: "І поет з ними…" Як це сильно і символічно — поет на барикадах! Він не знав Гощинського, чув тільки про нього від Анни, але тепер буде знати, вивчить його творчість, а колись зустріне і до ніг поклониться слов'янському Байронові.

Повідомлення Василевського поволі доходило до свідомості Маркіяна. Повстання… Він нерозуміюче подивився на віце–маршалка: невже це той самий тільки що так гаряче говорив про диктат сумління, про Рилєєва і Пестеля — адже його родаки повстали проти тиранії, повстали!.. І порушили спокій радника? Повстання завадить збирати книжки? Як він може так говорити, коли його брати за ту саму справу, якій він себе присвятив, важать не грішми, а життям? Чого ж тоді варта його просвітницька діяльність?

— А я радію, пане радник, — різко сказав Маркіян, його щоки підпливли рум'янцем. — Але як це сталося, що те жорстоке ваше сумління стало враз таким лагідним, ласкавим до вас?

Василевський з подивом глянув на Маркіяна, потім поблажливо посміхнувся.

— Ах, я забув, ви теж молодий… Що ж, правду кажуть: хто у двадцять років не є революціонером, той у сорок стане лайдаком. Розумію вас…

— Але ж і Робесп'єр, і Наполеон теж були молодими. І Костюшко… Де ви бачили, щоб революцію очолювали старі?

— Це правда, правда, — м'якнув Василевський. — Може, якраз… а може, якраз! Ми ще нічого не знаємо… Ну, ви подумайте, — вже не з обуренням, а з притаєною гордістю заговорив Василевський, — кількадесят бешкетників вдерлися у Бельведер!

Маркіян вже не слухав, перед його очима постав Мирон Штола: загинув, бо сам боровся; згадалася розповідь Любимського про Пугачова, якого не підтримав кошовий отаман Калнишевський з козаками, а тепер на Україні воює — теж одинокий — Кармелюк…

— Пане радник, — мовив по хвилі, — а коли б усі, всі підтримали тих, яких ви назвали бешкетниками… Я сам би…

— Устами дитини глаголить істина! — настрій Василевського щораз бадьорішав. — Та й справді, як каже гірка наша приказка: Rozczwiertowali nasze Polskie na trzy nierówne polowy[43], але народ один, лише ото хіба що ділиться на римо– і греко–католиків… І якби сукупно на тиранів…

Маркіян не підтримав розмови. Те, що недавно його не обходило і не боліло, зачепило тепер за живе: чому один народ, коли два? Так, треба разом на тиранів, але ж два…

— Два народи, — мовив понуро.

— Ні–і, — тон мови Василевського став раптом жорсткий, — народ один. Як чехи і словаки, як іллірійці і словени, із своїми діалектами, етнічними особливостями, але ж один, історично один народ.

Коли б не "Енеїда", яка жила свіжо в пам'яті, може б, Маркіян і промовчав, але зараз мовчати не міг: він є, співець окремішнього народу, а той народ має свою мову, історію! Сказав з ледь відчутним роздратуванням в голосі:

— Виходить по–вашому, що ті православні українці на Сході — зовсім інший народ?

— Зовсім інший, — категорично відрубав Василевський.

— Ні, пане радник, так не є. Роздерли Польщу сусіди із земель примежних, але ж вона одна. Розшматували й Україну, та вона єдина…

Василевський глянув на Маркіяна і аж стрепенувся, побачивши на його обличчі, в заціплених губах і вилицях непохитну впертість, і подумав з насторогою: "Русинський Копітар, Караджич, Коллар?"

Коні звернули вправо на золочівську дорогу, під гору йшли поволі, сповільнився ритм розмови і зміст її змінився теж — начебто обидва мовчки домовилися не зачіпати більше дразливої теми.

Попереду, праворуч, спиналися під круту гору закожушені густим інеєм терасові сади; від стрижених кущиків унизу аж до високих пірамідальних тополь тильного замкового муру вони піднімалися, мов

хвиля могутнього прибою, що застиг раптом, замерз та, натужуючись допасти–таки до підмурів'я замку, тремтить, труситься й порошить інеєвим голкопадом.

Василевський знав історію Підгорецького замку, він знав історію всіх твердинь в Галичині; Маркіян зацікавився, радник охоче почав розповідати. Так, Ренесанс першої половини XVII століття. Колиска Яна Соб'єського, тут його хрестили, а народився він в Одеському замку…

— Хмельницький брав Підгорецький замок? — запитав Маркіян.

— Було таке… То епізод, Маркіяне. Обидва замки належали королеві, потім перейшли в спадок його синові, а той продав їх родині Ржевуських. Одеський — Станіславу, а Підгорецький — Вацлаву. Вацлав зробив замок справжньою скарбницею культури: скупив сотні картин — Рубенса, Ван Дейка, Тіціана, Рембранта, Караваджо, львівського митця Петрановича, підгорецьких майстрів, зібрав кілька тисяч книжок. Та, невпосидний і баламутний, він віддав усе це добро племінникові Леонтію, а самого понесло десь аж у арабські країни. Кажуть, вернувся звідти, ходить у тюрбані, дивакує, бавиться у Запорозьку Січ у Саврані… Леонтій пропадає то у Варшаві, то в Кракові, а щоб замок був під наглядом, то спровадив сюди якогось свого родака Едмунда…

— Хто ж він такий, Едмунд?

— Та ніхто, виродок. То п'є, то оплакує на людях колишню польську могутність, то надовго замикається в замку, і ніхто не знає, що він там робить, кажуть — щось пише, то скликає до замку пройдисвітів, а тоді книги й картини пливуть чортзна–куди. Словом, добродушний меланхолійний злочинець, якому місце в божевільні.

Бричка зупинилася перед костьолом, що виступив з–поміж столітніх лип величавим портиком на корінфських колонах; навпроти костьолу, по

другий бік дороги, потягнулася до кручі, над якою зіп'явся двома вежами замок, обсаджена грабиною алея.

У глибині алеї перед в'їзною брамою метушилися слуги біля відкритого запряженого повоза: вантажили на нього скрині й збиті з дощок великі прямокутні пачки; візник стримував коней, готових рушити, слуги прив'язували пачки шнурами до полудрабків.

Василевському стала підозрілою ця метушня, він кивнув Маркіянові й притьмом вискочив з брички, вони обидва квапно пройшли алеєю, але біля брами мусили зупинитися: лакеї несли вицяцькуваний золотою різьбою портшез, в якому сиділо закутане у біле фередже, у фесці з китицею, якесь опудало; лакеї висаджували портшез з опудалом на повіз, вмощуючи його поруч з візником.

Тоді радник, забувши про свою поважність і посаду, побіг замковим двором, за ним Маркіян, вони вибігли сходами на другий поверх; звідкись долинав п'яний спів, співак фальшував на високих нотах бравурну мелодію. Василевський на мить зупинився, дослуховуючись, потім відчинив двері кармазинового залу.

За столом у бароковому кріслі, в якому за поруччя правили турові роги, сидів п'яний граф Едмунд Ржевуський, він колошматив розчепіреними пальцями волосся, воно липло до чола і скроней, граф витирав сльози і, не звертаючи уваги на прибулих, надривно співав.

Комоди, кабінети були розкриті, шухляди повідсувані, стіни голі, тільки цвяхи стирчали там, де висіли картини, у бібліотечній шафі на порожніх поличках — відбиті в пилюці сліди книжок.

З кута дивилися на зал чиїсь очиці, Василевський здригнувся, побачивши зідіотіле обличчя, воно відкрило беззубого рота і проказало:

— Gdzie ja jestem, gdzie? No, powiedź mi, paniedzieju…[44]

Радник кинувся до Едмунда, потрусив його за вилоги кафтана.

— Хто тут був, хто?!

— А–а, то ти, Тадзю! Ну ходи, дай цалуса… Хто був? Вели–и–кий чоловік! — підніс Едмунд вказівного пальця. — Індійський князь! Він їде в Аракан, то я віддав йому трохи картин і книжок… Хай і там знають нашу культуру… Чого так дивишся, хай знають! Єще Польска не згінела!

Василевський кинувся до вікна. Біля виїзної брами вже нікого не було, за "індійським князем" пропав слід.

— Тадзю, прецінь вип'ємо, мій дорогий колего, — схопився Едмунд. — Мій двоюрідний дядько емір Ревуха вже вирушив з Саврані з козаками! Ой, поїхав Ревуха–а!… А я закінчую писати трактат, який стане настільною книгою кожного польського патріота… Ти що так дивишся, не віриш? Ржевуські піднімають повстання за незалежність Польщі! Ти проти? Тадзю, фе–е, а я думав, що ти теж патріот… No, wypijemy za niepodległość![45]

Едмунд вилив у рот з пугаря вино і впав на крісло, до решти сп'янілий.

Маркіян сказав до Василевського:

— Пане радник, я поїду до Львова…

— Їдь, їдь… — відповів віце–маршалок глухо. — А я почекаю, поки цей патріот прочумається. Тільки як ти, чим?

— Та вже якось…

— Добре, добре, я знайду тебе в Захара Авдиковського.

Маркіян прожогом вибіг з кармазинового залу, мов із чаду.

Розділ шостий

Львів утихомирився в новорічні морози. Передусім вони притлумили нищівну стихію пошесті, яка щоденно косила десятки містян. Від тріскучої холоднечі холера загинула чи то притаїлася, і зморені роботою коні пана Курковського відгодовувалися зароблением вівсом у стайні на Бічній Замарстинівській. Вівса мали вдосталь, і пан Курковський, який мешкав разом з кіньми, був теж забезпечений: магістрат за кожну похоронну ходку каретою виплачував два гарнці вівса і двадцять крейцерів, а возом — наполовину менше. Бідних, звісно, умирало вдвоє більше, то Курковський і за панів, і за посполитих мав однаковий дохід.

Морози позаганяли людей у будинки, то й поліцаям стало менше роботи — народ перестав збиратися групами на площах і перехрестях вулиць, і охоронці порядку відсиджувалися за картами в теплих кімнатах постерунків, та й вісті з Варшави коцюбли на кордоні, не долітаючи навіть до бродівських корчмарів.

Арон з Аронихою з'їли козяче м'ясо й повісили зуби на гак, доню Фаїну поховали і втішали себе тим, що померла вона від сухот, а не від холери, а на варшавське повстання не покладали більше жодних надій.

Агасфера теж ніхто вже не зустрічав на його маршруті, хоч донедавна він появлявся в місті кожного дня і набридав людям дурними питаннями про якусь воду, — напевне, Вічний жид перестав бути вічним і віддав Богові душу.

Тільки Ясьо Сакрамент і далі супроводжував аустерліцькою пісенькою відділи жовнірів, як тільки вони з'являлися на Ринку, — тепер уже сам, без люмпаків, а після обіду цигикав на скрипці у кнайпі "Унтер цвайундфірціг", бо мав від Бога щасливий дар радіти з усього, що діється на світі, навіть з жорстокого морозу.

Губернатор Галіції і Лодомерії Август Лобковіц теж заспокоївся, справляв бали. Спершу він зовсім розгубився, коли до нього дійшла чутка, що повстанський генерал Сєровський з шеститисячною армією йде в Галичину піднімати серед поляків повстання. Розквартирував у кожному будинку по кілька гренадерів, наказав укопати на площах заряджені гармати, а сам, про всяк випадок, де міг, афішував своє п'ястівське походження, ще й зробив собі портрет у польському кунтуші при карабелі. Разом з тим він спровадив до Львова резидента з Росії — полковника–німчика Брейнделя, завданням якого було сіяти антипольські настрої серед греко–католицького духовенства й української молоді. Брейндель виконував свою місію надто ревно — Лобковіцу донесли, що попи почали замість за Франца I правити молебні за царя Миколу; резидент ходив по місту в мундирі царського офіцера, заглядав до кав'ярень, церков, до греко–католицької духовної семінарії. Треба було збити йому пиху, але як — Лобковіц не знав.

Та ось разом з морозами прийшов наказ від канцлера Меттерніха зняти у Львові надзвичайне становище. Канцлер рекомендував губернаторові уряджувати бали, на які слід запрошувати польську молодь, щоб вона в присутності демократичного губернатора і нобілітованих родаків могла повільнодумствувати і заспівати навіть "Єще Польска не згінела".

Губернатор літографував тоді свій польсько–патріотичний портрет, відтиснув його на запрошеннях, а також розіслав по циркулах та мандатаріях Галичини.

Таке запрошення — на званий бал до палацу на Губернаторських валах, власноручно підписане Лобковіцем, — отримав Олександр Фредро. Поет, зрозумівши, що з огляду на ситуацію його знову наближують до себе владці, хотів спершу порвати запрошення, та амбіцію перемогла професійна цікавість: хочеш малювати людей, треба мати їх перед очима.

Маркіян, звичайно, губернаторського запрошення не отримав. Його кликали до себе білі сніги під підлиською Білою горою.

…По склистій дорозі, вичовганій полоззями саней, мчать залубниці, запряжені парою гнідих огирів, з–під копит летить пороша, грудки мерзлого снігу боляче б'ють в обличчя; Маркіян і Анна відвертають голови, заслоняються бараницею, коні біжать галопом богвість–куди — і йому і їй байдуже, що вони звернули з бродівського гостинця на Гаваречччину, полишаючи зліва примару Олеського замку; коней не зупиняють замети, у збитій копитами куряві зникають залубниці, ховаються від погляду чистого морозного неба.

Заслонені бараницею, залишені наодинці у білій сутіні, ще несміливі, та вже готові переступити межу сором'язливості, вони дивляться одне одному в вічі; пухнаста шаль закутала щоки й підборіддя Анни, носик затулений рукою, одягнутою в однопалу рукавичку; Маркіян бачить тільки її брунатні очі, і в зіницях відбивається він сам.

Коні пішли клусом, сповільнюючи хід, врешті зупинилися, застрягнувши по животи у гаварецьких снігах, пороша тихо осіла, і тоді серед снігової пустелі сталося найбільше диво, якого ще не бачило це чисте, виглянсуване морозом небо: великі, мов озера, очі наблизились до Маркіяна, він пірнув у них, ловлячи губами гарячу вологість Аннних уст, захлинаючись її пахучим віддихом.

Видиво зникло. На столі перед Маркіяном розкрита книжка, яку він взяв у Тадея Василевського, — "Канівський замок" Гощинського, поруч списаний, покреслений лист паперу: Маркіян перекладав поему мовою підлиських селян, він зважився на те, на що ніхто не зважувався досі, і страх, і сумнів притлумлювали радість від вчиненого одчайдушного кроку; Маркіян не мав ні від кого ради й розради, у нього була тільки Анна, він писав їй листа, а коні самі запряглися в залубниці й несли їх у самоту гаварецьких снігів.

Северин Гощинський увійшов до Маркіяна стрімко й важко; йдучи, потоптав барвисті картинки пісень Богдана Залеського, вони покришилися під його ногами, мов лубочні образки з дешевими мальовидлами мамаїв, шароварних рубак, реєстрових слуг польських гетьманів; розтрощив бравурну ліру Тимка Падури, що видзвонював гімни волі, якої ніколи не було; Маркіян уже розумів, що цій солодкій патоці слід би протиставити пісню боротьби, та своєї не було, а що є чужа, не знав донині.

І ось постав перед ним гайдамака Небаба з "Канівського замку": цей не витискував із себе розчулених сліз, не плакав за минулою волею, він кликав до битви:

Komu rózgami ojciec zasieczony,

Komu najmilsza corka pogwałcona,

Komu zbawiono lubej narzeczonej,

Tego zaklinam, wołamurimieniu:

Niech wyjdzie i stanie tu przy mnie![46]

Маркіян перекладе поему, бо своєї ще створити неспроможний, а треба, щоб її почув русинський люд, отой підлиський панщизняний хлоп, який з розпуки брався за кия проти екзекуторів.

Він довго працював над уривком, прочитав переклад — відчував, що висока поезія Гощинського зблякла, а ради–розради не мав ні від кого, він писав листа Анні, і коні несли їх обох у снігову безвість.

Двері до кімнати відчинилися, Маркіян миттю сховав до шухляди книжку й записані листки, оглянувся: до столу тихо підходив вуйко Захар. Його понуре обличчя було випнуте вперед, наче він усе своє

життя вдивлявся в одну точку. Управитель міського шпиталю Будинку вбогих Захар Авдиковський справляв враження людини непривітної, і хоч Маркіян знав його добре серце, все ж нітився, коли він заходив і мовчки забирав переписані начисто канцелярські папери. Крім службової документації Маркіян переписував ще й міські хроніки, приватні літописи, які вишукував у старих міщанських родинах Тадей Василевський; їх писали люди малограмотні — латиною, по–польськи й церковнослов'янською. Маркіян опрацьовував матеріали, вивчаючи при цьому мови, а в нагороду за це мав харч, книжки з бібліотеки вуйка для користування, за репетиторство отримував окремо крейцери, а ще віце–маршалок, який забирав у Захара переписані хроніко–літописні матеріали, виклопотав для Маркіяна у ректора університету дозвіл ходити вільним слухачем на лекції. Маркіяном опікувалися, та він даром хліб не їв, набирався знань, а здоров'я чахло.

Він віддав вуйкові переписані папери, а коли Захар так само нечутно й тихо вийшов, відсунув шухляду, вийняв розпочатого листа до Анни.

"Шановна панно, я не знаю, як ви — закохана у творчість знакомитого поета — судитимете про мої русинські захоплення, але (це дивно, правда?) їх підтримує й роздмухує в мені поляк Гощинський, котрий так гаряче любить мою знедолену отчизну. Я слізьми вмиваю душу з жалю, що нема серед русинів співця, який умів би так писати про своє. Тому хочу бодай чуже прихильне до нас слово переспівати по–руськи і дати родакам. А ви, якщо матимете таку добру волю, напишіть мені про Гощинського, що знаєте, і, може, чули, де він знаходиться нині. Посилаю вам переклад однієї частини "Замку", хоч сумніваюся, що будете по–руськи читати, та ще в такому мізерному переспіві… Тужу за вами…

Ваш добрий приятель Маркіян".

Швидко заклеїв листа, щоб не передумати й не порвати його, одягнувся і вийшов з дому.

Будинок убогих притулився до костьолу святого Лазаря по лівому боці вулиці Широкої; йдучи до міста, Маркіян завше мусив минати духовну семінарію, він проходив повз приміщення своєї колишньої альма–матер, не озираючись і завше відчуваючи, як у грудях ворушиться важкий камінь кривди.

Новорічний день іскрився міцним морозом, під банею холодного неба блискотіли міріади іскор, сніг засипав Широку вулицю в сажень, у прокопаному тунелі розминалися в тісноті пішоходи з колісними повозами.

Зимовий день у своїй чистоті й світлості був достоту такий, який марився нині Маркіянові, коли писав Анні листа, та не було снігової куряви, яка покривала б запоною упряжені парою гнідих залубниці, — нічого тепер не було, крім щемкої туги, зматеріалізованої на клаптику паперу, що, заліплений у конверт, грів його груди і мучив сумнівами — посилати чи не посилати, відпише йому Анна чи тихцем посміється над ним… Господи, та вона, напевно, його й забула!

Маркіян тільки одним оком глянув у бік семінарської брами, до якої крізь замети була прометена стежка, а краще б і не позирав: з брами прямо на нього виходив син бучацького священика Михайло Базилевич, який колись продав його, не отримавши за зраду навіть срібняка.

Базилевич побачив Маркіяна, спіткнувся, завертівся, як ведмідь на гарячій плиті, але з обох боків стояли снігові стіни, і він мусив іти на Маркіяна, губи його скривилися у вимушену посмішку, він протягнув для вітання обидві руки й вигукнув:

— Вітаю з Новим роком, доміне! Сійся–родися…

Маркіян не виймав з кишень благенького пальта рук, вони стискалися в кулаки, він насилу стримував себе, щоб не вихопити їх і не звалити юду в замет, притоптати там, задушити, напхавши в рот снігу.

— Я без рукавиць, зимно… — проказав Маркіян, дивлячись упритул на Базилевича, і той поник, зніяковів від синявої холоднечі Маркіянових очей.

Губи Базилевича сохли, біліли, вкривалися смагою, врешті крізь них прошелестів шепіт:

— Не дивись так… Я знаю, ти думаєш на мене. Але повір — не винен я. Тебе, такого, я не міг залишити на вулиці, ну а до кімнати під час обходу зайшов сам Теліховський…

— Як ви там живете, питомці? — перебив Маркіян.

— Молимося… Його ексцеленція митрополит Михаїл зобов'язав ректорат семінарії відправляти щоденну суплікацію, щоб Господь відвернув пошесть. Вже у нас були смертні випадки. Спочатку нас були розігнали, а потім знову почались заняття. Тобі, бігме, краще, Маркіяне, нема злого, щоб на добре не вийшло. Ти не знаєш, який тепер у нас содом… Холодно, брудно, одне горнятко на чотирьох, слава Богу, що хоч ложку кожен має свою, їмо бурду, зате ревно молимося і перед, і після її споживання… Нині, колего, мудрий той, хто в кнайпі п'є, а попом служить дурень.

— Ти, звичайно, і те, і те поєднуєш, щоб триматися середини… — Маркіян свердлив Базилевича очима і думав, що з таким робив би козак Небаба з "Канівського замку": двома нагнутими деревами роздер би, на палю посадив, свяченим ножем горло перерізав…

Базилевич щораз то більше мізернів, ник, губи від смаги потріскалися, Маркіянів погляд розчавлював його, судив смертним судом, і він перед стратою зізнався у всьому, благаючи милосердя:

— Маркіяне, дай мені руку… Я давно усвідомив мерзенність свого вчинку, але тепер, коли увесь народ прозрів, прозрів і я… Академіки

йдуть на той бік, і професор Маус їх благословляє. Німець благословляє, німець прозрів, тож повір, що світло прийшло і до мого розуму… Ходім і ми. Я кров'ю змию свою провину, хоч і не винен єсьм… Мій батько, затятий австрофіл, змалку навчив мене бути вірним цісареві і викривати все, що супротивиться владі. А тепер…

Маркіян повернув голову, йому гидко було дивитися на черв'яка, який, притоптаний його погордою, мов чоботом, скручується, вивертається; Базилевич побачив, що Маркіян хоче йти, заступив йому дорогу.

— Кожна людина може помилитися, — заговорив квапно, наче боявся, що Маркіян його переб'є, обірве його каяття, і він ніколи вже перед ним не висповідається. — Але хіба це справедливо — носити все життя тавро за один нерозважний вчинок? Маркіяне, ти сильніший за мене, мудріший… допоможи мені змити з себе ганьбу, ти один маєш право це зробити, мене за тебе зневажають товариші… я прошу…

— Хай тобі Бог простить… — Маркіян обійшов Базилевича, той схопив його за плече.

— Ти побачиш, побачиш… і колись сам прийдеш подати мені руку, я заслужу на це…

— Дай то Боже… — вивільнився від нього Маркіян і пішов не оглядаючись.

Знизував плечима, наче хотів обтруситися від фальшивого каяття зрадника, та коли повертав на Палацову, раптом зупинився, оглянувся: Базилевича на вулиці не було. Подумав: "А якщо не фальшиве?.. А якщо нині я вбив у ньому щойно народжену людину?.. Таж і гайдамаки приймали в свої ряди розкаяних…"

…Ясьо Сакрамент від поспільства не вимагав нічого, а давав йому все, що міг і вмів. У своїй безкорисливості він був подібний до найодержиміших сподвижників совісті: від природи наділений здатністю у всьому знаходити радість, він бачив довкола себе людей, ущемлених бідністю, голодом, холодом, хворобами і від того опечалених, а що сам почував себе завжди щасливим, намагався утішити інших.

Правда, ті бідні були багатші від нього, голодні — ситіші, хворі — здоровіші, але ж вони не знали, що комусь живеться ще гірше, і, певне, тому печаль сушила їх обличчя, тож Ясьо Сакрамент, якого сам Господь відокремив від журби, окутавши оптимістичним мороком його душу, веселив людей, від юрби не відокремлених, і всюди, де міг, намагався дати їм дрібку тієї радості, якої вони самі в житті відшукати не могли.

По неділях, натішивши зранку бравурною пісенькою хлопчаків і промарширувавши з ними від Руської вулиці до Єзуїтського костьолу за полком вояків, він у засмальцьованій магерці, в подертому кафтані і в тяжких від латок черевиках заходив до кнайпи "Унтер цвайундфірціг", яка містилася на Ринку поруч з Венеціанським палацом, виймав з–під пахви саморобну скрипку, яку завше носив із собою в дерев'яному футлярі, ставав у кутку і, спрямувавши кудись вдалеч зір із замріяною паволокою, грав надривні циганські мелодії, що мов пазурами роздирали розм'яклі від вина й горілки серця клієнтів, а були ними ремісники, безробітні й повії, а також баришники, які займалися замовленнями, наймом і звідництвом. Усі з однаковим захопленням реагували на Ясеву музику, і він отримував за неї рівно стільки, скільки йому потрібно було, щоб жити і веселити людей: мідний гріш, келишок горілки, недопалок.

Ясьо зовсім не намагався розпачливою циганщиною розжалобити чи засмутити людей: він знав, що вони втішаться, коли їхні серця роздере солодкий біль і витече з них сукровиця печалі, — аж тоді люди будуть здатні сприймати веселу музику, бачити великі й добрі, вже розпаволочені очі Яся і брати з них його радість.

У низькій і довгій залі кав'ярні, обставленій попід стіни високими дубовими столами, за якими можна тільки стояти, було ще порожньо, людські торги в новорічний день не відбувалися, тротуар біля венеціанського лева теж пустував, до кав'ярні зійдеться посполитий русинський люд аж увечері — помаланкувати. Ясьо цигикнув смичком, зазиваючи клієнтів: скучно було стояти самому в порожній кнайпі. Дехто заглядав і зразу ж виходив, та врешті–таки завітали — і, мабуть, надовго, — старі Ясеві знайомі, захмарені, як і всі люди в цьому місті, своїми клопотами: коваль Йосип з Круп'ярської, низький і набитий, мов міток із зерном, а в плечах такий широкий, що крізь двері мусив пролазити боком, і високий та величний, у незмінному циліндрі — Міхал Сухоровський.

Обидва були наче на когось розсерджені. "Отакі вони завжди, — подумав Ясьо з добродушною скрухою, — знову чогось з сильнішими від них не полагодили". Він сердечне поспівчував їм у душі, бо сам ніколи з владцями сутичок не мав: не тільки вояки, яким він набридав аустерліцькою пісенькою, не проганяли його, — поліцаї і ті бралися від реготу під боки, коли Ясьо наспівував сороміцькі кавалки про "цьоцю–правічку", лямури були до нього ласкаві, а вищих за них він не знав, тому йому було дуже прикро, що когось там заковують у брансолети, б'ють, замикають, оподатковують, штрафують, і цю несправедливість, яка так різко відділяла його, щасливого, від нещасливого поспільства, він намагався вирівняти безкоштовною грою — щоб на лицях скривджених хоч прозябла весела усмішка.

Побачивши своїх знайомих, Ясьо відразу врізав веселої, а вони й справді посміхнулися; музика огрів їх ласкавим поглядом — так позирає на дітей батько, вдоволений їхньою поведінкою; Міхал дав Ясеві сигару, а Йосип, коли шинкарка принесла горілки, не забув підійти з пляшкою і налити трунку в Ясів пугарчик, якого він завжди носив з собою і витягав із кишені кафтана, коли до нього підходив хтось із вдячних клієнтів кнайпи "Унтер цвайундфірціг".

Ясьо миттю випив і знову потягнув смичком по струнах, та Йосип з Міхалом уже не звертали на нього уваги, вони стояли, нахилившись один до одного, в темному кінці зали, про щось там розмовляли, а Ясьо втішав їх веселим штаєром, співчуваючи обом — нещасливим від того, що здатні усвідомлювати свої біди.

— Тобі, Міхале, — говорив півголосом коваль Йосип, — також туди дорога. Ти думаєш — про тебе забули? Дуля з маком! Рескрипт на твій арешт напевне був? Дідько його не вкрав, ото тільки, що відклали набік, бо тепер їм не до того, а перегуде — і запакують, і будеш ти, як пес, хлебтати арештантську юшку в Бригідках за відбиті поліцейські нирки.

— Ти, Йосипе, мудрий, як Соломонові портки, — підбив Міхал пальцем циліндра, — а думати не вмієш ні на гріш. Та якої псової мами я повинен воювати за їх Жеч у цьому повстанні, коли там командують генерали, які ще за останнього польського круля вже були поручиками?! Ти думаєш, що як їх начельний вудз[47] називається Хлопіцький, то він вже й за хлопів — свободу їм на тарілочці піднесе?.. Фіглі! Я в дулі маю нашого татунця цісаря, але й за польського аристократа не збираюся накладати своїм циліндром. — Сухоровський з повагою діткнувся двома пальцями до крисів циліндра, і здалося Йосипові, що він більше ним дорожить, ніж головою.

Йосип усміхнувся від цієї думки і, таємниче поглядаючи на Міхала, поволі всував до бокової кишені руку, довго там шубортав пальцями; Сухоровський спочатку байдуже і зверхньо спостерігав вельми значущу міну колеги–простака, який намагається чимось його здивувати, потім почала в ньому перемагати цікавість. Йосип витягнув учетверо складеного папірця і, тицьнувши ним під ніс Міхалові, ховав до внутрішньої кишені кацавейки. Маєстатичність Сухоровського вмить здиміла, він спіймав рукою ковалеве зап'ястя, листок випав на стіл.

— Що там? — спитав.

— Ти ж учений, сам прочитаєш, ще й мені розтлумачиш, хоч я вже й без тебе знаю, що не генерали, а простий люд приступив у Польщі до роботи. Недаром ці листки прийшли до нас — шевців, кравців, ковалів, яких обложили додатковими податками, а не до таких комедіантів, як ти.

За шинквасом дрімала тлуста шинкарка. Враз загримотіли двері, досередини увійшов чорновусий офіцер у погонах з золотими тороками, шапці–баранці, у шинелі, перехрещеній портупеями.

Шинкарка, звісно, зраділа гостеві, але, видно, ще й знала його, хоч військова форма на ньому була чужинецька, — розпливлася в радісній усмішці.

— Яка честь, яка честь, пане полковник!

— С Новим годом, госпожа! — рикнув офіцер чужою, проте зрозумілою мовою і попрямував до шинквасу. — Водочки, пожалуйста!

Ясьо, який давно замовк у кутку, затягнув смичком мелодію австрійського гімну "Gott, behalte, Gott, beschutze unser'n Kaiser, unser Land"[48], полковник шпурнув через зал Ясеві срібну монету і наказав грати "Боже, царя храни"; Ясьо не знав мелодії царського гімну, опустив смичок, монети з долівки не піднімав.

Міхал з Йосипом якийсь час придивлялися до чужинецького офіцера, потім відвернулися, Сухоровський розгорнув листок.

— "Відозва до росіян", — прочитав уголос. Глипнув на Йосипа, хмикнув.

— Читай, читай…

— "Польське патріотичне товариство, — читав Сухоровський, — організувало маніфестацію варшав'ян проти генералів, які капітулюють перед царем, відправило панахиду на честь страчених декабристів..."

— От я і не знаю, хто такі декабристи, — перебив Йосип.

— Почекай... "Микола I детронізований, сейм Королівства Польського проголошує повстання народним... Слава страченим декабристам! Пролита ними кров зігрівала холодні підземелля, в яких мучилися польські брати... Не проти російського народу піднімаємо зброю, ми ведемо війну з деспотизмом, який гнітить його і нас. За нашу і вашу свободу!"

— Ну що, Міхале? — запитливо глянув Йосип в очі товаришеві. — Це до росіян заклик, так... Але й ми русини. Родаки... Може, вони і нас кличуть, адже кажуть: "За нашу і вашу свободу!"

Сухоровський зняв циліндра, розгладив долонею волосся, гукнув до шинкарки:

— Пуншу, гарячого!

Довго дивився на Йосипа, в очах мінялися рішучість і вагання, потім мовив голосно:

— Там, брацє, цікава справа розпочалася. Як ще і російські кріпаки візьмуться...

Чужинецький офіцер весь час до них приглядався, а зачувши, що вони розмовляють по–українськи, взяв свій келих, тарілочку з закускою і підійшов до їхнього столика.

— Дозвольте представитися, — сказав по–російськи, стукнувши закаблуками. — Царський резидент у Львові, полковник Брейндель!

Чую, руські ви, то хочу випити з вами за царя і отечество. На погибель ляхам!

Шинкарка принесла два бокали гарячого пуншу. Сухоровський узяв свій бокал в обидві долоні, щоб трохи охолодити, і не підводив голови. Йосип і зовсім не знав, як повестися, про що говорити з таким високим достойником.

Врешті Міхал промовив, дивлячись у бокал:

— Так, пане полковник, ми русини, та смерті полякам зовсім не бажаємо — вони ж такі люди, як і ми… А за російського царя не будемо пити. Він же повісив тих, що їх декабристами назвали, а вони — росіяни… Чому ж ви…

Обличчя Брейнделя збагровіло, полковник блиснув очима. Щоб заспокоїтись, спорожнив келих, крекнув:

— І будемо таких вішати. На імперію руку піднімали!

Сухоровський, все ще не підводячи очей, мовив:

— Щось не можу зрозуміти подібних до вас росіян… Європу визволили від французів, а власного ярма скинути не хочете.

— Мовчать! — крикнув полковник. — Мовчать!

Міхал все дужче й дужче стискав долонями бокал, та роздавити його не міг, це ще більше додало йому злості, він ненависним поглядом уперся в полковника, губи стиснулися в лютій посмішці, прошепотів як тільки міг спокійно:

— Кутас ти…

І вихлюпнув Брейнделеві пунш в обличчя.

Той сахнувся назад, витирався рукавом, другою рукою витягав шпагу з піхви. Сухоровський відкинув масивного стола, мов пуделко. Тоді полковник повернувся і щодуху вибіг з кав'ярні.

Ясьо заграв личаківського штаера. Він щиро бажав утішити Йосипа й Міхала, котрим зіпсував товариську розмову якийсь приблуда, а щоб зробити їм ще більшу приємність — не перестаючи грати, розмахнувся ногою і зі словом "сакрамент" загнав срібну монету через увесь зал під шинквас.

...Маркіян відправив листа до Анни, і з душі спав тягар — тепер уже не перечитаєш, не поправиш і не порвеш; він ще раз перебіг думкою зміст листа і пересвідчився, що все там написано добре й розумно, якби ж не ті останні слова "тужу за вами", які напевно розсмішать її або знеохотять, і вона, як доведеться зустрітися, з погордою відвернеться чи вдаватиме, що жодного листа не отримувала. Анна й не відпише — і все через ту одну плаксиву фразу. Але ж він тужить, тужить, тужить!

Навіть наміру не мав іти до університету, адже це русинський Новий рік, там нині слухають виклади тільки поляки й німці, проте після зустрічі з Базилевичем ноги самі його туди понесли, слова про Мауса, професора історії, весь час вклинювалися в плин думок про Анну, заважали, відтісняли її образ: німець Маус заохочує академіків переходити на польський бік, і якщо це робить німець, то чей справа варшавського повстання не є чисто польською, вона зачіпає, тривожить, кличе, втягує всіх, хто ненавидить тиранів.

Маркіян сам, без чиєїсь спонуки, дійшов до такої думки давно, ще в розмові з Тадеєм Василевським, але то було тільки визначення своєї симпатії, конкретизація погляду на речі, а тут він стикається упритул з дією чітко реальною, до якої показують дорогу, і треба йти туди або ж не йти... А чому б не до Кармелюка? Тільки ж до нього не потрапиш, він

опришкує, де знайдеш його невловиме товариство, а тут поведуть аж у сам вогонь битви. І це мала б бути та дорога, на яку він своїй матері обіцяв стати? А коли стане і не загине, і допоможе вибороти для Польщі незалежність, не скаже тоді Василевський, що поляк ти, бо ж народ один, і ти боровся за єдність? Чи не краще спочатку визначитися у своєму, як це роблять чехи, серби, словени і, зрештою, поляки? Чи не слід спочатку пронести дух Котляревського у найдальший західний закуток України і проспівати свою пісню, і ствердити, що війна Хмельницького — не епізод для Галичини, а її історія, єдина для всієї України? Історія живуча, плодюча, що утверджує на землі єдиний великий народ. Брав же Хмельницький однаково Корсунь і Пилявці, Зборів і Збараж, Одесько і Підгірці і обступав Львів. Було! Кожен камінь на цій землі политий козачою і ворожою кров'ю, кожна п'ядь пам'ятає копито козацького коня, кожен карниз замкових мурів оберігає на собі сліди козацьких долонь — і це епізод? Ти не можеш так думати, Анно, так не думає Северин Гощинський, якого ти знаєш і любиш… Чи не слід мені спочатку про це повісти, заспівати, щоб почув і усвідомив галицький русинський люд, за що і з ким боролися його предки?

А у Львові рано всі дзвони заграли,

А високі ворота остіжком упали…

— зродилися враз слова, і безмірна радість охопила Маркіяна, що він склав їх сам; забриніли вони, як народна пісня, як дума, але є його власним творінням, і це лише початок — він напише вірша про великий подвиг Хмельницького, який обступив Львів, взяв викуп і пішов далі на Польщу, щоб продиктувати їй свою волю, аби знала вона, що за українським народом стоїть могутня сила. І назве Маркіян цей вірш "Хмельницького обступлення Львова!".

Прокинувся від думок раптом і з острахом: з одного боку, з кав'ярні "Унтер цвайундфірціг" вибіг чимсь облитий якийсь офіцер у чужій уніформі, а з другого, від університету, насувалася гамірна юрба академіків, перед вів правник четвертого року Август Бєльовський, він

вигукував гасло, а за ним, піднімаючи вгору стиснуті кулаки, повторювала студентська юрба:

— Нема Миколи! Царя у Варшаві детронізовано! За нашу і вашу свободу!

Була в цьому поході незмірна потужність, у скандуванні гасел — могутня магія, вона захоплювала, забирала, втягувала, і не було сили їй супротивитися; Маркіян розгледів серед гурту Базилевича, і серце зм'якло до нього, і не міг він залишитися збоку, коли там навіть Базилевич; Анна Кавецька ніби дивилася на Маркіяна і вичікувала, як він поведеться; з кав'ярні вибігли якісь два чоловіки, і Маркіян пірнув за ними у вир всемогутньої юрби.

Саме в цей час, після полудня, до губернаторського палацу почали сходитися гості на званий бал. Біля дверей банкетного залу стояли камердинери в лівреях; довголітньою службою навчені кланятися в три погибелі, вони спочатку не знали, як поводитися, бо крім відомих достойників у мундирах і поважних дам у грецьких туніках нині пливли й пливли ніколи не бачені тут панночки в газових сукнях з янгольськими крильцями на рукавах і паничі в барвистих камізельках. Неоперені недоростки йшли самі, без супроводу старших, немов на забаву з абонементами за сорок крейцерів, тож сповнені лакейської гідності камердинери вмить зорієнтувалися, кому яку віддавати честь: одним низько вклонялися, іншим — стриманим кивком голови, а декого зупиняли, щоб показав запрошення.

У залі на галереї оркестр грав марш. Усе відбувалося по закону: запрошення із зображенням губернатора є у всіх, та й сам губернатор, одягнутий у шляхетський кунтуш, достоту такий, як на портреті, стоїть у кінці залу усміхнений і привітний, а біля нього з обох боків — невідступні директор поліції Захер–Мазох і актуарій суду Зайончковський.

Банкетний зал був прибраний під інтер'єр мисливської кімнати графського замку: на стінах зброя, розсохаті роги оленів та лосів, на фронтальній стіні — герби знатних родів і портрети польських гетьманів і королів. Усе тут — від кунтуша на губернаторові до кремінної рушниці на стіні — нагадувало стару добру Річ Посполиту, яка десь там, дуже далеко, прокидається до життя, і за неї, вільну від царського ярма, прийшли нині щирі польські патріоти, зігріті цісарським теплом, підняти келихи.

Губернатор усіх вітав однаково — приклеєною до губів посмішкою, порівну зігрівав нею панича з довгим до плечей волоссям і підкоморія у блакитному кунтуші, панянку в прозорому єдвабі і пані шамбелянову в шелестливому кринолiні; до банкетного залу заходили колишні стольники і чесники, академіки університету і юні марнотратники, які проциндрювали в карти батьківські маєтки, — губернатор запросив сьогодні до себе на бал цвіт польського народу, що проживає у Львові.

Гостям не було кінця. Вже прийшов духовний сановник з дамою, яка дозволяла йому за стрибок через шнур цілувати руку повище зап'ястя; два пахолки у золотих камзолах увели під руки індійського князя Соломона Бальзаміна, зяті й дочки вкотили на візочку пана Йов'яльського — його розбив параліч у Підгорецькому замку. Йов'яльського парадно провезли по всьому залу, а він увесь час кланявся: спочатку портретам, а потім уже губернаторові.

Едмунд Ржевуський, який донині ненавидів Австрію так само, як і Росію, і писав на неї в алегоричній формі політичне звинувачення, зовсім розчулився. Він на власні очі переконався, що еліта його нації ще жива, що цісар Франц I не ворог, а добродій — це ж він розумом губернатора Лобковіца, який виявився польським патріотом, а значить, ним і був, пробуджує до життя ще й золоту молодь, безкровно повертає Польщі свободу. А там, над Віслою, її виборе малою кров'ю двоюрідний дядько Ревуха — він осідлав коней, як тільки дізнався про штурм Бельведера, і зі своїм козацьким кошем вирушив визволяти Королівство Польське.

Едмунд так розчулився, що порушив етикет і, не діждавшись промови губернатора, підбіг, вклякнув перед ним і, висловлюючи слова подяки за відродження Польщі, поцілував його в руку.

Обличчя Лобковіца спісніло, від обурення забігали жовна на вилицях, він не знав, що робити з цим йолопом, Захер–Мазох і Зайончковський теж розгубилися, та в ту хвилину до залу увійшли Олександр Фредро і Ян Непомуцен–Камінський.

Губернатора враз осінила спасенна думка, він кинув до Ржевуського: "Ви справжній патріот", виминув його і стрімко подався назустріч Фредрові з розпростертими для обіймів руками. Здивовані гості супроводжували поглядами губернатора: хто ж ці два панове у скромних фраках? Дехто впізнавав автора п'єси "Дами і гусари", зрештою, Фредра всі знали — найбільше з анекдотів про нього; Фредра любили аристократи, бо він писав про них, але ж врешті–решт був він звичайним комедіописцем, то звідки такий пієтет до нього у самого Лобковіца?

— Вітаю, гордосте нашої нації, пророче, соловію польського сарматизму! — Лобковіц обняв Фредра, потім повернувся до публіки: — Панове, нашу забаву прикрасить, звеличить, освятить своєю присутністю великий Олександр!

Оркестр вдарив марш і стих. Губернатор, радий випадкові, який допоміг йому задати потрібний тон забаві, не вгавав. Він розповідав занімілим від подиву гостям про звитяжне життя Фредра, про його наближеність до самого Наполеона. Гості схилили шанобливо голови перед національним героєм; Лобковіц розказував про відчайдушну сміливість Фредра під Бородіно, про нагородження його орденом "Virtuti militari", про героїчну втечу з російського полону, про силу Провидіння, яке благословило поета на духовного вождя свого народу.

Публіка оточила півколом пророка, вона вже була близька до істерики, панове випинали вперед груди, панночки звискували, готові завити осанну месії, оркестр заграв "Єще Польска не згінела".

Камінський скоса позирав на Фредра, сміх лоскотав горло: Олександр сьогодні розповідав йому, як його приймав Лобковіц у касино Гехта. Обличчя поета було камінним, з нього важко було відчитати, що діється в його душі: діймає відчуття злорадної перемоги чи огиди, вдоволений він офіційним визнанням чи обурюється його фальшю.

Оркестр стих. Лобковіц узяв Фредра під руку, але він і не зрушився з місця; гості зраділи — пророк хоче промовляти! Ржевуський заплескав у долоні, його підтримав увесь зал; Фредро зціпив зуби, щоб не вирвалося з уст необачне слівце; Лобковіц, передчуваючи, що тон, який він задав своєю промовою, може різко перемінитися від однієї лише фрази поета, що уславився у Львові в'їдливими експромтами, злегка потягнув його за лікоть, щоб повести з собою, але почувся вигук із залу:

— Хай пан поет промовить слово!

Фредро повів поглядом по обличчях людей, які стояли перед ним півколом: багато з них були вже героями його п'єс, він справді оспівував цих аристократичних недобитків, які дбають лише про те, як краще підлизатися до австрійської бюрократії, щоб залишити при собі титули архістольників, коронних лучників, коронних кухарів, і не думають ці архі–коронні осли, що титули ті ні для них, ані для поспільства вже давно не придатні. А він, Фредро, сам отруївся їх диханням, задушливим смородом салонів, яснопанським філістерством… проте нині, коли так палко промовляв губернатор, вперше відчув свою відпорність проти аристократичної задухи. Там ллється кров, а тут вино… Я висмію вас, я зраджу ваш стан — цей пустопорожній світ живих трупів, серед яких нема ні вчених, ні талантів, ні сміливців, ані звичайнісіньких чесних людей. Ну, хто з вас стане головним персонажем моєї нової комедії, щоб довкола нього, найзвироднілішого, об'єдналися ви всі? Обізвіться хоч один!

Пан Йов'яльський дрімав у візочку, його приспали музика і галас, а коли стало тихо, він прокинувся, у його поле зору увійшов гурт довговолосих юнаків і панночок з наманікюреними нігтями, він запитав:

— Панове, де я є?.. В якій державі?.. А ці патлаті кавалери, ці панночки з рисячими пазурами — то люди–и?

— Бог мені свідком, — мовив тихо Фредро до Камінського, — я напишу для вас п'єсу, яка буде називатися "Пан Йов'яльський!".

Він засміявся, а Лобковіц полегшено зітхнув, ще раз узяв за лікоть Фредра, але публіка чекала його слова. Ржевуський простягнув уперед руки, заблагав:

— Скажіть нам щось, герою битв наполеонівських!

— Скажіть, скажіть! — залементувала молодь.

Фредро сперся обома руками на паличку і, опустивши голову, заговорив:

— Так, я один раз бачив Наполеона, в Італії. Він мав неабиякий ораторський хист, я тільки перекажу його слова, з якими він звернувся до нас, польських патріотів, а ви вже уявіть собі наполеонівські інтонації. — Фредро розпрямився. — Бонапарт сказав тоді: "А взагалі, що ви тут робите, поляки? Марнотратите, тиснете дівок, п'єте дорогі вина... Ви добре вмієте хвалитися вашим патріотизмом, але покажіть ще, як умієте працювати. Вам треба офірувати собою". Пане губернатор, я від усього серця дякую вам за похвалу. Повірте мені, що я повірив у щирість ваших слів.

Божок упав із п'єдесталу. Юрба, що німіла у побожному екстазі перед новоявленим месією, товпилася, щоб стати ближче до нього, враз позадкувала, відступала, змішувалася, ділилася, хтось з академіків

вигукнув: "Ганьба нам!", і кілька юнаків демонстративно попрямували до виходу, інші розходилися в усі кінці залу, ховалися одне за одного, щоб слова поета, адресовані всім, не вчепилися одного, не приклеїлись, не затаврували, не поставили під сумнів найщиріший патріотизм.

Посередині залу залишилися лише Фредро з Камінським і навпроти них губернатор, Захер–Мазох і Зайончковський. Соломон Бальзамін у супроводі пахолків вийшов у бокову кімнату, вслід за ним дочки і зяті тручали візок з паном Йов'яльським, Едмунд Ржевуський стояв біля засклених дверей, що виходили на Губернаторські вали: закривши долонями обличчя, він схлипував від конвульсивних ридань.

Зайончковський — мізерний, худий, висмоктаний — поїдав очима Фредра, пальці його рук карлючилися в безсилій люті: перед ним стояв кавалер ордена "Virtuti militari", і орден той, прикручений до правого вилога камзола, світився на грудях у поета, осліплював, обезвладнював актуарія карного суду, який у думці накладав на Фредрові руки кайдани і так їх стискав, що хрускотіли зап'ястя, синіли пальці, з–під нігтів виступала кров, і пальці ті ніколи вже не зможуть тримати перо, і ніколи не напишуть того, що нині він задумав.

Захер–Мазох не був поляком, він не знав роздвоєнь, не розумів ненависті запроданого поляка до поляка прозрілого; він був німець, який прийшов господарювати на чужій землі, і йому вигідні були незгоди між аборигенами — русинами й поляками, а що вже казати про незгоди між єдиноплемінними! Захер–Мазох погордливо зирив тепер на Фредра, і на Зайончковського, і на самого губернатора Лобковіца, одягнутого в польський кунтуш.

Лобковіц мусив якось виходити із прикрого становища: він не міг ні вигнати, ні образити, навіть зігнорувати цього нахабного комедіанта, якого тільки що возвисив у ранг національного героя. Мовив примирливо:

— Сентеції Наполеона не завжди актуальні, пане Фредро…

Ляснув у долоні, даючи знак маршалкові, що пора розпочинати бал.

Маршалок оголосив танець свічок. Був це модний у Львові полонез: у затемненому залі кружляли пари із свічками в руках, блукаючі мерехтливі вогні розпливалися по залу, вихоплюючи з темряви обличчя, зраджуючи вряди–годи закоханих — погляд, усмішку, поцілунок.

Заграв оркестр. Фредро поклонився губернаторові і, взявши під руку Камінського, подався з ним у глибину залу. Гості розступалися перед поетом — одні з поваги, інші мов від прокаженого, тільки Едмунд Ржевуський рішуче перетяв зал, заступив Фредрові дорогу, його меланхолійні очі виливали на поета безмір образи й докору, він проказав, скорбно похитуючи головою:

— Zdrajca![49]

І, заплакавши ридма, наче отець над безумним вчинком безпутного сина, вибіг із залу.

Камінський мовив по хвилі:

— Програють поляки. Там, при керівництві, отакі ж дегенерати.

— Вимруть скоро, — відказав Фредро.

Лакеї роздали парам засвічені свічки, погасили лампи; лилася музика, але пари не кружляли, пішли в сумному поході по залу, мов на похороні, — Фредро зіпсував губернаторський бал.

— Це блюзнірство, — сказав Камінський. — Там гинуть, а тут відправляють при свічках панахиду. Польщу хоронять…

— Вони себе хоронять, а не Польщу, — відповів Фредро.

Молодь уперто не хотіла танцювати, слова Фредра гнітили, соромили, свічкова процесія починала друге коло, маршалок балу припинив музику, наказав лакеям засвітити лампи.

А коли в залі стало ясно, всі побачили під гербами аристократичних родів приклеєний аркуш паперу з якимось написом. Гості збіглися до фронтальної стіни, підійшли Камінський і Фредро. На папері великими літерами був писаний вірш:

Czyliż po skrzypce tyrana

Możesz skakać, polska młodzież?

Gdy ojczyzna w kir ubrana,

Wierzaj — skakać się nie godzi![50]

За мить зал спорожнів, молоді не стало. Захер–Мазох прошипів:

— Віднині, пане губернатор, я їх запрошуватиму на бали до Куфштейна.[51]

Розділ сьомий

Холод вигнав пана Курковського зі стайні, що притулилася до задньої стіни бойні на Замарстинові. Теплий струмок із худоб'ячої крові та калу, який витікав з труби прямо на конюшню і, обминаючи її з обох боків, віддавав своє нудотно–млосне тепло двом шкапам і візникові похоронних караванів, замерз, шерсть на конях скучерявилася і покрилася інеєм, а просяклі дьогтем чоботи Курковського затвердли мов камінь, і він тепер не міг їх скинути, щоб перемотати онучі.

Щедрий осінній заробіток вичерпувався — люди перестали вмирати. Шкап'ята без упину жерли овес, і візник з острахом дивився, як він тане, та й у самого у правій кишені лапсердака не стало срібних монет, з якими він двічі на день заходив до корчми Сруля, де можна було наїстися копченої риби навіть у шабаш. У лівій мідних крейцерів було ще багато, проте їх дзенькіт, коли пробував пальцями, був сумний, мов звук надтріснутого дзвоника, — словом, пан Курковський нічого втішного на близьке майбутнє не передбачав, а заробітків не було, і він у скрусі приходив до думки, що бути магістратським слугою набагато гірше, ніж жебраком, бо їх суспільство утримує задарма, не вимагаючи відробітку.

Коли кров'яно–гнойовий потічок утворив довкола конюшні брудно–червону замерзлу калюжу і останнє тепло пропало, Курковський згадав про державного утриманця Яся Сакрамента, накрив коней веретами і подався на Ринок, щоб порадитися з ним, як пережити цю люту зиму, бо ж звісно — Ясеві тепер велося набагато краще.

Ясьо стояв, як завше, у своєму кутку в кав'ярні "Унтер цвайундфірціг", тримав у руці скрипку, не грав, бо не було кому; тлуста шинкарка сердито зиркнула на ще одного жебрака, з яких їй нема жодної користі, потім впізнала Курковського і полагіднішала, бо візник похоронних караванів завжди був при грошах. Вона помахала рукою, зазиваючи його до прилавка, але Курковський не звертав на те уваги, він підійшов до Яся і з усіх сил намагався зрозуміти, що той говорить до нього на мигах. Ясьо балушив очі і кивав головою у бік шинквасу, нахиленим униз пальцем показував у глибину залу; Курковський повів очима за рухом пальця і побачив нарешті за ніжкою прилавка блискуче кружальце. Притьмом підійшов і, кланяючись та запевняючи шинкарку, що холера в місті вже ущухла, хай спить спокійно, боком–боком згинався, ніби заправляв штанку в чобіт, врешті–таки підняв монету: був це цілий гульден. Тоді щось промимрив шинкарці й, махнувши Ясеві рукою, вибіг з кнайпи, мовби за ним гнався скажений пес.

У великому подиві Курковський вже на вулиці перепитував Яся, чому він сам не підняв гульдена, і так нічого з його пояснень не второпав. Не

мав права? Як це — не мав права? Звідки ж тоді це право в Курковського? Ясьо переконував візника, що знайти гроші — не гріх, а брати їх в поганої людини та ще без відробітку, не можна; Ясьо майже тиждень чекав, щоб зайшов хтось гідний до кав'ярні й підняв монету. Слава Богу, що шинкарка її не помітила.

Курковський все те слухав і знизував плечима, врешті сплюнув і запропонував Ясеві піти з цим гульденом до трафіки Арона — купити для початку по сигарі.

В Ароновій халупі застали крім господарів ще якогось старця в лахмітті, впізнали в ньому Агасфера, якого давно вже не бачили на вулицях Львова, і зовсім не здивувалися, що він живий, бо як міг померти Вічний жид? Агасфер стояв перед Ароном і Аронихою, про щось їх запитував, а вони розводили руками й відповідали:

— Про це може знати тільки раввін…

— То ходімо до нього, Ароне, ти єврей, і він буде з тобою розмовляти. Хай скаже…

— Гіт, гіг[52], — посмикав себе за пейси Арон. — А що нам залишилося робити, як не йти до раввіна, що? І ви, пане Курковський, і ти, Ясю, теж можете йти до нього або ж усі разом підемо до вашого митрополита. Нам уже все одно, Бог нині зрівняв мене, іудея, з вами, християнами, мов на Страшному суді, а священики ближче стоять до Бога, може, щось порадять.

— Веди до раввіна, — сказав Агасфер.

— Гіт, гіт, — одягався Арон, і Ароniха закутувалася в картату хустку. — Пане Курковський, ви мені не показуйте того гульдена, в мене вже давно закрита графіка — шлюс…[53]

Ясьо з Курковським переглянулися, мовчки запитуючи один одного, чи слід їм, християнам, іти до єврейської божниці, але надія на утішне слово раввіна, а може, й на допомогу зманила їх, і вони подалися, промерзлі й голодні, вслід за Ароном, Аронихою й Агасфером до синагоги Золота Роза на Векслярську, відклавши обід за знайденого гульдена на потім.

У синагозі було порожньо, лахмітники тупцювали якийсь час у проході між лавочками й не квапилися підходити до столика, на якому лежало розгорнуте Святе Письмо — тут було тепло, а там — у конюшні на Замарстинові і в підвалі на Пекарській, і в Ароновій халупі знущався з людей знавіснілий мороз.

Готові були ждати на раввіна хоч до ночі. Але невдовзі вийшов до них кантор і спитав, чого вони хочуть. Кантор упирався, запевняв, що раввіна нема, але Арон люто смикнув себе за пейси і прорік таке, від чого кантор позадкував і зник у притворі.

— До ребе прийшов Вічний жид!

Раввін зайшов не сам, він ніколи не розмовляв з віруючими наодинці, біля нього завжди стояв пахолок, який мав за обов'язок похитувати схвально головою під час проповіді раввіна і захоплено прицмокувати "це–це–це", — називався такий служка цецале.

Раввін погладив бороду, підійшов до лахмітників, довго придивлявся, морщився, врешті запитав, хто з них Вічний жид.

Агасфер підвів голову, мовив:

— Я. Я не подав води Ісусові, коли він ніс хрест на Голгофу.

— Вей мір! — охнув раввін і затулив долонями лице, він довго не віднімав долонь, щоб, крий Боже, ці люди не побачили в його очах

глузливої посмішки, потім опустив руки і після хвилини розважливої задуми спитав:

— То ти — Агасфер?

— Агасфер, ребе, всі про це знають.

— І ти пам'ятаєш того лжемесію, якого на п'ятнадцятому році правління кесаря Тиберія, коли ігемоном в Іудеї був Понтійський Пілат, а архієреями Анна і Каяфа, розіп'яли на Голгофі?

Агасфер задумався, зиркнув на Арона, той підтакнув головою — не хотів розвіювати у старого його віри.

— Так, я мав криницю під горою, а він просив води, та не подав я. А тепер караюся. Але чому, чому караюсь тільки я, коли всі такі? І спокійно живуть, і вмирають, а я ходжу, ходжу, ходжу, забувши свій рід і батьківські могили… Ребе, поможи мені знайти людину, яка все віддає іншим, а собі не бере нічого… Тоді я успокоюсь і помру…

— Такого ти хочеш знайти? Вей мір, як можна знайти такого? Навіть птахи небесні… Але постій, між своїми ти не шукав?

— Як він може між своїми знайти таку людину, коли вони не мають що віддати, — вставив Арон. — Ребе, порадь, що робити, коли нема що віддавати?

— Шукайте — і знайдете, просіть — і дасться вам. Благословенний, в кого дорога чесна, хто в законі Господа ходить. Хто сіє із сльозами, той збере з піснями, — заговорив псалмами раввін, а цецале захоплено похитував головою, прицмокував, додаючи йому впевненості:

— Це–це–це!

— Але ж здобули беззаконники меча і натягнули лука свого, щоб повалити мізерного й бідного, — крізь сльози мовив Арон, згадавши Давидів псалом.

Цецале захитав головою, але вмить спам'ятався, що ці слова вимовив не раввін. Ребе схилив голову, думав, що відказати, потім спитав Арона:

— Чим ти займаєшся?

— Я торгував тютюном…

— І мав з того хосен?

— Мав…

— Це не той, Агасфере, якого ти шукаєш, — позирнув раввін на старого. — А ти що робиш? — звернувся до Курковського.

— Я трупів вивожу з міста і дістаю за це овес і гроші, — понуро відказав візник і підкинув у руці гульдена.

У цецале заблищали очі.

— І згорять вони у вогні вічному, — глибокодумно мовив раввін. — Це теж не той, Агасфер, якого ти шукаєш.

— Ребе, — підступив уперед Курковський, опускаючи на раввіна важкий погляд, — а той вічний вогонь насправді є?

— Є. Геєнна огненна — так сказано в Писанії.

— То чому б не використати його для отеплення міста? — запитав, дивлячись упритул на раввіна. — Чей замерзаємо живцем.

Цецале підступив до свого наставника й вибалушив на Курковського великі очі, щоб його налякати.

Раввін заговорив приповістками Соломона, цецале прицмокував, пан Курковський відступив назад, ховався від словесної зливи, мов від дощу під дах.

— Дай науку мудрому, і він стане ще мудрішим; не картай дурного, бо зненавидить тебе, а картай мудрого і будеш йому любий; з усілякої праці є користь, а з дурної балаканини тільки шкода; розумного докір більше діймає, ніж дурного сто ударів; і дурень, як мовчить, здається мудрим… — Раввін нарешті збився, а цецале, завертаючи очі, цмокав:

— Це–це–це!

— Ребе, ти не дав мені поради, — сказав Агасфер.

Раввін зосередився і, обходячи Ароніху, зупинив свій погляд на Ясеві.

— Чим ти займаєшся?

— А я нічим, — відказав, посміхаючись, Ясьо. — Я веселий і потішаю людей.

— А що ти маєш за це?

— Втіху…

— Агасфере, — підвів руки раввін, — ти знайшов людину, яка все віддає, а собі не бере нічого!

Агасфер здивовано подивився на Яся, йому важко було повірити, що його рятівник тут поруч, старий увесь затрусився від радості, та раптом змеркла його втіха.

— Утіху? Тільки утіху? — заволав. — А пам'ять людям, пам'ять ти повернеш?

— Він сам не має пам'яті, Агасфере, — діткнувся рукою до його плеча Арон і повернув голову до раввіна, все ще надіючись на його пораду. — Ребе, скажи мені, де той чоловік, який задурно поховав би мене з Аронихою, коли помремо з голоду, де?

— Я вас поховаю задурно, — сказав Курковський.

Агасферові очі знову зблиснули радістю і знову померкли.

— А пам'ять людям, пам'ять хто поверне, щоб не ходили так, як я, — без роду, без вітцівських могил?

— Ідіть з Богом, — знетерпеливився раввін, йому стало досить цієї безглуздої розмови. — Бог сотворив добро і зло, і ми не в силі це змінити.

Арон покрутив пейси і з докором глянув на раввіна:

— Якщо Бог сотворив зло, то, значить, воно йому вигідне… Ребе, ребе, а ти — чи знаєш, що таке зло? Що ж ти скажеш, коли воно до тебе прийде?

— Хто спить у жнива, той чоловік безпутний… У вогні очищається золото, Господь випробовує серця, — відказав раввін. — Ідіть з Богом.

Цецале, прицмокуючи, підбіг до столика, на якому поруч із Святим Письмом стояла скарбонка, взяв її і підійшов до лахмітників. Ті здивовано переглянулися: якби в них були гроші, хіба вони прийшли б сюди? Але цецале стояв перед Курковським і не відступав: за науку треба раввіну платити.

— Кодло гадюче, — проскрипів зубами пан Курковський, — як можете ви говорити про добро, будучи лихими? — І вкинув гульдена в скарбонку.

На вулиці всі розійшлися в різні боки — йти на спільний обід уже не було з чим. Арон з Аронихою подалися до Босяцької хвіртки, вони були втішені, що пан Курковський поховає їх задурно; Ясьо щасливо посміхався — він радів, що гроші злого до злого й потрапили; Курковський сердито сопів і пропускав поміж пальці мідяки в лівій кишені; Агасфер зупинився, взяв за плечі Яся, пильно подивився на нього й сказав:

— Утішай… Але ти не той, не той! — Він повернувся, помахав палицею і, йдучи в протилежний бік, вигукував:

— Ну хто, хто дасть людям цілющої води й пам'ять їм поверне?!

Курковський приплівся на Замарстинів надвечір. Він думав тільки про одне: як пробратися в бойню і загрітися біля теплої туші. Але бойня була замкнена, і візник утратив будь–яку надію дожити на такому морозі до ранку.

Він подався до конюшні, а коли повертав за ріг, сахнувся: від стаєнних дверей ішли на нього дві темні тіні, й він подумав, що це конокради.

— Пане Курковський, — прошепотіла одна тінь, — ми давно на вас чекаємо. Мене звати Август Бєльовський. Нас одинадцять чоловік, на санях вмістимося. Нам треба через Туринку до Белза. За десять ринських…

— Мій Боже, десять ринських! — зойкнув Курковський, повіривши в цю мить, що той гульден був інклюзом[54] і повернувся до нього десятирицею.

— Дамо дванадцять, — сказав Бєльовський, йому здалося, що візник незадоволений обіцяною платою. — Тільки швидко. І коли вас хтось буде питати, скажете, що везете панів на полювання.

— Господи! Та я зараз… Я вже!

Сани були миттю споряджені, шкапи запряжені, десять хлопців збилися у васагу, один лише велетень не вміщався, стояв на полоззях. Бєльовський перепитав нервово: "Шашкевич не прийшов?" — і наказав візникові рушати.

Той новорічний вечір Маркіян провів на Збоїських у помешканні Августа Бєльовського, правника четвертого року. З великого гурту академіків, які демонстрували на Ринку, на Збоїська пішло тільки десять чоловік і з ними два чужі: Міхал Сухоровський та коваль Йосип з Круп'ярської. Август назначив день переходу за кордон до повстанців на суботу.

Маркіяна мучили сумніви. У голові виношувався вірш про обступлення Хмельницьким Львова, схрещувалися козацькі шаблі з шляхетськими, а нині — ставати поруч? Так, часи змінилися, треба ставати поруч. Але з польським народом чи зі шляхтою? А хіба виступив народ — ота темна, мордована панством маса? Виступили офіцери, земляни, студенти і з ними Базилевич… Чому він пішов? Бо не в моді нині австрофільство, а йому хочеться бути на видноті. Може, це в нього

не отямлення від підлості, а підлість нова? А я піду боротися проти російського деспотизму, щоб звільнити місце для шляхетських деспотів і українських парвеню?.. Колись козаки не підтримали Пугачова, і в цьому була їх фатальна помилка. А нині треба підтримувати поляків?.. Але що вони відвоюють? Економську неволю, офіцерську?..

Кілька днів тому Маркіян зустрів Вагилевича. Іван вернувся з гірських мандрів ще восени: в Коломиї його заарештувала поліція і відправила етапом у Ясенів Горішній до батька — щоб не волочився і не бунтував народ. Вагилевич ходив до університету вільним слухачем.

— Я вирішив перейти кордон — з Бєльовським, — признався Маркіян товаришеві.

— А тут хто буде орати? — Іван з докором глянув на Маркіяна й більше не сказав ні слова.

А й справді, що зійде на незораному, коли до народів прийде весна?.. "Квітка дрібная молила неньку, весну раненьку..." — бриніли слова, Маркіян ходив весь день неприкаяний, згадав про Любимського, давно не був у нього.

Старий мовчки вислухав Маркіяна, потім мовив:

— Я ж вам ще не доказав історії свого життя, Маркіяне. Може, згодиться. Ваш товариш має рацію. Адже той наш переліг орався дуже давно і недооораним залишився, закожушився бур'яном, чи не пора, поки та рілля не стала цілиною або мертвицею, піднімати ще раз скибу. У себе, для себе... Ви подумайте. Я от колись пішов на Україну, а Огінський, звісно, — до Костюшка...

— Композитор?

— Так, він...

Перед Маркіяном зринула мужня постать Огінського і тихо відійшла: це ж так природно, що він пішов до Костюшка; Любимський з Капністом теж зникли з–перед очей — куди їм було податися, як не на Україну, де повстали турбаївські селяни; рокотання бетховенської музики покотилося на європейські простори — зостався біля Маркіяна здивачілий гетьман Розумовський, який усе життя пролакузив біля цариципних пантофлів, а на старість взявся воскрешати для себе свій край в палацових оранжереях — для розваги, для сентиментальної сльози. Розкопував генеалогію свого роду, щоб довести нащадкам, що він не з простих пастухів, його втішали бандурою і піснею кріпаки, і байдуже йому було, що занапащений ним самим народ до завтра міг замовкнути й забути, хто він, а в історії залишився б тільки звироднілий старець із своїм гербовником.

Хіба не сталося так в Галичині? Хто вони нині — Острозькі, Корибути, Шептицькі — перевертні з русинським родовим коренем? Що за користь з їх генеалогії людям, яких назвали рутенцями, а вони й не знають, — їхнє це ймення чи ні? Хто з них, родовитих, полегшив їх панщизняну долю, хто взяв їх пісню, казку, легенду і показав світові — ось живе вітка українського народу, не загубилася, не заникла, не розпорошилася, бо — творить! Де ви тепер, прославлені колись духовні провідці, про що ви дбаєте опріч того, щоб знайти найвигідніше місце біля габсбурзького корита? Про що дбаєте і ви, отці духовні, крім доходів з похоронів, хрестин і парастасів? Хто підніме голос за вашу паству, яка забула свій родовід?

— Хтось мусить це зробити, не гаючись, — сказав Маркіян уголос.

Любимський не здивувався, він знав, про що подумав тепер Шашкевич. Підвівся з крісла — високий і сивий, його поморщене обличчя просвітліло, натхненно спалахнули очі, роки, що хилили спину, мовби враз покинули його, він стояв прямий, величний — так, може, виглядав Кампанелла в ту мить, коли в темній тюрмі закінчив писати "Місто Сонця". Любимський взяв Маркіяна за плечі і довго так тримав їх,

стискаючи, немов хотів увесь свій досвід, знання, життєвий тягар, прагнення, якими жив, перелити в нього дотиком тремтячих рук.

Врешті заговорив:

— Я записав, Маркіяне, усе своє життя: що думав і пережив… Ось тут воно, — він показав на товстий рукопис, що лежав на столі. — Передам його тобі, давно постановив. Не маю більш кому… Не все ти візьмеш з нього і не треба всього брати — тільки силу, а розпач відкинь, його й так забагато на світі, нині треба бути міцним. Ти почнеш писати свою книгу, напишеш, її уздрить народ. Може, тобі пригодиться прожите мною життя. Як підвалина для нового будинку. Тобі проекти нове слово, а щоб воно мало вагу, слід заглянути в минуле. Відкинь старий непотріб, але візьми стару пісню, бо ж вона не давала пропасти людям протягом віків неволі. І не забувай, що єси сином Русі, за яку вмерти повинен. Бери, — подав йому рукопис. — І йди. Я дуже старий, я мушу нині тобі своє віддати.

Маркіян узяв рукопис, та не йшов. Обличчя бібліотекаря стало восково–жовтим, очі запалися під лоб, молодече яскріння вгасло в них, як тільки він замовк. Любимський опустився у крісло і ще раз повторив:

— Іди…

— Я покличу лікаря, пане магістр.

— Не треба, я здоровий… А втім, найкращий лікар для мене — ти, бо продовжиш моє життя… Нова ланка в безкінечному ланцюзі. А за візити я заплатив тобі чим міг: бери рукопис і йди.

…Захар Авдиковський мовчки подав Маркіянові листа, той глянув і ахнув: від Анни! Вбіг до своєї кімнати, поклав рукопис, розірвав конверт.

"Милий Маркіяне, — читав уголос, — мені так приємно було отримати від вас листа. Ви розрадили мою самотність, а ще нагадали про мого улюбленого поета. Я розумію русинську мову, бо живу серед русинів, — ваше тлумачення уривку доволі гарне, я знаю, чому ви взялися за переклад… Але повірте: ваша поетична інтерпретація поеми Гощинського дуже поступається перед оригіналом. Чи не краще творити своє, коли Бог послав вам цей дар?..

Про Гощинського знаю мало, тільки що вуєчка розпитувала. Він зустрічався з поетом у Львові, але яке то знайомство — за одну випадкову зустріч… Северину Гощинському тридцять років, родом він з Умані, товариш поетів–україножилів Тимка Падури й Богдана Залеського. Я читала вірші тих поетів, але ж яка різниця між ними і Гощинським! У Падури козацько–парубоцька бравада, Залеський плаксиво–пасторальний, а в Гощинського — думка, біль, сила. Каже вуєчек, що через участь у таємних гуртках він мусив покинути навчання в Умані — за ним нюшкувала поліція. За прикладом Байрона хотів виїхати на Балкани боротися за Грецію, та передумав — Польща теж в неволі. По дорозі до Варшави зупинявся у Львові…

Отож заходить мій вуєчек до кав'ярні, сідає до столу, за яким чекає кельнера поставний молодий пан з віспуватим обличчям. Розгортає вуєчек "Dziennik Warszawski"[55] і вигукує сам до себе: "О, "Канівський замок" Гощинського!" Взявся він читати надрукований у газеті уривок з поеми, а краєм ока бачить, що сусід не зводить з нього погляду. "Ну, то як?" — запитав поставний пан, коли вуєчек склав газету. "А так… Гощинський — завжди Гощинський. У "Банкеті помсти" нападав на аристократів, називаючи їх апостолами темряви, а тут — брязкає сталлю, дихає кров'ю, пожежами". — "Вам не подобається його поезія?" — "Добродію, як може не подобатися його поезія? Я до змісту маю претензії". — "То будьмо знайомі, — поклонився сусід. — Я — Гощинський".

Тепер Северин у Варшаві чи десь вже інде. Зі зброєю… І йдуть, ідуть наші соколи на той бік… А я така щаслива, що не загубилася до решти на задвірках австрійської монархії — є в мене батьківщина!

Пане Маркіяне, я б з приємністю зустрілася з вами. У суботу граю в касино Гехта. Хор Моцарта на мої вперті домагання нарешті виконає "Прощання з батьківщиною" Огінського. Якщо вирішите прийти, то не запізнюйтесь, — буде виконуватися тільки ця одна річ…

— Кохана, — прошепотів Маркіян, притулюючи листа до грудей. — В суботу у касино Гехта… В суботу… Мій Боже, — кинувся, — але ж субота нині! І вже вечоріє…

До касино було недалеко, та Маркіян біг, не зважаючи, що хтось там здивовано позирав на нього. Наближався до святково–білого Єзуїтського городу, йому ніколи було його обминати, поринав по коліна в синюватій габі неторканого снігу, помережаного слідами пташиних ніжок. Крізь обліплене снігом віття дерев проглядали великі, задраповані жовтими шторами вікна касино; на розчищеному тротуарі Маркіян обтрусився, підійшов до касового віконечка і взяв квиток за п'ятдесят крейцерів.

Це були останні гроші, вуйко Захар платить йому за працю аж у кінці місяця. Згадав цієї миті, що треба буде роздягнутися в гардеробі, а костюм у нього далеко не візитовий. А в мозку билися, діймаючи приглушеною ревнивістю, слова з Аннииного листа: "Северин у Варшаві зі зброєю…" Так інтимно, без прізвища — "Северин…". Ідуть соколи на той бік… Вони знайшли свою батьківщину. А я не йду, я теж знайшов її і зостаюсь на ній… Хай кинуть в мене каменем ті, які не мають батьківщини…

Зал був неповний — це ж не редутовий бал і не торгові контракти, о, при тих оказіях в касино Гехта ніде голці впасти… А нині тут тільки ті, хто має батьківщину… Маркіян сів скраю у вільне крісло; на сцену вже виходили хористи, а за фортеп'ян сіла вона. Моцарт чекав, поки хористи

зосередять свою увагу на його руках, Анна невідривно дивилася на диригента, а Маркіян бачив тільки відбитий на стіні її гострий профіль, до половини закритий зливою волосся, — невловимий, далекий, недосяжний, — на обличчя Анни падала тінь Моцарта.

Руки диригента звелися вверх, і полилися в зал перші акорди.

Маркіян не вперше слухав полонез Огінського, вельми модний у Львові. Його виконували у кав'ярнях і ресторацiях, під тужливу — з надривами і схлипами — мелодію танцювали закохані пари, геніальний твір спрощувався, заяложувався, ставав буденним, його награвали на гітарах екзальтовані дами в салонах і льокалях, — та ось приглушено заталанів спів, мов стримуваний чоловічий плач, зроджений болем за друзями, що впали на полі битви. Покидають підкорену Варшавську Прагу костюшківські бригади і з ними знайомий уже Маркіянові з розповідей Любимського автор полонезу; тягнуться жовніри журавлиними ключами на вигнання — під синє й чуже італійське небо, уже за горбами рідна земля. Вдарили розпачливо акорди, і прорвалося ридання — а чи не станеться так знову нині; вдарилася прощальна пісня об стіни залу, об душі слухачів, почувся схлип.

Пісня вихоплювалася на простір і, провіщаючи горе, вселяла водночас несхитну надію — вернуться на рідну землю ті, хто здатний плакати за нею: розбиті польські бригади, козаки із задунайської чужини, негри з американського ясиру, декабристи з сибірських рудників, — для боротьби повернуться усі, в кого є своя земля. Бо вона — людська сутність, радість і надія.

Не було оплесків. Першою із сцени зійшла Анна, Маркіян вів очима за її тінню, що сковзала із стіни, та не пішов за нею. Та й чи наздогнав би він її? Анна не могла тепер належати йому, вона полинула за піснею через Туринку і Белз на польські простори, де бився за волю своєї батьківщини Северин, а він, Маркіян, мусить вертатися із забуття, з народної непам'яті до свого краю, не менш стражденного, ніж Польща, і

постала рідна земля перед ним — велика і неозора, розкинута по обидва боки Збруча, по обидва боки Дніпра, чекаючи на кожну мить його життя.

Раптова снігова хуртовина зашаленіла вулицями і провулками, Маркіян вийшов з касино і подався назустріч вітрові в бік Гетьманських валів, колючий сніг охолоджував розпалене чоло, він кутався у благеньке пальто і шепотів, молився, клявся:

— Сполошите мою долю і проженете щастя, нуждою м'я вдарите і нашлете злидні, знидіє моя радість і плач мене огорне, окуєте мене тугою вранці, а ввечері журбою, вирвете мені очі й душу, та не вирвете віри і не вирвете любові, бо руське моє серце і віра руська!..

Схопивши голову в руки, він ішов навмання, відречений від себе самого, від свого кохання, не належачи більше собі, покликаний до дії, у полум'ї якої мусить згоріти.

Отямився від вигуків, що долинали з протилежного боку Полтви; звідкись знайомий старечий голос долав хуртовину, вітер розносив над містом обривки фраз, і врешті рівний струмінь вітру доніс до Маркіянового вуха слова, і він згадав, де і коли їх чув:

— Хто, хто допоможе голодним і спраглим? Хто подасть води тим, які хрест несуть?!

— Я подам… — прошепотів Маркіян, повернувся і зник у провулках Хорунжчизни.

…Старий бібліотекар дивився у відхилені двері вслід за Маркіяном і не підводився, щоб замкнути їх на защіпку, — йому стало спокійно і добре на душі, немов мандрівникові, який дійшов до своєї мети і має право спочити.

Тягнуло з коридора холодом, таки треба замкнути двері, та пройняло враз Любимського дивне й непереборне передчуття, що нині ще хтось зайде до нього. Він вичікував і думав: хто ж, ну хто?

Глянув на застелене білим покривалом незаймане ліжко і зрозумів, що жде її. Так, її одну. Адже мусить прийти — кінчається дорога, і якщо нині на ній не зустрінуться, то вже й ніколи.

І Уляна зайшла. Тихо й звично, мовби приходила сюди щодня; була молода й одягнена так само, як тоді, на Мгарській горі, — у квітчасту корсетку й червоноткану юпку. Русява, мов споловіла тирса, коса спадала на груди, вона підійшла до ліжка, яке так довго чекало на неї, відкинула покривало, підбила подушку і аж тоді повернула до мужа голову, усміхнулася й кивнула, щоб ішов до неї…

На другий день директор Закладу Оссолінських Слотвінський, не побачивши Любимського протягом усього дня в бібліотеці, зайшов перед вечором до його келії.

Старий лежав на ніколи не займаному ліжку із схрещеними на грудях руками.

Частина друга

Розділ восьмий

Осінній волинський ліс снувався павутиною, на мокляках жовтіла зжухла жорстка трава, парувало тепле баговиння, з–під прив'ялих подовгуватих листків на високих стеблах вовчого лика визирали китички чорних ягідок, пахло живицею і терпким духом вільшини, поміж соснами бралися золотом вутлі берізки, чорний пташок потрошив соснову шишку, пирхав, коричнева потеруха спадала долі з тихим, майже нечутним шелестом.

Все це було знайоме, рідне й віднайдене після безкінечної, здавалося, мандрівки. Коваль Йосип з Круп'ярської думав колись, що як допаде до цього клаптика своєї землі, то цілуватиме її, буде пригортатись до неї, качатись, борикатися, сміятись, плакатиме й кричатиме, та ось сидить під сосною і не радіє, не може радіти, бо за спиною серед рудого хвойного настилу виріс жовтий горбок, тільки що висипаний його власними руками.

І так дивно тепер, наче й нічого не відбулося, тільки крізь пам'ять пролягає неозорий простір, такий безмежний і вічний, як небо, а на тій неосяжній площині світу то тут, то там зринають ліси, бори, переліски, гаї або стає вона голим кружалом степу, яке займає весь обрій, перетинають її широкі ріки; світ такий просторий, порожній — і лише де–не–де на тій безлюдній площині виростають з–під землі купки дерев'яних рублених хат, до яких вони з Іваном Рюміним підходили, коли ставало темно, обмацували підвіконня та причілки низьких дахів, знаходили там паляницю або й шмат вареного м'яса — їство для "льотних", як називали сибіряки втікачів із каторг та заслань.

"Льотних" було чимало, усіх не нагодуєш, та декому перепадало, і ті, хто не впав, знеможений голодом, хто не наткнувся на етапні валки, які тягнулися із зауральського світу в сибірську безвість, ті йшли далі, ночуючи під голим небом, у повітках, у самотніх мисливських сторожках, переправлялися через бурхливі ріки на плотах, тижнями й місяцями йшли без надії, але й у цій ходьбі був найбільший смисл існування — свобода.

На початку осені втікачі опинилися під Берестечком, і Йосип упізнав пляшівські болота, де відбулася більше року тому остання битва за Польщу.

Іван Рюмін, вихудлий, сухотний, вже й не кашляючи, а тільки хрипло схлипуючи, осів на землю — легкий, зношений, виссаний комарами, висушений спеками, продутий наскрізь, мов мішковина, холодними вітрами.

— Не побачу твоєї Галичини, — проказав задихаючись. — Судилося вмерти мені на російському боці… за Росію…

Набитий м'язами і ковальською невичерпною силою, Йосип узяв Івана на руки, мов дитину, і, благаючи всіх богів світу, щоб допомогли йому перелити свою міць у виснажене тіло побратима, ніс його, поки той не згас.

Безутішно заплакав, узяв сокиру, якою вони рубали дерева в тайзі для вогнищ, збивали плоти на переправах, вбивали диких кабанів, викопав нею глибоку яму під сосною, вклав побратима і насипав могилку — на пограниччі двох імперій. Довго сидів біля неї, прощаючись з товаришем, який вивів його з сибірських просторів на рідну землю, а сам у чужу не встиг увійти.

Селище Асіно за Об'ю, де конвойні залишили полонених польських повстанців напризволяще, було тепер неймовірно далеко; як там маються колишні жовніри і підофіцери — галицькі, волинські, підгалянські, мазовецькі хлопці, яких Йосип, сам не хотячи того, покинув?

Дотягайся до Асіно під весну, почали будувати бараки. Одного разу, відійшовши з сокирою в ліс за матеріалом, Йосип побачив людину з шанькою за плечима: чоловік стояв за ялиною, сторожко позираючи на рубача, готовий чкурнути у нетрі. Що це за волокита — розбійник? Йосип стиснув у долоні держак сокири, з острахом придивляючись до худорбного чоловіка, і помітив, що до неї — до сокири — прикипіли очі незнайомця. Сторожкий погляд чоловіка врешті зм'як, він вийшов із–за ялини і попросив:

— Віддай мені сокиру…

— Хто ти?

— Льотний…

— Який — льотний?

— З рудників. Нерчинськ чув?

— Не чув… Куди йдеш?

— Втікаю.

— Втікаєш?! — Йосип аж руки розвів: кілька місяців, через усю зиму йшли вони сюди етапами, у цю глибінь бездонного світу, звідки ніхто й ніколи не може вернутися, а він утікає? Куди?

— Я втік з каторги, — підійшов ближче чоловік. — На мені арештантський одяг, а ти ще у військовому. Поляк? Як — ні, бачу, що поляк. Ти з тих, варшавських?

— З тих…

— Я теж був військовий. Мене шість років тому пригнали сюди — прямо з Сенатської площі… Не чув? Дай закурити. Не куриш?.. Про декабристів чув?

— Чув. Як не чув… Але куди втікаєш? Куди можеш втекти?

— Ех, поляку, поляку… Я на волі. Ти розумієш — я йду. Головне іти і бути вільним. Доки йдеться… Дай сокиру, ти собі дістанеш другу, а мені без неї ніяк не можна.

Йосип стояв понурившись, не простягав сокири, втікач сплюнув і повернувся, щоб іти собі, та Йосип зупинив його.

— Постій… А коли я з тобою?

Очі втікача зблиснули радістю. Він підійшов до Йосипа, хотів його обняти, та, мабуть, через те, що був удвоє тонший, ніж непомірно кремезний коваль, зупинився й прошепотів гаряче:

— Побратимами будемо — на життя і смерть.

Було життя, порівну ділене, порівну страждане, порівну пронадіяне — і ось до одного прийшла смерть. На жовтий горбок тихо спадає коричневе лушпиння з соснової шишки…

Йосип зрубав берізку, зв'язав ліщиновим ликом перехрестя, втикнув його в могилку і подався через кордон, крізь ліс — нестерпно самотній.

Вийшов з лісу на стернисте поле, за полем удалині темніла смуга бору, попід який, завертаючи півколом, голубіла стрічка ріки. Йосип упізнав — Стир. Це було тут.

А ще було до того…

Пан Курковський довіз дев'ятьох академіків, а з ними Йосипа й Сухоровського, до Белза, взяв своїх дванадцять ринських, втішений завернув сани, прицмокнув на коней і зник у білій непрогляді. Август Бєльовський пішов попереду, усі десять чоловік — за ним, вони звернули з гостинця в ліс, виминаючи прикордонну заставу Белзького циркулу.

Віяла заметіль, у вранішньому сутінку не було видно й за пару сажнів, свистів вітер, заглушуючи кроки, а на світанку вони опинилися на польській землі.

По дорозі на Замостя набралося перебіжчиків кілька сотень, від Замостя вирушила до Варшави санна валка, добровольці співали, вигукували, а Йосип почував себе чужо, невідступно тримався

Сухоровського. У столиці, поки доїхали до штабу Надвіслянської легії, до якої записували галичан, терпіли глузи від варшав'ян: вони зупинялися на вулицях і, замість вітати добровольців, кидали в них кульками снігу, вигукуючи:

— Галілея! Галілея!

Академіки сприймали ці жарти спокійно, відгризалися, а Йосип щулився, і Сухоровський мінився з люті — два силачі почали почувати себе тут безсилими.

Йосип сказав до Міхала:

— Я б вернувся...

— Тепер мовчи, дурню, — гарикнув Сухоровський. — Хто намовив?

Та невзабарі стали під команду, почалася для всіх однакова муштра, і всі зрівнялися. Сухоровському дали чин поручика — що то значить бути вченим! Міхал здавався ще вищим в уланській конфедератці з білим орлом над дашком, мундир з кармазиновими вилогами лежав мов на нього шитий; обидва потрапили в один кавалерійський швадрон, де Йосипові припала служба, для якої він вродився: став швадронним ковалем.

У складі п'ятитисячного корпусу генерала Дверницького одинадцять львівських добровольців пройшли з боями через Сточко, Пулави, Нове Село і опинилися на Волині.

Настала весна. Дверницький розсилав відозви, листівки і прокламації, закликаючи волинян до повстання, та ніхто за зброю не брався, селянам замало було манливого слова "свобода", вони хотіли ще знати, в чому вона полягатиме, але їм нічого не говорили й не обіцяли,

волиняки відсиджувалися дома, а Дверницький обзивав їх уродженими рабами.

Ходила чутка, що з Поділля на Волинь пробивається із своїм загоном Устим Кармелюк, але не дійшов — ватажка спіймали і заслали в Сибір, а загін розбрівся. У Надвіслянській легії поляки почали вороже ставитися до русинів, дразнили їх гайдамаками; потім стало відомо, що Ревуха зібрав усього двісті новоспечених козаків, яких розбили під Дашевом, а сам емір пропав; пісні Тимка Надури було заборонено співати; Сухоровський з Йосипом ще більше трималися один одного, до свого русинського походження вже й не признавалися, а офіцери косо дивилися на ту дружбу поручика з простим жовніром.

Міхал бурчав на Йосипа: попався на гачок панських брехень і його потягнув за собою. Фельдмаршал Дибіч йде зі стоп'ятдесятитисячною армією на Варшаву, а магнати Чарторийські і Радзівілли жеруться за берло "начельного вудза"; єдиного, хто хотів проголосити Польщу республікою, — Йоахіма Лелевеля — усунули від керівництва.

"Не за вашу і нашу свободу, а за шляхетську волю воюємо, Йосипе". — "Ти ж мудріший, Міхале, міг був мене спам'ятати". — "Та хто міг сподіватися, що вченого революціоніста пани відтиснуть?" — "А я звідки мав знати?"

У квітні Дверницький став над Стиром недалеко Берестечка — проти втричі більшого корпусу російського генерала Ридігера. Зляканий польський генерал видав прокламацію про ліквідацію кріпацтва. Потекли тоді до Дверницького волинські хлопці — рекрутовані і ще не забрані до царського війська, загорілися жадобою битв вмундировані польські селяни з Мазовша і Підгалля. Змівши корпус Ридігера, Дверницький перейшов Стир, маршируючи на Кременець, а до Берестечка послав залогу — кавалерійський полк під командою капітана Бєльовського.

У Берестечку повстанці розкульбачили коней, почалася пиятика. Йосип підковував румаків у своєму швадроні та все придивлявся до Сухоровського, який у нього настрій, щоб миттю собі такий самий перейняти, — Міхал був веселий. Тільки Август Бєльовський не знав спокою — надто довго не приходили вістки із–за Стиру, а чей війна не закінчилася. Посилав гінців до генерала, вони не поверталися, а одного ранку царські драгуни обступили з півночі півколом містечко.

Цілий день оборонявся полк Бєльовського, платячи за кожен будинок десятками уланів, у місті розривалися гранати, горіли доми, на оборонців безустанно сипався град куль, а надвечір зі Пляшови, куди був ще вихід, прискакав на змиленому коні якийсь улан і подав Бєльовському записку без підпису: "Зусилля ваші марні, переходьте австрійський кордон, генерал Дверницький склав зброю австрійцям під Сморжевом".

Безладно відступали вниз по течії Стиру, в головах не вкладалося: чому переможний і добре озброєний корпус раптом скапітулював, та відступати мусили — царська драгунія йшла за полком Бєльовського по п'ятах аж до кордону.

І тут сталося найстрашніше. Гренадери австрійської прикордонної застави впускали на свою територію тільки офіцерів, а жовнірів стягали з коней і плазом шабель гнали на російський бік. Хто впирався, того звалювали на землю і тягнули за ноги; Йосип вхопився руками за кущ лозини, кілька гренадерів не могли відірвати від неї коваля, врешті кущ вирвався з землі із коренем, Йосип закричав: "Міхале, Міхале!"; Сухоровський бачив ту розправу, він гатив австрійців кулаками по головах, його били в спину прикладами карабінів, штовхали, скручували назад руки…

Незабаром конвойовані польські офіцери зникли у верболозах, а тоді з російського боку прискакали драгуни і, віддавши честь гренадерам, забрали рядових у полон.

"Міхале, Міхале, що я буду без тебе робити!" — ридав Йосип, мов дитина.

Все це відбувалося тут, на цій залучині біля Стиру… Коваль перебрів ріку і, вже не оглядаючись і не обминаючи сіл, йшов на захід — десь там, зовсім недалеко, лежить на горбах Львів, а обіч міста, під кайзервальдівським узгір'ям, збіглася докупи дрібнохата тісна Льоншанівка, розділена надвоє вузенькою крутою вуличкою Круп'ярською, що спинається вверх до Кайзервальда. У її кінці, на самому белебні, звідки видно Знесіння й Чортову скалу, що визирає сірою шапкою з Винниківського лісу, куриться сизим димком кузня (та де там куриться…), а на початку біля Личаківської напевно–таки гуде корчма "Пекелка", де п'ють, танцюють, грають в шахи і в карти ремісні люди, — і серед них Міхал Сухоровський.

Ще день–два — і Йосип побачить його, обніме й скаже: "Ти, Міхале, вчений, а я вченіший, ти мені розказував про декабристів, а я знав живого. Я при ньому такий закінчив університет, в якому тобі ніколи не доведеться вчитися; нема вже Івана Рюміна, але частину його я несу з собою, в собі, я інший став, і ми всі станемо іншими, бо вже знаємо, за що і проти кого треба воювати".

Міхал напевне вечорами просиджує в "Пекелку", бо куди йому приходити, як не до пані Малгосі; Йосип завтра його зустріне і попросить прощення за те, що виманив його проливати кров за панів, але ж, Міхале, там і польські бідарі за панів кров проливали і волю свою віддали, бо повірили, що настала пора боротися за свободу. А вона, та пора, тільки має настати — коли виздихають ті, які зрадили нас на пляшівських болотах.

Я вже не познайомлю тебе з Іваном, він лежить під сосною у волинському лісі, а мені в пам'яті весь час бринять слова вірша, якого він завжди говорив напам'ять, коли ставало дуже важко… Ти любиш вірші, сам їх складаєш, а цього написав ув'язнений декабрист Одоєвський, я самого поета не знаю, але вірш який!

Наш скорбный труд не пропадет,

Из искры возгорится пламя,

И просвещенный наш народ

Сберется под святое знамя!

Це станеться, Міхале, хіба мало таких іскор у моїй кузні, а в інших ремісничих майстернях хіба мало, і якби з кожної вибухло полум'я! А в тебе скільки тих іскор у голові, ти ж такий розумний… А люду в нас! Та невже не знайдеться хоч один, хто роздує ті іскри, і підуть вони шугати полум'ям поміж народом, темряву розганяти, просвіщати і збирати нас під святе знамено?

Кілька днів ішов Йосип, в думці розмовляючи з Міхалом, з Іваном, з собою, і врешті побачив — так, ніби ніколи не покидав цих місць, — винниківську винокурню, а за нею, трохи далі, дрібний розсип льоншанівських хаток. Він зупинився, на мить приріс до землі, а тоді рвонувся з місця і побіг легко й прудко, немов ті ноги не пройшли тисячі верст, немов важке ковальське тіло стало враз легким, як у бігуна; Йосип тупотів стежками Кайзервальда і, задиханий, знеможений, зупинився нарешті біля своєї кузні.

Вона була холодна й мертва, обіч перекособочилася хатка, відхилені двері звисли на одній завісі. Йосип заглянув досередини свого житла — звідти тягло пусткою і цвіллю. Зайшов до кузні: на долівці чорнів горбик притоптаного вугілля, зі стіни стирчала жердина, на якій колись висів ковальський міх, за кувадлом, кліщами й молотами слід пропав — що ж, ремісникам потрібен інструмент, а по Йосипові в "Пекелку" давно вже, мабуть, випили за упокой… Треба йти до корчми, вже вечоріє, там напевно сидить Міхал. Міхал мусить там бути!

Йосип зійшов Круп'ярською вниз, двері корчми були відхилені, як і півтора року тому, він ступив на високі східці, з яких не раз спускав униз під кущики бузку чужих зальотників, заглянув досередини: шинкарка Малгося, та сама — товстозада, з підпухлими від вина очима, цідила з бочки пиво, за столиками сиділи незнайомі люди.

Коваль зайшов, став навпроти Малгосі, кивнув їй головою — так, ніби вчора тут пиячив, а нині зайшов похмелитися, а та підозріло позирала на ґевала у пошарпаній тілогрійці, з якої вилазило мішковиння, скоса моргнула до клієнтів, щоб допомогли, якщо цей пройда почне зчиняти бучу; Йосип утямив, що він, очевидно, змінився, і Малгося його не впізнає.

— Малгосю, — сказав, силувано посміхаючись, — я ж Йосип…

— А бодай тебе… — Шинкарка злякано блимнула запаволоченими очима. — Ти звідки тут узявся… такий…

— Та по селах ходив, на фільварки… Там роботи до чорта… А де Міхал?

— Який Міхал? — Шинкарка цідила пиво, спідлоба позираючи на обшарпаного Йосипа.

— Як — який? Таж Сухоровський…

Малгося опустила очі, вони забігали, немов чогось шукали на шинквасі. Не підводячи голови, налила в пугар вина, подала Йосипові, мовлячи сухо:

— Не знаю, де він…

— Як ти можеш не знати, де Міхал?

— Ти мав би відати, а в нас тепер ніхто нічого не знає…

Йосип перехилив пугар, вийшов з корчми. Щось недомовляє Малгося… Пішов униз Личаківською, йому зустрічалися знайомі шевці, слюсарі, муляри, підходив до них, нагадуючи, що він коваль з Круп'ярської. Колишні братове–ремісники поглядали на Йосипа сторожко і з недовір'ям, навіть не запитували, де він був, а про Міхала жоден нічого не хотів казати — віднікувались, мовляв, і не знають такого.

Що ж трапилося? А може, й не вернувся. Адже бачив Йосип, як Міхал гамселив кулаками австрійців над Стиром, могли й пристрелити…

Вийшов на Губернаторські вали, звернув на Векслярську, зупинився: з–за рогу виїжджав запряжений двома шкап'ятами похоронний караван, Йосип упізнав Курковського, підбіг до нього, той цвьохнув батогом, щоб не підходив: "Не видиш, холерного пана везу, йолопе!" — "Пане Курковський, я коваль Йосип з Круп'ярської, ваших коней кував, ви нас з Сухоровським до Белза везли… Скажіть, де Міхал?" — "Пріч, волоцюго, не квапся до мене, встигнеш! — таки вдарив Курковський Йосипа батогом. — Міхала йому… Я тих Міхалів вже й не знаю скільки відвіз на Пелчинський цвинтар".

Йосип вибіг на Ринок: у кнайпі "Унтер цвайундфірціг" напевно стоїть у кутку Ясьо Сакрамент, де б дівся, він повинен знати щось про Міхала.

Ясьо цигикав на скрипці, схиливши набік голову, Йосип припав до нього, обняв. Ясьо коваля впізнав відразу, довго дихав йому в шию, тулився і схлипував.

— Скажи, де Міхал, Ясю?..

Довго стояв музика мовчки, опустивши скорботно голову, потім приклав до плеча скрипку, притиснув її підборіддям, потягнув смичком

по струнах, сльози краплями бризнули з його великих сумних очей, він заспівав:

Над рікою Ебро у тихому смутку

Молода циганка співала…

Це була улюблена Міхалова пісня, але чому плаче, співаючи її, Ясьо Сакрамент?

— Що це значить, Ясю, чому ти співаєш його пісню з таким жалем? — термосив Йосип за плече скрипаля.

— У тюрмі Міхал, — прошепотів музика, ковтаючи сльози. — У тюрмі. Німчик Брейндель його запакував… той офіцер, якому Міхал пунш в лице вилив. Щось там ще було між ними, я не знаю. А потім йому про все нагадали…

Йосип безпорадно дивився на Яся, заперечливо похитував головою, ще мав крихту надії: а може, Сакрамент видумав цю історію, він часом байкує, бо ж — дитина, але сльози так рясно лилися з його очей, обмиваючи великі білки і рожеве, без заросту обличчя, що Йосип мусив повірити.

Сказав таке, чого не міг зрозуміти Ясьо:

— Обидва ми, Міхале, спізналися з росіянами, але кожен по–своєму… Господи, та це ж неправда, що Брейндель з Рюміним — родаки!

Справа Сухоровського не була аж такою тяжкою, щоб під час слідства він мусив сидіти в одиночній камері. Судовий лікар не виявив слідів опіків на лиці у Брейнделя, і взагалі резидент не мав доказів на те, що цей велетень у куртці й райтках, перешитих з польського мундира, є тим самим нахабою, котрий ще взимку в кнайпі "Унтер

цвайундфірціг" виплюснув йому в обличчя пунш. Ну, а за рукоприкладство до чужоземця, який виконує дипломатичну службу, звичайно, кара належиться. Проте актуарій карного суду Зайончковський готовий був крізь пальці дивитися на те, що Сухоровський напав на Брейнделя і побив його, — резидент давно вже набрид губерніальній владі своєю процарською діяльністю у Львові, — та під час слідства виявилися за Міхалом інші — давні гріхи.

Але й вони не були смертні. Ніхто ніколи не ловив його на грабунках, а свідчення продажних шавронів не підтвердатувалися, поліцаї після сутолоки біля театру залишилися живі, а завсідники "Пекелка" нічого поганого про Міхала сказати не могли, проте начальник кармелітської тюрми на Галицькій вулиці змушений був поселити неспокійного в'язня в одиночку — на вимогу злодіїв.

Шаврони, до яких у камеру кинули Сухоровського, не могли йому простити зради, а що вправитися з ним не мали сил і при кожній спробі зробити "темну" колишньому отаманові хтось з напасників не дораховувався зубів або лежав потім з вивихнутою ключицею чи пом'ятими ребрами, — то почали просити начальника тюрми, щоб розлучив їх, чесних злодіїв, із скурвисином, який так ганебно зрадив їх — почепив на себе офіцерський мундир.

Сухоровський одиночки не злякався, навіть мріяв про неї: відокремлений від великого світу, в якому за останній час пізнав радість творення і хміль битв, любов і найтяжчі розчарування, він дивитися не міг на цей мізерний і ниций світ міських покидьків, йому самому не вірилося тепер, що він колись лигався з людьми, в яких на думці тільки гроші, пияцтво в брудних корчмах і повії під ліхтарями, розмовляв їхнім мерзенним жаргоном, сам валявся по борделях і обпльованих пив'ярнях, — Міхал прагнув самотності. І, здобувши її під склепінням тісної келії, в якій колись, напевно, усамітнювався монах–самобичувальник з ордену кармелітів, він перебирав своє прожите життя день за днем, мов пацьорки на ниточці, і думав, що його очистило: театр, війна? Можливо, одне і друге, та найбільше любов, яка прийшла до нього несподівано і

владно, — він повністю усвідомив її аж тут, у глухій окремішності, і снилися йому тепер чисті, мов осінні води, сни.

Міхалові добре було самому в камері. Лежав на одному тапчані, та з острахом позирав на другий, під протилежною стіною — когось таки йому підселять. Він аж зубами заскрипів з люті, коли одного дня, не в обідню пору, загримотів замок, заскімлили ковані бляхою двері й тюремний стражник заштовхнув до келії чудернацьки одягненого чоловіка у білому балахоні й зеленій ярмулці з червоною китицею.

Коли зачинилися двері, чоловік став посеред камери, скоса зиркнув на прозурку і, помітивши, що стражник підглядає, підвів уверх руки, щось голосно забубонів незрозумілою мовою, а як вічко закрилося, сів на тапчан і відрекомендувався:

— Я політичний. А ти?

Сухоровський не відповів. Не реагував і в наступні дні на його настирливі намагання зав'язати розмову. Він не хотів розмовляти, його ніщо на світі вже не цікавило, тим більше — цей явний ошуканець, який богвість за що сюди потрапив, дуже непевний тип, бо чого ж — коли вартовий заглядає в прозурку, він піднімає вверх руки і голосно молиться, а з начальником тюрми, який обходить камери раз на три дні, розмовляє по–німецьки, підлещується і щось нашіптує йому до вуха.

Міхал майже весь час лежав на тапчані, накрившись рогозяним покривалом, підводився тільки тоді, коли приносили арештантську їжу, передачу або ж викликали на побачення з дружиною, і ні до кого не обзивався. Чудернацький сусід запитував у вартових, чи не до німого його підселили: у такому разі він протестує, бо це рівнозначно одиночному ув'язненню, а в його справі така покара не зазначена.

Стражники знизували плечима. Сухоровський лежав і згадував своє.

Він і досі не знав: змушений був генерал Дверницький скласти зброю чи це була наперед продумана зрада. А таки зрада, хоч, може, і не він сам винен. Говорили поміж собою старші офіцери потім, як уже маршировали на Львів, що президент повстанського руху князь Адам Чарторийський пропонував польську корону австрійському князеві Карлові, а коли цісар не погодився, боячись впливу революції в Австрії, Чарторийський пішов на угоду з царським урядом…

А поки вони стояли табором над Стиром, австрійці залишили інтернованим офіцерам тільки коней, зброю ж наказали здати. Безладно складені карабіни й шаблі лежали купами на низовині, більше ста гармат — своїх і трофейних — сумно дивилися холодними жерлами в бік кордону; зброї було багато, і молодші офіцери бунтували: як це так, що добре озброєне і зміцніле в перемогах військо без бою відступає на чужину, вимагали зустрічі з генералом, але його в таборі не було.

Знаменитий генерал Дверницький, якому Наполеон власноручно під час наступу на Росію почепив хреста, якого сам цар Олександр на огляді переможених польських полків у Варшаві наказав одягнути у свій плащ, улюбленець простих жовнірів, з якими він на бівуаках випивав келишок горілки, двадцять сьомого квітня 1831 року несподівано для всіх наказав відступати в Галичину, бо від Волочиськ іде корпус царського генерала Рота, який має намір оточити польське військо з австрійської території, — проллється марно кров…

Аж тепер утямили? А ця, що пролилася, — то не марно? Море витекло, а краплі стало шкода?

Офіцери з полку Бєльовського прибули під конвоєм у табір, коли зброя вже була складена і австрійці передавали її росіянам. Сильні сусіди, які колись паювали польську територію, тепер торгували людьми: за зброю і рядових російських підданих, серед яких замішалося чимало галичан, царський уряд віддавав цісарському польських офіцерів. Торги закінчилися у травні, а на початку червня емігранти —

без генерала, про якого ходили чутки, що він утік до Відня, — вступили до Львова з глузливою пісенькою про Дверницького:

Przez Tarnopol i Brzeżłany,

Przez Rogaryn aż do Stryja

Z nami biegł nasz wódz kochany,

Tam porwała go Austryja…[56]

А у Львові на емігрантів чекала мила несподіванка. Біля міського арсеналу зібрався святково одягнений жіночий натовп з квітами й червоно–білими прапорцями: жінки вийшли зустрічати обеззброєних мужів, що в'їжджали до міста на конях; вони викрикували їм хвалу, кидали під копита букети, панни і молоді пані чіплялися за стремена.

Сухоровський зліз із коня, його діймав пекучий стид. Обманутий, зраджений, без товариша, без майбутнього — бо ж ці, яких тепер вітають львівські патріотки, завтра стануть економами, гуральниками, мандаторами, а Йосипа погнали, певно, в Сибір, а Міхалові хіба знову йти із злодіями грабувати панів на Замарстинів і Голоско, — пішов крізь натовп, розштовхуючи і б'ючи по руках екзальтованих дам; він грубо взяв за підборіддя розчулену панночку з заплаканим личком, котра тицяла йому букет квітів, мовивши до неї жорстоко: "Плач, плач, дурепо, є чого!"; вихопився з юрби, жбурнув на брук конфедератку і, перейшовши Гетьманські вали й Городецьку за рогаткою, сховався від світу й від себе самого на Клепарівському передмісті.

Усі гроші, що мав, віддав господині, вона йому приносила їсти, на вулицю не показувався, колишніх дружків–шавронів, які прийшли кликати його на діло, вигнав із своїх сутерин утришия, а сам почав подумувати про самогубство. Господиня нагадувала, що гроші

кінчаються, як заробити їх — не знав, а до голови навіть думка не приходила про те, що в театрі й досі йде його "Ганнуся з Погулянки".

Одного вечора без стуку прочинилися двері, до підвальної кімнатки, в якій мешкав Міхал, увійшла дівчина з чорним накрученим волоссям, вона була марна, великоока, від очей до вух розбігалися віяльцями дрібні зморшки, губи мала нафарбовані карміном, а щоки рум'янами, можливо, вона була й гарною, але краса губилася під мальовидлом; Сухоровський спочатку подумав, що це повія, та по очах — утішених і разом з тим безмежно печальних — зрозумів, що ні… Але ж хто вона, чого прийшла?

— Пане Сухоровський, яке щастя, що я вас знайшла. Так довго допитувалася… Я Ганнуся з Погулянки.

— Що ти сказала?! — кинувся Міхал. — Якась божевільна…

— Та ні, я не божевільна… Я справді Ганнуся, живу на Погулянці, аж там — під Майорівкою… Мені сказали, що про мене йде вистава в театрі, то я пішла подивитися, а вона таки про мене. Я почала допитуватися, де ви живете, самого директора питала, бо дуже цікаво стало… Як це так, пане Сухоровський, що ви мене знаєте, а я вас — ні?

— Я не знаю тебе, звідки ти це взяла? — Міхал підійшов і зблизька розглянув незнайому, дивуючись такій оказії: навіжена чи й справді доля його Ганнусі з п'єси співпала з долею цієї розмальованої дівиці? — А якби навіть і бачив колись, то як можу тебе впізнати, коли ти на своє личко стільки наклала карміну та купервасу… Гей, небого, — аж кинувся Сухоровський, враз засумнівавшись, чи це не Камінський йому геца підстроїв, — а може, ти артистка і прямо зі сцени прийшла до мене в гримі?

— Ні, ні, — дівчина довірливо дивилася на Міхала, — я звичайна собі Ганнуся, кравчиня з Погулянки… Тільки що була в театрі, ще раз

ходила, щоб переконатися. Таки про мене… — Захоплення і смуток мінялися в її очах, вона водила поглядом по велетенській постаті Сухоровського. — На вас військовий мундир, подібний як у того — мого… Навіщо він вам? Я б його перешила, і ви ходили б такі елегантні… — Дівчина вже розмовляла з ним, як з давнім другом — простодушно й з добротою. — У місті багато тепер цих, вмундированих, і всі вони однакові, і всі бундючні, а ви були б інакші… Ти теж ходив під Варшаву? — Вона так легко й просто перейшла на "ти", що Сухоровський цього й не помітив, діткнулася рукою до кітеля, провела пучками по заяложеному жовтому аксельбантові. — А це годилося б на шнурівки до жіночих черевиків…

Міхал посміхнувся, він з цікавістю придивлявся до непрошеної гості, яка щораз то сміливішала, ставала безпосередньою, своєю; в нього майнула думка, що ця дівчина краще зіграла б роль Ганнусі, ніж артистка, — не мусила б перевтілюватися; Ганнуся запрошувала прийти до неї з мундиром, пояснювала, де живе, як потрапити до її хати в кінці Погулянки.

Сухоровському почало здаватися, що він знає її віддавна, тільки впізнати не може через ті рум'яни. Чому вона намалювалася, хотіла стати подібною до моєї героїні, щоб у такий спосіб сподобатися, чи прикриває свою зношену красу?.. А напевне, так, бо якщо пережила все те, що моя Ганнуся, то скільки втіхи мусила принести майорівським гицлям, а собі — горя!

— Ти хотіла прийти до мене гарною, що так намазюкалася?

— Я плакала в театрі, а потім пішла до гардероба — кожна жінка носить з собою пшінку. Чому тебе це дивує?

— Хіба можна горе замалювати? І чи треба? Я навіть не знаю, яке воно в тебе, а ти ж з ним прийшла до мене. Треба подивитися на нього, ану йди сюди.

Міхал узяв її за плече, повів до вмивальника в кутку кімнати, нахилив їй голову, а вона слухалася, мов дитина, черпнув долонею води з тазика, ретельно помив їй лице, вода стала червоною, а обличчя білим мов папір, утер рушником, тоді підвів до столу і при гаснику розглядав, взявши її голову в долоні. Широкі чорні брови, сумні сірі очі, зціловані бліді губи, віяльця передчасних зморщок — так ось яка та його Ганнуся, заради якої він з пригонів, з базарів, із замарстинівських закамарків, з обриганих шинків кожного разу вертався в пісню, шукаючи її, і, в шуканнях очищаючись, видумував для себе світлий і згорьований ідеал.

— Тепер впізнав? — спитала. — Скажи, де мене бачив, коли підглядав, як такий великий непомітним тинявся попід мою хату, кого розпитував, хто розповідав тобі про мене?

— Горе ти моє… — зітхнув Міхал. — Я й сам уже не знаю… Але завжди бачив ось таку: цнотливу, добру, гарну, для вірності створену і злом споганену…

— Так, так, Міхале, споганену…

Він гладив її волосся, пальці дотикалися шовкових мочок вух, розгладжували зморшки; Ганнуся з затаєним подихом дивилася в його очі, знаходила в них добро і жалість до неї, віра в себе вливалася в її душу, дівчина гарнішала, світлішала, Міхал нахилився і легко поцілував її в уста, вони порожевіли, звільготніли, з очей виступили дві скупі сльозини. Прошепотіла:

— Такий був у мене той рекрут, якого я не вміла дочекатися. А він здезертирував, бо не міг без мене жити, прийшов уночі, вигнав полюбовника, мене побив і більше не вертався. А я…

Сухоровський слухав, і не вірилось йому, що він так міг вгадати чуже життя.

— Але ж я не знав ні тебе, ні такої, як ти, я з пісень усе те взяв…

— А пісні звідки, про кого? їх склали люди про людей. І про мене… Пісні — то єдина правда, Міхале, іншої в нас немає.

— А я тої правди шукав бозна–де… Чому ж прийшла до мене?

Образа вибризнула червоними плямами на щоки, дівчина хотіла відступити, та він не відпускав її, притягнув до себе і жадібно припав до уст.

— Ні, ні, не говори нічого… Ти мусила прийти. Я пів свого життя кохав Ганнусю з Погулянки, чи ж можу розлюбити тепер?

Він узяв її на руки, легеньку, тонкостанну, уклав у постіль, роздягнув і довго дивився на біле тіло, покірне і спрагле любові; це була та сама прекрасна і зболена Ганнуся, яку він видумав для сцени, а виворожив для себе, викохав в уяві із своєї туги і кривди, щоб не спустошитись. Міхал попросить Камінського, щоб зняв виставу, щоб артистка, в якої зовсім інша, ніж у Ганнусі, доля, не фальшувала її справжній образ, не спотворювала; навіщо сцени, коли життя набагато правдивіше, і належить воно не глядачам, які прагнуть розваги, а тільки йому одному — во віки віків.

Ніжно пригорнув її до себе, вимріяну, рідну, він ні разу досі не знав справжньої любові, в якій панує не почуття потреби і вдоволення, а тільки єдність; його пружне тіло солодко й болісно м'якло, а охолонути не могло, він бажав її однако в знемозі й силі; до нього прийшла його загублена доля, вона, спрагла після довгих блукань, щедро віддавалася тепер йому солодом і гіркотою, жагою і спокоєм, щастям і смутком — усе, що мала Ганнуся, йому принесла, щоб кохати і берегти.

…Чудернацький в'язень у білому балахоні і в ярмулці з червоною китицею ходив по келії, мов звір у клітці; начальник тюрми, з яким він

міг порозмовляти, приходив раз на три дні, в'язень пропадав з нудьги, тож зробив ще одну спробу заговорити із своїм сусідою.

— Я політичний, чуєш? А ти хто? Та невже ти німий?

Сухоровський навіть не глянув на нього, і той враз завив, забігав по камері, врешті загримав кулаками в двері.

— Протестую! У моїй справі не написано, що я маю сидіти в одиночці!

Ніхто не зреагував на його протест. Стражник тільки відхилив вічко й опустив, в'язень сів на тапчан, підібгав під себе ноги і жалібно заскімлив.

…Ян Непомуцен–Камінський відразу впізнав Сухоровського, як тільки той переступив поріг його кабінету. Приязно посміхнувся, обійшов довкола нього, попробував пальцями матеріал куртки й райток, перешитих з польського мундира, потім відступив на крок, оцінив його всього і мовив з гіркою іронією:

— Жаль було б, коли б мужчина з такою унікальною фактурою склав голову за ідеї польських ренегатів.

— Звідки ви знаєте, пане Непомуцен, що я був там?

— А це видно по одягу: сукно лодзінське, а з нього й шили повстанцям мундири… Зрештою, хіба ви зі своєю авантюристською натурою могли встояти перед спокусою помахати шаблею? Це ж набагато почесніше, ніж виходити вночі на велику дорогу, яко тать…

— У тій авантюрі, — зсунув брови Сухоровський, — народ дарма пролив свою кров.

— Народ пролив. А провідці гріють свої зади у Франції, Пруссії, Моравії і навіть у Львові. Генерала Колишка з якими он почестями поховали на Личаківському цвинтарі. Не чули? Як ви могли не чути… А за що ті почесті — за те, що втік з Польщі вслід за Дверницьким. Я дивуюся, що ви перешили мундир і ходите тепер сірий. Невже вам не хочеться зажити слави героя? — Камінський нервово ходив по кабінету, курив, врешті попросив Сухоровського сісти. — Банкет під час чуми! Офіцерня веселиться, ніби якесь велике свято трапилося в народі. Валяються в перинах гарячих патріоток, виголошують високопарні тости, чекають рятунку із закордону, а наше розчулене панство збирає пожертви на емігрантів, і ті, не соромлячись, усе беруть у людей, які на них надіялися: десятину з доходу, вино, одяг, навіть мідяки від бідноти, а панночки із спартанською самопожертвою офірують свою цноту… Ну, досить. Ви прийшли по гонорар?

— А належиться? — не приховував радості Сухоровський. — Я бідний і до того — жонатий. Відмовлятися не буду.

— Крейцери. Але ваші… Що думаєте робити далі?

— Передусім прошу вас зняти зі сцени мою п'єсу.

— Дивне прохання… Вона дає збір, навіщо знімати?

Сухоровський довго мовчав, потім мовив коротко:

— Це моя авторська воля.

— Баба з воза — коням легше, — відкопилив губу Ка–мінський. — Я так і чекаю, коли мене спитають, які мої зв'язки з тим автором, що пом'яв поліцаям ребра перед театром… Але поясніть причину.

— Не можу пояснити… Ну, словом, одна дорога мені людина впізнала себе в образі Ганнусі, про це пліткують сусідки, кивають на

неї... Вона стала інакшою, жінкою мені стала, а зі сцени їй нагадують про колишню ганьбу.

— Боже! — Камінський вдарився об поли блузи. — Які ви ще зелені — русини! А я собі думаю, чому такий успіх має ваша п'єса, бо сама її драматургія, скажу вам щиро, пса варта, а то — правда! Темна людино, а може, ви заклали початок русинській театральній штуці?

— Не маю таких амбіцій, пане директор. Я аматор, і, напевно, гряде, як сказано в Євангелії, потужніший від мене слідом за мною, в якого я не гідний буду розв'язати ремінь його взуття... Хто пережив корабельну катастрофу, той полюбляє тиху воду. Я знайшов нарешті своє тихе життя, а ті всі ідеї мені, вибачайте, до задниці.

— Але ж зрозумійте, Міхале, ви тільки подумайте, — запалювався Ян Камінський, — сюжет взято з пісень, а він накладається на справжнє життя! Це не вторинна продукція польської романтичної поезії на українські теми, пісні — то автентична поезія вашого народу із соціальною, національною і артистичною функціями. Виразник народної сутності! Та хіба вам, волоцюзі, це зрозуміти... Ви перший, як не дивно, але перший спробували літературно опрацювати пісню. І не усвідомлюєте перспективи цього починy... А якщо вже звертатися до Євангелія, то в ньому ще й таке сказано: "Ніхто, засвітивши свічку, не прикриває її посудиною, а на свічнику ставить, щоб ті, що входять, бачили світло".

— Вгамуйтеся, пане Непомуцен, — змахнув рукою Сухоровський. — Не робіть з мене месію. Я втомився. Я нещаслива людина, яка віднайшла нарешті спокій. І більше нічого мені не треба. Це все, що ви кажете, філософія для панства. За народ, за народ! Я, слава Богу, бачив, що чинять з тим народом на очах у вольнолюбців: беруть за ноги й волочать по землі, мов прирізану худобину, — в неволю тягнуть, а панів і підпанків відпускають з почестями до Львова. За що, думаєте, їм така ласка? А за те, що зраджують той оплакуваний ними народ...

— Добре, що ви розумієте зрадництво фальшивих провідців. Тому не про втечу ви думати повинні, а про дію. Покликання поета! Колись Александр Македонський наказав обложеним афінянам дати викуп ораторами або вождями. І кого, думаєте, вони віддали? Вождів. А ораторів залишили!.. Велике цабе — впізнала себе в образі героїні ваша кохана, і їй, бачите, встидно. А ось Фредро написав п'єсу "Пан Йов'яльський", ми вже її поставили, образ головного персонажа він списав з живого шамбеляна і прізвища навіть не змінив, донька й зяті Йов'яльського протестують, а Фредрові хоч би що... Це свідчить про зрілість польського письменництва взагалі, а ви... вам ще...

— Не говоріть мені про Фредра, — сіпнув головою Сухоровський. — Він полоскоче аристократам нерви, трохи дошкулить їм, мов комар волові, і все на тому, потім ніхто і виду не подасть, що впізнав себе, — бо не заболіло. А нас болить. У нас інша мораль. Ми ще вміємо соромитись... А тому не маємо права висміювати самих себе, бабратися у власних ранах — їх надто багато і всі незагоєні...

— Якщо так, не дай Боже, думатимуть і інші, то ще довго не буде у вас літературного просвітку.

— Що мене то обходить... Я вас дуже прошу: зніміть мою п'єсу. Хочу, щоб моя Ганнуся про все забула.

Камінський мовчки відрахував Сухоровському гонорар, і той, чемно вклонившись, вийшов з кабінету.

Ішов боковими вулицями, обминаючи Личаківську. Міхалові не хотілося зустрічати знайомих, які десь там, біля "Пекелка", гайнують час і про Польщу його розпитуватимуть; перший сніг порошив у очі колючими крупинками — думав, чим зайнятися, щоб не бути в Ганнусі нахлібником, і більше ніщо на світі його не цікавило.

Перетинаючи верхню Круп'ярську, набрів на опустілу Йосипову кузню, зупинився, постояв хвильку, згадуючи побратима, за яким слід пропав, і враз зблисла в голові думка: у нього сили не менше, ніж у коваля, роздмухає він цю мертву кузню, навчиться кувати — і що йому ще потрібно!

Думка ця захопила Міхала, освітила йому майбутнє, а все минуле віддалилося за далекі гони; тепла хатка Ганнусі здалась тепер затишним втечищем від світу, від якого відрікся, відкинув його, зненавидів; нікого він не хоче знати, окрім однієї Ганнусі — доброї, палкої і вірної. Сухоровському тепер було дивно, що він міг гультіпачити колись по місту в розквітчаній свиті й циліндрі, що був заводіякою на Клепарові і в "Пекелку", що бавився в театр і розбишакував, а тим часом його розуму й душі потребувала тільки ця жінка, а рук — ковальський молот.

Розбудив його з задуми галас за Льоншанівкою, він ішов і здалеку придивлявся, що там діється. На плоскогір'ї метушилися, бігали хлопчаки. Коли підійшов ближче, зрозумів, що відбувається бійка — кулаками, камінням, груддям, бійка завзята, справжня. Приквапив крок, уже чув викрики: "Бий ляха!", "Бий русина!". Побіг, щоб порозганяти зірвиголов, і зупинився, побачивши неподалік офіцера в круглому кашкеті, з золотими аксельбантами, який заохочував русинських хлопчаків проти польських:

— Бий їх, бий!

Спочатку не повірив: як можна коїти такий злочин, але офіцер вимахував рукою — командував кривавою забавою. Сухоровський рвонув з місця і, коли вже був близько, впізнав Брейнделя.

Хлопчаки з синяками під очима, закривавлені, запінені, у сліпій люті билися на смерть, а полковник реготав і заохочував, тішився ненавистю дітей, шалом братовбивства.

Спочатку Міхал розборонив і розігнав роз'юшених шибеників: побачивши велетня, вони повтікали врізнобіч і поховалися в провулках Льоншанівки, — а тоді кинувся на Брейнделя, повалив його на землю, гамселив кулаками, хрипів:

— Злодюго, злочинцю, мерзото!

Їх розняли жандарми — вони з Личаківської приглядалися до забави, яку влаштував резидент. Сухоровському наділи наручники.

Кликали в поліцію для свідчення злодіїв з Клепарова і з кармелітської тюрми, а також ремісників з Льоншанівки.

Відтоді минув цілий рік. Міхал ждав суду.

…Сухоровський лежав на тапчані і думав про Ганнусю, якій дозволяють щотижня приносити передачу, а раз на місяць бачить її крізь грати, в коридорі, та в очі ліз поганий Брейндель, заважав. Повернув голову, і тоді, витісняючи образ полковника, влізло у поле зору опудало з хитрими, масними очима. А може, це капусь?[57]

Схопився, став навпроти нього, розставив ноги і, на превелике здивування чудернацького в'язня, заговорив:

— Ну, то кажи вже, що ж то ти за така політична свиня! Але правду, бо вб'ю!

В'язень посунувся по тапчані аж під стіну, злякано дивився на кремезного сусіда, який досі був німим, закривався балахоном, ярмулкою, врешті пролепетав:

— Я чесний політичний… Я індійський князь Соломон Бальзамін.

Розділ дев'ятий

Було дано слово честі. Нічого більше, крім цього слова, Руслан не вимагав. Честі! Усе переговорено, все з'ясовано в суперечках і дискусіях за час довгої подорожі з Дикова, що під Сандомиром, до Львова, а тепер, коли вернулися і зібралися в квартирі Захара Авдиковського, розмови враз перестали важити: три побратими: Руслан — Маркіян, Далібор — Іван і Ярослав — Яків зупинилися перед початком діла, яке задумали, і відступати вже не мали права.

Далібор і Ярослав витримали пильний погляд Руслана. Його сині тужливі очі блищали натхненням, обличчя, на якому завжди тінилися туга й болість, набрало суворої поваги, худорлява постать випросталася; він зажадав, щоб друзі заприсягли, що все життя працюватимуть для добра й освіти русинського народу, і вичікував, давав їм ще можливість відступити.

Далібор звів кутами широкі чорні брови, губи, вічно стиснуті невдоволеною гримасою, розтулилися, він вимовив патетично:

— Даю слово моєї честі, що всі сили віддам для святого діла.

Ярослав тихо повторив ці самі слова клятви, і був спокійний, лагідний, зосереджений.

Тоді Руслан вийняв з шухляди стола оправлений у коленкор зошит, розгорнув: на титульній сторінці великими кириличними буквицями було виписано "СИН РУСІ", а під заголовком — дрібними літерами — "Собраніє стихотворів в руськім язику". Він подав зошит побратимам, мовив:

— Я сам склав цей збірник, а бачу, що сил в одного мало. Доповнимо сукупно історичними матеріалами, адже стільки їх розкопали в Дикові, можливо, інакше назвемо альманах і видамо...

Він подав зошит побратимам, вони урочисто, мов на засіданні масонської ложі, по черзі сідали за стіл і ставили під заголовком свої підписи.

Ярослав підписався останнім, відклав перо, потім розкрив зошит на першій сторінці і вголос прочитав:

Дайте руки, юні други,

Серце к серцю най припаде,

Най щезають тяжкі туги,

Ум охота най засяде.

Разом, разом, хто сил має,

Гоніть з Русі мряки тьмаві,

Завись най нас не спиняє —

Разом к світлу, други жваві!

Завжди врівноважений, Ярослав поривисто схопився з крісла, обняв Руслана, вигукнув:

— Початок зроблено! Хай благословить тебе Господь, Руслане!

Далібор поклав руки на плечі товаришів, пригорнувся до них, сказав:

— Трійця…

— Руська Трійця, — поправив Руслан.

Далібор і Ярослав тихо вийшли з квартири Захара Авдиковського, Руслан стояв незворушно за столом.

— Ми є. Є! — голосно сказав по хвилі. — Тільки не початок — продовження…

Його погляд упав на припорошений товстий рукопис покійного Любимського. Жаль діткнув серце…

Маркіян довго нічого не знав про смерть старого бібліотекаря. Довідався про це аж за два місяці опісля — від Костянтина Слотвінського. Ранньою весною Тадей Василевський виряджав Маркіяна до Дикова впорядкувати стародавні рукописи в бібліотеці Тарновських, дозволивши йому взяти з собою свого друга — обізнаного в слов'янських літературах Івана Вагилевича. Вагилевич до семінарії поки що не повертався, в університеті був вільним слухачем, з бібліотеки Оссолінських не вилазив — Маркіян знав, де його застати. Захопив із собою книжки, які позичав у Любимського, спершу повернув вузьким коридорчиком до його келії — на дверях висів замок. Стривожений, піднявся сходами до помешкання директора і від нього дізнався: немає вже магістра, похований десь на Личаківському кладовищі, а де саме, директор не знає, він споряджав покійного, а за домовиною не мав як піти — тяжко захворіла дружина. Домовину повіз Курковський, візник похоронних караванів, може, він пам'ятає, де могила…

Минув відтоді рік. Треба розшукати могилку, поклонитися мужеві, який назвав його сином Русі, передаючи йому в спадок своє життя. Маркіян присунув до себе рукопис — досі не розгортав його. Витер пил з обкладинки, розкрив. Пробігав очима дрібно списані сторінки, все було знайоме з розповідей Любимського, але на чому він обірвав свою останню оповідь? А ось… Зустріч з Розумовським у Відні. Капніст, Огінський, Бетховен… Потім поїхав на Україну…

Життєпис продовжувався, підходив до свого кінця і до початку — Маркіянового.

"Ні, не початок, а продовження… — Маркіян відірвався від читання. — Ми спали і прокинулися від вибуху. А громи не вгавали від віків… Тепер полум'я освітило наше поле, і ми побачили, що воно заросло кропивою й дерезою. Коли не обробляєш землю — на ній росте чортополох. Але це не значить, що земля спустошилася, спісніла, змертвіла — в її глибинах течуть живлючі соки, треба лише докопатися до джерел".

…Маркіян не знав, де шукати візника похоронних караванів, а їхати до Дикова треба було на другий день. Він зайшов у бібліотечну кімнату, щоб побачити Вагилевича, — поруч з Іваном сидів за книжками кругловидий, з русявими пучками бакенбардів незнайомий юнак.

— Іване, ти знаєш, наш магістр…

— Знаю, — відказав Іван байдужим голосом.

Це вразило Маркіяна, а втім подумав: що знає Іван про старого бібліотекаря — помер, бо старий був… Сів біля Вагилевича, мовчав, бездумно дивився в його папери. Іван досліджував археологію, історію слов'ян, останнім часом захопився генеалогією знатних польських родів. Навіщо він це робить, Маркіян не міг зрозуміти; тепер його погляд упав на аркуш паперу, на якому було розмальоване генеалогічне древо, вирізнив ім'я і прізвище Едмунда Ржевуського, у пам'яті сплив образ п'яного дегенерата, який розтринькував картини й книжки пройдисвітам, а сам уявляв себе провідаєм польської нації, — Маркіян жужмом зібгав аркуш і шпурнув його на підлогу.

— До свого роду докопайся! — проказав з люттю. — Сам докоряв мені колись: хто буде на своєму орати?

— Маркіяне, — підхопився Іван, дивлячись на друга, сині очі якого палахкотіли обуренням, — ти мені нині подобаєшся. Завжди такий урівноважений…

— Це ви — Шашкевич? — спитав незнайомий. — Дуже радий, Іван мені про вас розповідав. Яків Головацький. З Чепелів, що біля Золочева.

Тон мови Головацького був спокійний, лагідний, обличчя мав світле й відкрите. Маркіян мимоволі усміхнувся.

— Теж у попи? — спитав.

— А куди ж іще нам? — відказав Яків. — Але поки що не кваплюся. Рік побуду вільним слухачем, як і ви, хочу чогось навчитися сам, у бібліотеці, поки запряжуть у семінарії до теології.

— А мені вже пора, та не приймають… — Маркіян змахнув рукою. — Писав просьби — даремно. Ще рік якось переб'юся, ось один меценат посилає мене до Дикова впорядковувати бібліотеку. А потім, навіть не знаю — руки опускаються…

— Тобі пощастило, — похитав Іван головою. — Рукописи, так? Боже, а він ще скаржиться… Ти б узяв Якова з собою, він листується з Шафариком, Ганкою, Колларом, вони просять слати їм копії будь–яких документів, що стосуються Слов'янщини.

— А Любимський мав зв'язок з Харковом, Полтавою, Петербургом…

— Ну а ви мали, напевно, зв'язок з Любимським, — сказав Головацький. — Преціньне міг він вічно жити. Ви продовжите…

— Так, так. Отже, слухайте мене, друзі. Я думаю, пан Тадей погодиться: поїдемо до Дикова утрьох.

…Маркіян з вдячністю подумав тепер про Василевського, ще нині піде до нього, може, він у Львові, а ні, то завтра поїде в Княже. І скаже йому, що там, у Дикові, у бібліотеці Тарновських, вони утрьох добралися до джерел. Рукописні документи з часів Данила Галицького і "Кормча книга" — староруський номоканон[58] — з домонгольських часів упорядковані, пронумеровані, і будуть вони відтепер набутком майбутніх книгозборів і архівів. Республіканські закони древнього Новгорода свідчитимуть про демократичні традиції слов'янського люду, нині закріпаченого. Копії документів має вже сам Шафарик, та перш за все стали вони набутком їхнім: хлопці воочію уздріли й діткнулися до могутньої історичної традиції русинського народу, яка йде в нинішній день споконвіків.

Він скаже Василевському: брехлива габсбурзька доктрина про "справедливу" ревіндикацію[59] галицьких земель 1772 року — мовляв, Галицько–Волинське князівство у XIII столітті належало угорському королеві Коломану, і Австрія законно успадкувала володіння угрів. Неправда це: Галичина від віків керувалася законами "Руської правди", Київ був для неї матір'ю і до Києва належить днесь, там серце нашого краю, ми — частка українського народу, і культура наша — його культура.

Маркіян подякує Василевському за рік навчання у Дикові, який став для них університетом з руським відділом. І його вихованці, назвавши себе староруськими іменами — Маркіян — Руслан, Іван — Далібор і Яків — Ярослав, прослухали курс історії краю й пізнали, звідки пішли. Тож немає тепер потреби сперечатися, а тільки працювати і стверджуватись.

Перегорнув листок рукопису — життєпису людини, яка весь свій вік, набираючись пізнань і досвіду в сусідів, шукала свого кореня, щоб не обірвався ланцюг.

Ловив останнє вогниво, передане в руки йому.

Клубок докотився… Заповіт філософа через товщу кількох десятків літ, через чужі уста дійшов нині до спадкоємця — Маркіянові подали його, немов старий тестамент з наглухо забитої скрині, як естафету.

Домотай клубок своїм прядивом… Зроби скільки можеш.

Чи багато зможемо? Нас тільки троє, і ми такі молоді… Але ж Сковорода теж колись був молодий. І Капніст, і Котляревський. І починали вони з нічого… Як — з нічого? З порожнечі? Ніколи її не було. Була народна мисль, пісня. І в нас є, ми знайдемо її. Трійцею підемо в народ і напишемо книгу — ранню зорю після тьмавої ночі. Не цю, що я розпочав. Іншу — чистою мовою люду.

На цьому закінчувався рукопис Любимського. Дальшими сторінками були дбайливо підшиті листи. Багато листів: від Капністів, Котляревського, Доленги–Ходаковського…

На останній сторінці Маркіян прочитав запис, зроблений дрібним, нерозбірливим почерком: "Ставропігіївська друкарня світських книг не друкує. А довкола темрява, безпросвіття. Нікому передати…"

Маркіян закрив рукопис. Листи прочитає потім. Підвівся, відчинив вікно. До кімнати влилося пахуче весняне повітря, на горі Шембека крізь напучнявілі бруньками кущі прозирали білі головки стуленого рясту, і в душі знову тужно забриніли слова про дрібну квітку, що просить у весни тепла; вони лилися в супроводі мелодії, якої не міг би проспівати, але вона звучала, мов журкіт весняних струмків: квітка дрібная молила неньку, весну раненьку… вволи ми волю, дай мені долю… жаль мені тебе, гарная любко… бо вітер свисне, мороз потисне, буря загуде…

Вистоїть чи загине?

Накинув на плечі піджак, вийшов з будинку. Квапився через Хорунжчизну й Пекарську на Личаків. Цвинтарна брама була відчинена,

Маркіян минув старі могили й пишні гробівці, зупинився на новому кладовищі. Свіжих гробів було багато, Маркіян приглядівся до кожного, а написів на хрестах не було, біля могил біліли квіти… квітка дрібная, квітка дрібная… а як знайти ту, що замаїла його могилу? Безіменне кладовище, розсип пшеничного зерна по землі. Котре не вмре — одне зостанеться, котре ж помре — багато плоду принесе. Так сказано в Писанії…

Легіт холодив розпалене чоло. Ішла весна.

Вертався Пекарською додому. Вечором зайде до Василевського. А завтра? Завтра відміряється нова п'ядь, перший крок по новій стежині — від давно прокладеної й тільки що віднайденої дороги.

Назустріч Маркіянові йшов, долаючи свій вічний обхід, згорблений з палицею чоловік. Це був той самий, Маркіян впізнав його. Відступив з дороги, щоб збоку приглянутися й збагнути: хто ж він такий — юродивий чи мудрець?

Старий здалека спідлоба пас поглядом Маркіяна, а коли порівнялися, різко зупинився, його зморщене обличчя розпогодилося, проясніло. Він простягнув до юнака руку.

— У тебе світле обличчя, — сказав. — Ти добрий. У тебе ясні очі й ласкаве серце. Я вже один раз тебе бачив і вгадав, що ти добрий… Чи, може, ні? Ти подаси води спраглому?

— Хто ви? — спитав Маркіян.

— Ніхто… Без роду я… Цісарський. А називаюся Агасфер.

— Агасфер?! — сахнувся Маркіян, бо зрозумів, що це юродивий.

— Так, так… Я не подав води мученикові й караюся, не можу викупити своєї провини. А ти подай за мене… З каменю витисни, а подай.

Жебрак благально дивився на Маркіяна, мовчки просив його, щоб той пообіцяв, а коли побачив, що очі юнака повняться задумою і болем, мовив:

— Ти подаси?

— Подам…

Агасфер полишив Маркіяна й пішов, розпрямивши похилу спину.

— Без роду… — прошепотів Маркіян. — Забули рід. Рутенці… Цісарські… А коли, коли мій народ не подав води спраглому, що так карається?

…Василевського у Львові не було. Другого дня вдосвіта Маркіян вирушив пішки до Княжого.

Розділ десятий

Сухоровський зареготав. Після багатомісячної мовчанки, заглиблення тільки в себе, після цілковитої ізоляції від усього того, що не належало виключно йому одному, він раптово, ніби ненароком, наткнувся на довколишнє життя, і хоч воно було комічне, смішне, явно авантюрне, а все–таки життя, і до того ж цікаве для нього і знайоме.

Креатура, що стояла перед ним — злякана, здивована і водночас підбадьорена його сміхом, — була уособленням того світу, з яким він весь час стикався — на злодійському Клепарові, балаганному базарі, в лицедійному театрі, — світу злочинного, жалюгідного або ж несправжнього, але зовсім реального, і з ним мусив він рахуватися так

само, як із світом чесним і справжнім, котрий недавно прийшов до нього в образі Ганнусі з Погулянки.

Регіт бився об склепіння камери, з клекотом вивергався із сильних грудей Міхала, то не був сміх друга чи однодумця, не був він також і погордливим, саркастичним або злорадним — просто життя постало перед Сухоровським у смішному вигляді й розбудило його: він виплигнув із своєї самотності, мов облитий водою їжак із власного клубка.

— Сервус, сервус, ваша ясновельможність князю! — захлинався сміхом Сухоровський, він наступав своєю могутньою поставою на круглопузого бельбаса, який зіскочив з тапчана і відступив до дверей, закриваючи лице ярмулкою, а груди брудним балахоном; Бальзамін був ще наляканий, але сміх сусіда додавав отухи — бадьорість почала прозябати на його губах улесливою гримасою.

Задкував, а коли відступати вже було нікуди, він розп'явся на кованих дверях під прозуркою і помислив — а це заспокоїло його зовсім, — що за його спиною існує влада; може, та влада в сію мить придивляється своїм недремним оком до того, що діється в камері, і на випадок чого стане на його захист? Бальзамін посміливішав, улеслива посмішка зіслизнула з губ, обличчя набрало статечності, він спитав, міряючи Сухоровського знизу вверх незалежним поглядом:

— З ким маю честь?

— Отаман клепарівських злодіїв, артист базарних балаганів, драматург львівського театру — маестро Сухоровський! — випалив крізь конвульсії реготу Міхал і стих: сміх, який пробудив його до життя, раптом вичерпався.

Перераховуючи свої титули, Сухоровський помітив, як міняється вираз обличчя князя Бальзаміна — від переляку до поштивості; Міхал

зрозумів, що перед ним стоїть людина із своїм характером, уподобаннями, минулим, з цією людиною йому судилося співіснувати, то подумав, що повинен знати про нього хоч трохи або й усе.

Сперся рукою об двері повище прозурки, по–змовницьки моргнув недремному окові, що проглядало великим, мов варене яйце, білком крізь вічко, зігнувся до опецькуватої постаті князя, промовив мирним тоном:

— Ну, говори вже, говори, що ти за така важна політична персона, що аж тут, в одиночній камері, біля мене опинився. Сідай і кажи, бити не буду.

Бальзамін надів на голову ярмулку з зеленою китицею, поважно пройшов попід рукою Сухоровського, сів на тапчані, підібгав під себе ноги й почав розповідати поважно й церемонно, мов мусульманський меддах:

— Хай буде благословенна земля моїх дідів і прадідів, що вузькою стрічкою притулилася до Бенгальської затоки вічно теплого Індійського океану, — Аракан. Хай витає дух премудрого Будди над долинами й горами, над пальмами й магноліями, над хатинами й палацами, над головами щасливих жінок і дітей, над чолами мирних мужів, які орють і рибалять, а крові не проливають, і нема в моєму краю ні військ, ні тюрем, ані камер групових чи одиночних, і баланди там нікому не подають, і у вічко не підглядають, і нема там змій ані інших отруйних гадів, а витає лише благодать і мудро править краєм мій вітець цар Давид II…

Бальзамін спідлоба глянув на Сухоровського, сподіваючись на ефект, до якого давно звик, — чей же графи і князі, шамбеляни і стольники, войські і ксьондзи–провінціали — всі до одного танули від таких чи подібних слів і мали собі за честь удостоїтися високої нагороди країни Аракан — ордена Білого Слона або Золотого Тигра, і мало хто

вагався, віддавати чи не віддавати певну суму грошей на чек, завірений срібною печаткою індійського князя.

Проте князь Соломон Бальзамін не дуже здивувався і навіть не знітився, побачивши, як у примружених очах Сухоровського скачуть глузливі бісики, адже перед ним сидів не граф, не шамбелян і не війський, а маестро ярмаркових балаганів, він удав, що не помітив тих бісиків, і, закривши півобличчя полою фередже, повів далі:

— І ось я, син Давида II, князь Бальзамін, у повній злагоді зі своїм вітцем, задумав об'їздити світ, щоб пізнати, як живуть люди в інших краях, порадити їм, як краще жити, а хто хоче, того запросити у мандрівку до Аракана, а хто хоче — хай подарує картину чи книжку моєму просвіченому батькові, а хто хоче, хай за невелику суму — тільки на транспортування — замовить для себе щось з індійської екзотики, — будьте ласкаві, край наш багатий, бо справедливий панує в ньому лад… Після довгих мандрівок по Європі я опинився нарешті у вашій Галілеї.

— І багато охочих знайшов у нас? — Сухоровський запитав поважно, і хоч бісики в його очах скакали й далі, Бальзамін подумав, що сусід починає йому вірити.

— Чимало… Тут я зустрівся зі справжніми щирими патріотами, які від усього серця бажають добра своєму народові. Я взявся їм допомагати, а це вже, пане маестро, політика. Приміром, пан Яблоновський з Любеня вважає і донині, що польська нація тільки тоді стане сильною, коли її еліта перевищить у багатстві еліту завойовників. Він зібрав у своєму палаці таку колекцію меблів, якої не має жоден німецький барон: бароковий флорентійський кабінет з чорного дерева, інкрустований слоновою кісткою, черепахою і самоцвітами, фландрійський секретер, міланські ажурні крісла з амурчиками по боках, дивани, оббиті генуезьким бархатом, бібліотечна шафа з єгипетськими статуями — перевага над німцями неабияка; у його їдальні марсельські вази, сервіз з півнями й драконами, англійські супниці — з такого посуду не їсть сам цісар Франц I, тут уже не про перевагу мова, а про цілковиту перемогу

над поневолювачем, то я йому порадив для абсолютного престижу спровадити на свою конюшню індійського слона…

— І на цьому влип?

— Не перебивайте, маестро, це ще не все. Пан Яблоновський вирішив воювати з Австрією, так сказати, мирним способом. Я не винен, що через те замішання, яке зчинила голозада шляхта, закрили кордони і слона не доставили… А от граф Ржевуський з Підгірець, дуже войовничий патріот, задумав стати духовним провідцем свого народу. Він читає старі книги і у всьому поганому, що написано про колишні держави, вбачає Австрію. Робить виписки і хоче видати повчальну книгу — щоб нова Річ Посполита не повторювала чужих помилок. Справа, як бачите, благородна. Але бракує йому, так би мовити, ідеалу держави, то я порадив Ржевуському поїхати в Аракан, щоб сам поглянув на мій благословенний край, на справедливий лад у ньому. Він погодився і навіть гроші дав на дорогу, а в додачу подарував моєму батькові, цареві Давиду, кілька картин і трохи книжок…

— І ти їх встиг переправити? — ледве стримував сміх Сухоровський.

— Не встиг. Втрутився в наші благородні стосунки якийсь там радник, віце–маршалок Галицького сейму, бридкий угодовець і австрофіл Тадей Василевський, він звинуватив мене в кражі…

— Із політичного діяча зробили злодія? — обурено вигукнув Міхал, і Бальзамін уже не міг зрозуміти — вірить йому сусід чи не вірить.

— До того не дійшло. Я й не дуже боявся, бо граф Ржевуський в кожну мить міг засвідчити, що то його подарунки. Розуміється, мені не хотілося робити зайвого розголосу, як–не–як я особа офіційна, чужоземець, то й віддав картини і книжки тому огидному віце–маршалкові… Звісно, мені слід було негайно повертатися самому у свій благословенний Аракан, та спокусив мене особистим прикладом на

політичне діло польський офіцер — емігрант Антоні Стабро–Бриндза–Яворський. Я взявся збирати пожертви на польську еміграцію…

— Ну ось що… — розмружив очі Сухоровський: перед ним сидів злодій, якого важко побачити й уві сні. — Не мороч мені гузиці, а кажи, хто ти, бо вдарю лише один раз.

На диво, Бальзамін цього разу не злякався. Він з самого початку розмови бачив, що сусід йому не вірить, та й як міг повірити в такі байки отаман клепарівських волоцюг, а боятися чого — біля нього свій.

— Ти мені відразу сподобався, — Бальзамін скинув ярмулку, яка служила йому, напевне, головною князівською регалією, відкинув полу фередже. — Ніякий, звісно, я не князь. Я розповім тобі все, нас тільки два, за дверима в цю пору вартує німець, який розуміє по–польськи так само, як я по–бенгальськи, а втім, про мене майже все знають. Тепер про одне треба думати, як звідси вибратися… Я колишній лакей покійної графині Грозовської. Ніколи їй муфти й торбинки не обчищував? Жаль, що ні, — багато втратив… Служба в неї — то був мій університет. Навчився кількох мов, а також етикету, поводження, манер, але найголовніше — за час служби я усвідомив, що в Галілеї ошуканцем може стати кожен. Треба тільки хотіти. Їде, приміром, якось моя пані з губернатором в кареті, а я, як годиться, стою ззаду на приступці. Побачив губернатор на вулиці якогось обірванця, котрий вигукував, що він віденський німець без роботи, і запросив його до карети. "Навіщо ви це зробили?" — спитала вражена графиня. "Це у Відні він мусив жебракувати, — відказав губернатор, — а у мене стане крайс–гауптманом". Або таке. Якось у столиці моя пані сказала самому цісареві, який хвалився, що його столиця пошляхетнішала: "Це сталося після того, найясніший пане, коли ви відправили всіх злодіїв на урядників до Галичини". Словом, за роки лакейства я багато взяв рецептів — як мені жити після заупокійної меси по графині… Ти лише подумай: родовід і титул індійського князя я купив у львівського адвоката на Сикстуській!.. Але тебе напевно цікавить, як я попався на справжній політиці. Що ж, з охотою розповім, та ось що: ми — князі,

графи, барони — суворо дотримуємося етикету: перед незнайомим не розкривайся. Я ж про тебе нічого не знаю.

Розповідь Сухоровського була дуже скупою, та багатий на уяву Бальзамін, видно, домислив собі повну картину життя Міхала, бо заохав, співчутливо захитав головою, коли той замовк.

— О–хо–хо!.. Ти, Міхале, сидиш собі в одиночній камері, роздумуєш над долею світу і над своєю, певне, теж; ти зневірився, заспокоївся, а твої побратими з корпусів генералів Дверницького й Колишка, з якими ти пройшов крізь гарматний дим, не здалися, вони зразу кинули гасло "Walka nie jest skończona!"[60] і за неї, за ту боротьбу, пішли на жертви духа й тіла, не шкодуючи ні часу, ні сну, ані здоров'я!.. Як тобі не соромно! Ти тільки–но розповів, що вас вітали жінки біля міського арсеналу і ти ганебно втік! Це дуже просто й легко — заховатися в сутеринах на Клепарові, а ось витримати фасон борців за незалежність набагато важче. Скільки тостів треба вислухати, а скільки виголосити, скільки ночей недоспати або й не спати зовсім, скільки почути жіночих освідчень, а потім не осоромитись перед ними — на все це потрібен героїзм і перш за все здоров'я... То був тільки початок вшанування польського лицарства — там, біля арсеналу. З дозволу губернатора Лобковіца почалися бали на честь повстанців по всіх ресторацiях, касино і льокалях, і це треба було витримати! Однак і винагороду мали... Ти лише уяви собі, Міхале, себе із своєю поставою серед тієї дрібноти! Ех, маестро, маестро, не скористав з такої нагоди... Ведеш у мазурці ладну з глибоким декольте панянку, а перса сніжно–білі, а круглі плечики оголені, ца–ца–ца... а клавікорди, фаготи, скрипки, арфи грають! А ти високий, мов фаєрманська драбина, конфедератка з орлом, ремені на камзолі навхрест, вузькі штани аж риплять на твоїх міцних стегнах, а навпроти тебе так близько, що чуєш шелест нижньої білизни, панночка з відкинутою назад чарівною голівкою, важка зачіска ще дужче ту голівоньку відтягує, лебедина шия — для поцілунку, млосні очі виливають на тебе ціле Пелчинське озеро захоплення, бо ти герой, і шепіт, шепіт: "Пане Міхале, ви... ви самі під розривами гранат, крізь свист куль, крізь дим попереду свого плутонга, ах, ах..." — "Що ви, люба

панночко, це так звично для жовніра!" І вона мліє, чуєш, мліє — така струнка, повногруда, тугозада, — хилиться, хилиться до тебе, і ти відчуваєш дотик її персів, вгнутість лона, вона, добродію, умліває зовсім, ти береш її за стан рукою або й на руки і ведеш чи несеш до окремої кімнатки, ті окремі кімнатки є по всіх ресторацiях, касино і льокалях — Львів уміє бавитися! — кладеш на софу і питаєш: "Може, води?" А вона шепоче крізь розтулені вологі губи: "Не треба, не треба, герою..." її зів'яла рука раптом міцніє, вона обнімає тебе нею за шию, потім простягає другу, в пристрасті поривається до твоїх губ, вгризається, а потім опускається й говорить у знемозі: "О герою, для вас мені нічого не жаль..."

— Та замовкни ти, хтива саламандро! — аж завив зголоднілий Сухоровський. — І де то в тобі, карапузе, стільки погані вміщається?

— Прошу мене не ображати, — відкопилив губи Бальзамін. — Я не винен, що не маю, як ти, zwei Meter funfzig...[61]

Проте умить перемінив тему.

— Я на те все добре надивився, колего, бо ж був князем, мої слуги носили мене в портшезі по всіх балах, і всюди мене приймали з почестями. Правда, одного разу я промахнувся: мені не слід було їхати у Любінь на бал до пана Яблоновського, якому я заборгував слона... Там чинився справжній содом. З'їхалася туди тьма офіцерів і стільки ж панянок і замужніх дам без чоловіків. Спочатку трапезували: драглі, лососі, осетри, щука, білуга з шафраном, зрази: у філіжанках — чорна, мов смола, кава, у пляшках — мальвазія, бургундське, мед–дубняк... А потім — кротохвілі[62]: карти, варцаба, фрашки. Далі — мазурка, полонез, гавот, і знову — пиятика, але вже з тостами за незалежність, довгими і частими, і всі навстоячки... Один граф навіть сказав до слуги: "Забери крісло, воно мені нині вже не буде потрібне".

І нарешті — по покоях. Блудне світло спиртових ламп; ліжка, тапчани, софи покриті червоним адамашком, підлоги — перськими килимами, і всі п'яні й не усамітнені, по кілька пар у кімнаті… На ліжках, тапчанах, софах і на підлозі — притишені шепоти, стони, любострасні зойки… ах, не буду, не буду. І знаєш, серед того бедламу, покоту, смороду бачу — ходить у білому якась мара, переступає через трупи, пардон, через п'яні тіла і щось шепоче. Я сиджу в куті у кріслі і прислухаюся — молиться, молоде дівча своїми словами молиться за Польщу. І враз падає на коліна перед образом Богоматері й кричить, заглушуючи храп, цмакання й вовтузення: "Матко Боска, дай нам мужа, врятуй Польщу від цієї худоби!" Хто вона була, не знаю, але я відчув себе худобиною, хоч випив небагато, мої ступні ствердли, помацав — замість штиблет у мене ратиці, я схопив себе за голову, щоб намацати роги, та ба — рогів не було, а тільки великі обвислі вуха: я став безрогою.

Кинувся я тікати, а кімнат багато, біжу через одну, другу, третю: всюди та сама вовтузня, і тоді я вельми засумнівався в польському сарматському патріотизмові й, може, був би зневірився зовсім, та в одній з кімнат наткнувся на справжнього патріота — мого милого й гостинного графа Ржевуського. Він сидів за столом при свічці і чимось бавився. Я приглянувся до іграшки, то була така собі невеличка гільйотина — з рамою, лезом коритцем і всією потрібною технікою. Під гільйотиною лежала лялька; пан Едмунд натискав на ричажок, лезо падало, голова ляльки відкочувалася по столі, він ловив її, притуляв, намагнічену, до туловища і знову натискав на важіль. "Що ви робите, пане Едмунд?" — спитав я здивований. Він подивився на мене повними гірких сліз очима й проказав схлипуючи: "Мого двоюрідного дядька Ревуху — полк, армію, незчисленне військо — розбито під Дашевом, славний Емір загинув…" Та враз очі пана Едмунда налилися гнівом і рішучістю, він схопив гільйотинку й почав нею швидко працювати і кожного разу, коли голова ляльки скочувалася, гнівно вигукував: "Але я відомщу, відомщу!"

Я придивлявся до цієї цікавої забави аж до світанку, і тут мене застав пан Яблоновський, який блукав по кімнатах, шукаючи, чим похмелитися. Він був у гарячці, такий неврівноважений, довго дивився на мене, ніби хотів щось пригадати, і таки згадав — слона! Я, Міхале, мусив утікати: Яблоновський бив мене, як суку… Бив, мов суку, індійського князя Бальзаміна!

Дома, на Курковій, мене чекала ще одна неприємність. Тільки я зайшов у свої покої й відкрив креденс, щоб дістати спирту — хотів зробити примочки до слідів кулачищ Яблоновського, як у квартиру увірвалися поліцаї, а з ними віце–маршалок Василевський. Почали все перекидати, знайшли у чулані картини, повиймали з шафи книги… Розуміється, я добровільно все те їм віддав, та, незважаючи на це, мене залишили під домашнім арештом, і я кілька днів чекав біди, мов свиня обуха.

Та настала така ситуація, що я наважився без дозволу вийти з–під домашнього арешту. Генерал Паскевич взяв Варшаву, а канцлер Меттерніх взявся за емігрантів. Російських підданих віддав Росії, всіх нельвів'ян депортував у Францію, Пруссію і Моравію, а на тих, які ховалися, були кинуті облави — на допомогу військовим мобілізували цивільних. Шукали повстанців на горищах, в коморах, в гардеробних шафах і в жіночих ліжках, а по селах — у стогах, стодолах, курниках. Добре, коли спійманий потрапляв у руки мужикам, — їм можна було показати, замість паспорта, пачку від тютюну, аби з друкованим шрифтом, ну а письменних не обдуриш…

А губернатор Лобковіц за ті бали потрапив у неласку, його забрали зі Львова до Відня, тепер у нас губернатор німець ерц–герцог Фердинанд д'Есте. Та поки нова мітла почала мести, я вийшов з дому, твердо постановивши замести за собою сліди.

Та спокусив мене сам диявол.

За кілька місяців перед тим мені лучилося побачити на Гетьманських валах ось таку оперетку. Вершник у мундирі польського капітана гарцював на бруку на буланому коні, його оточував натовп, а я й не дивувався — тоді до кожного жовніра збігалися роззяви. Капітан спинив коня і сказав йому, поплескуючи по шиї: "Гуляй, брацє, по–польськи!" Кінь почав вибивати передніми ногами, спирався на задні, пританцьовував. Тоді капітан вигукнув: "Walka nie jest skończona!" Натовп заревів, жінки стягали персні з пальців, відчіпляли з вух сережки, зривали з ший кольє, виймали з гаманців гроші і все те віддавали капітанові. І ти знаєш, Міхале, він брав коштовності і гроші, безсоромно брав, запихав у кишені, а кінь пританцьовував; він брав, ніби циркач за номер, немов циган за танець ведмедя. Я спитав у людей, хто він, бо, сказати правду, позаздрив його спритності; одна старша кинула мені обурливо й погордливо: "Як пан може його не знати, це Антоні Стабро–Бриндза–Яворський!" Я зрозумів, що капітан щодня влаштовує цю виставу, збираючи гроші на "майбутню битву", потім я бачив, як вони "воюють", а тоді подумав із заздрістю: скільки можна злупити грошей з дурнів при цій патріотичній оказії, але я цього робити не міг, проте мені якось легше стало: я, єврей, спекулюю на несправжньому індійському патріотизмі, а він, зараза...

Отож цей Стабро–Бриндза сплив на моє нещастя у пам'яті, як тільки я самовільно вийшов з–під домашнього арешту. І мені захотілося покрити втрату картин і книг. Про мої клопоти з Яблоновським і Василевським ще не знали у львівських салонах, мене ще приймали за індійського князя, який раптом став уболівати за польську справу. Мої пропольські симпатії були зустрінуті з захопленням: явився месія! І я пішов по домівках польських панів, промовляючи до сердець і сумлінь сакраментальне: "Walka nie jest skończona!"

Мені наділи наручники австрійські поліцаї — як політичному.

Бальзамін закінчив розповідати, замовк. Сидів на тапчані, похитуючись мов маятник, на його обличчі не було й сліду зажури, він посміхався, ніби ловив для себе якусь спасенну думку. Сухоровськй

лежав горілиць, скоса поглядав на нього і думав, що такий горя ніколи не знатиме, і намагався позаздрити йому, та не міг. Перед очима стояла світлим видивом його Ганнуся, масивною брилою бовванів коваль Йосип з Круп'ярської, чув жалісливу нуту Яся Сакрамента і думав про чистоту цих людей і про своє очищення. Згадався йому юродивий жебрак Агасфер, який шукає людини, котра могла б зробити комусь добро без віддяки, — Дон Кіхот, що в час споживацтва, обману, злодійства, погані і бруду шукає світла в людях. А воно є... є.

— Я думаю, Міхале, про одне — як звідси вибратися, — заговорив Бальзамін. — І знаю як. Я маю гроші. А в нашому цісарстві за гроші не тільки волю, не тільки титул князя, а й самого цісаря купиш. А от ти... Ти як виберешся? Гадаєш — розумом? Гадаєш — кулаками? Ні, брацє, тобі, бідному, можна вибратися на волю тільки підлістю. Ось що я тобі пораджу: продай своїх дружків–шавронів, вони ж тобі "темну" влаштовували, з камери вигнали...

Сухоровський підводився поволі. Спочатку розправив плечі, аж кості затріщали, потім зігнув одну і другу руку, пробуючи гарбузи біцепсів, і раптом скочив, як барс на жертву, схопив круглопузого Бальзаміна за тлусті жирові складки на шиї, підніс уверх і, відхиляючи голову, щоб не капала на нього слина з рота на смерть переляканого "князя", шпурнув його на лежанку, схопив і знову шпурнув, Бальзамін відбивався від лежака, мов м'яч.

Брязнули двері, до камери увірвався вартовий, закричав:

— Was ist hier los?[63]

Міхал навіть не повернув голови — шпурляв Бальзаміна, а той, коли падав, заспокоював вартового, белькочучи:

— Wir amusieren uns... Wir amusieren uns...[64]

Вартовий реготав, аж за живіт брався — дуже кумедно підплигував з лежака круглопузий в'язень, врешті Сухоровський стомився, полишив Бальзаміна, до того ж від нього погано запахло, знову ліг на свій тапчан, і тоді в його очах промайнула тінь дівчини в білому, яка серед смердючого кодла молиться до Богоматері за свою батьківщину.

— О Боже, — простогнав Міхал. — Дай нам мужа, бо — гинемо!

До Наварії, що під Львовом, із глибоких Татр супроводжував його Юзеф Тетмаєр з Тарнова, котрий мав у Львові далеку родину, то міг, хоч і брав у повстанні участь, проживати в Галичині. Юзеф ішов у мундирі офіцера, а з ним — міцно складений, з віспуватим обличчям ординарець — Северин Гощинський, якого Тетмаєр передасть Августові Бєльовському — над річкою Ставчанкою, що обмиває скупчене на горі село Наварію.

Polami, lasami woj ace szli w tłumach,

Bez pieśni, bez grania w milczcych szli dumach…

Żurawie, co w nasze lecicie krainy,

Zalećcie po drodze do naszej rodziny,

Na skrzydła, na szybkie żołnierskie łzy weźcie,

I matkom, i żonon, i siostrom je nieście…

Hej, ptaki, do Polski, a my w świat daleki![65]

Це був останній схлип жалю, Северин Гощинський не заплаче більше ні разу. Засуджений до страти за участь у штурмі Бельведера, емісар Народного польського комітету, що його заснував Йоахім Лелевель у

Парижі після того, як змушений був емігрувати з Варшави, конспіратор, він не матиме часу на сентименти. Переслідуваний, гнаний, із заряджeним пістолетом у кишені — останнім шансом на свободу, Гощинський буде скитатися по всій Галичині від сховку до сховку, мов татрський збойник.

У ліщиннику на крутих берегах Ставчанки знемагають від співу солов'ї, рахкання жаб наповнює ущент видолину, бовваніє костьол під горою і біліє під місяцем доріжка на Годовицю. Третю ніч вартує на ній Август Бєльовський, тривожні передчуття проймають душу: невже потрапили в пастку? Що ж тоді? Емігранти депортовані зі Львова за кордон, більшість з тих, яким дозволено залишитися, спилися, здеморалізувалися — їх, галицьких конспіраторів, кілька десятків, вони порізнені, пересварені, без програми, без організатора, — один лише Северин може їх зв'язати з еміграційним центром у Парижі, з Лелевелем.

Нарешті на третю ніч неподалік костьолу в примарному місячному сяйві постали два силуети. До Августа долинуло умовне насвистування маршової мелодії "Jak to na wojence ładnie"[66]. Бєльовський побіг до кладки, — це Северин! Двічі зустрічався з ним, — перший раз у Варшаві, коли записувався із своїми добровольцями у Надвіслянську легію, потім — у корпусі генерала Дверницького перед маршем на Волинь, — а ніби вік прожили разом: мужність і сила Гощинського передавалася тим, які його оточували, навально й стрімко, його можна було не любити, та зневажати не смів ніхто.

Бєльовський тихо перейшов кладкою через річку, зупинився, відсвистав ту ж мелодію, постаті почали швидко наближатися.

Обнялися.

— А це Тетмаєр, — представив Гощинський товариша, — татрський збойник і поет. Мій рятівник… Куди ми зараз?

— Я все продумав, Северине, — Август вийняв із внутрішньої кишені гаман. — Тут твої документи. Бери, бо нам ще сьогодні треба пройти крізь львівські рогатки. Віднині ти мій брат… Ні, ні, це не парадне слово, хоч насправді ми будемо братами, і нас ставатиме все більше й більше. Там паспорт мого брата Франца Бєльовського, він загинув під Варшавою… Спочатку житимеш в моєму помешканні на горищі, а потім тебе влаштую в одному тихому помісті, воно поки що за підозрою. А тепер ходім… Як добре, що ви прибули. Ми задихаємося…

— Чув я, чув про львівські променади й оргії, — понуро мовив Гощинський. — А ти десь прилаштувався?

— Ще ні… Мене виключили з університету. Обіцяв Слотвінський взяти в Оссолінеум, там звільнилося місце бібліотекаря. Навдивовижу порядна людина. І в нього друкарня.

— Це дуже важливо… Лелевель готує виправу в Галичину. Він вважає, що як тільки появиться тут організатор, народ відразу підніметься на повстання. Лелевель теоретик, історик, крім того, він далеко і не знає наших умов. Я півроку пробув серед людей під Тарновом і зрозумів одне: для того, щоб народ повстав, треба його просвітити. Та не тим давно скомпрометованим гаслом "za niepodległość"[67], а соціальною програмою боротьби за скинення панщини і магнатів. Спочатку своїх, а вже потім чужих. Тоді нам повірять. А для цього потрібна революційна література.

— Я завтра на післяобід скличу до себе тих, кому більш–менш довіряю. Ти викладеш їм свою програму… Знаю, не всі погодяться, багатьох злякає сама ідея розкріпаченого повстання. Але чим менше, тим краще… Та про це завтра. Розповідай про себе, адже цілий довгий рік не бачилися…

— Що розповідати?.. Я нічим не відзначився, а якби й так, то говорити про це справа інших, а не моя. За Бельведер заробив собі

шибеницю, — якщо мене тут спіймають, передадуть царським владцям… Я не жалкую, що так трапилося, бо все робив і роблю свідомо й обдумано, завжди зважую: витримаю чи ні… І кривда від чужих мені не болить. Якби вороги не кривдили, то вони не були б ворогами. Все природно… А от від своїх… Подумай тільки: ось я, бельведерчик, служу в Академічній легії, яка охороняє генерала Хлопіцького. І мене, не питаючи моєї згоди, переводять звідти до корпусу Дверницького. Чому, гадаєш? А як же інакше? Хлопіцький трактує з російським царем, а жовніри вголос декламують вірш Гощинського "Антихрист волі"… Не захотів мене і Дверницький…

— Як так, ти ж брав участь у битві під Ричиволом!

— Брав… А на бівуаках демократичний генерал, який підсів до жовнірів на балачки, почув з їх уст знайомі йому слова з мого вірша "Банкет помсти". "Ви, обскуранти, ви, аристократи…" і т. д. і заговорив у демократові аристократ. Попросив мене перейти на штабну службу, мовляв, ви поет, вам не можна ризикувати життям.

— Ханжа… — Август згадав відступ з Берестечка на австрійську територію.

— Тоді я став ад'ютантом у міністра Моравського. Коли ж під Полоцьком на військовій раді було оголошено капітуляцію, а Моравський запропонував вислати до генерала Паскевича депутацію в Петербург — просити прощення, я на знак протесту подав у відставку. Моє щастя — познайомився з Юзефом, переховався якийсь час у Татрах. Звідти навів зв'язки з Лелевелем, з тобою…

На Кульпарківській застави не було, троє друзів щасливо увійшли до Львова.

Другого дня перед вечором на Хорунжчизні у двокімнатній квартирі Августа Бєльовського зібралося близько п'ятдесяти колишніх повстанців

— залишок здесяткованих переслідуваннями, пияцтвом і розпустою корпусів Дверницького і Колишка, одержимці, які ще вірили, що зможуть оновити, очистити знеславлене й обпльоване гасло "Walka nie jest skończona", а потім понести його до людей — заспокоєних, обдурених, збайдужілих.

Бєльовський чекав, поки зійдуться всі, кого запросив, уже прийшов і Тетмаєр, а він все ще не квапився кликати Северина, — хай відпочине, змучений тяжкою дорогою.

Гощинський не спав, він закінчував складати програму майбутнього "Союзу друзів народу", щоб нині запропонувати її конспіраторам. Чув скрип східців, притишені голоси, покашлювання, — людей, певно, зібралося чимало, і подумав Северин, ставлячи крапку після останнього параграфа: а скільки їх залишиться, коли він зачитає програму, яка зобов'язує боротися за соціальну рівність для всіх народів, що заселяють територію колишньої Польщі?

Він зійшов з горища стрімкими сходами у внутрішній коридор квартири, тут теж було повно, не всі прибулі вміщалися у двох невеликих кімнатах; від уст до уст прошелестів шепіт, у дверях утворився вузький прохід. Северин відчував, як його ловлять захоплені погляди, стримано кивав головою, протиснувся боком до столу, привітався. Хтось заплескав у долоні, Гощинський різко підвів голову, і ляскання, що сплеснуло у різних кінцях кімнати, разом стихло, він повів холодним поглядом по людях, сказав:

— Чи не досить уже віватів, панове?

Умить згадав своє колишнє юнацьке марнославство, бувалу втіху і вдоволення, коли автора "Канівського замку" захоплено вітали у варшавських літературних салонах, і самому дивно стало, що буквально за якийсь рік митарства зітліло на попілець його байронівське

самолюбство, а залишилися в душі тільки туга розсудливість і раціоналістичне розуміння свого призначення — потреба працювати.

— Слава знакомитому поетові й героєві! — таки вигукнув з гурту якийсь догідливець, і скоробився в душі Северин: він уже знав, що найулесливіші шанувальники зраджують першими, ніби долотом різьблені губи стиснулися невдоволеною гримасою.

— Я прошу, — промовив терпко й вимогливо, — назавжди забути про парадність, панове. Про мої поетичні заслуги скажете на мій день народження. А геройських подвигів за мною немає. І ран не виніс з війни, хіба що на душі… — Гощинський помовчав, з гурту пробирався вперед молодик в офіцерській куртці кавалериста, без відзнак. Северин насторожився, — це був той, який вигукував йому славу, а зараз, напевно, стане першим опонентом.

— Пане Гощинський, — молодик був самовпевнений і красивий, він обдав поета викличним поглядом, — вам пощастило, а ми вернулися із поля битв зі шрамами на тілі. І зібралися тут для того, щоб відомстити за них.

— Ми зібралися тут для того, щоб думати, а не вигукувати пустопорожні фрази! — спалахнув Бєльовський. Він не знав цього молодика, не кликав його, тому спитав: — З ким маємо честь?

— Антоні Стабро–Бриндза–Яворський! — відрекомендувався молодик, зверхньо глянувши на Бєльовського. — Могли б і знати: капітан кавалерійського швадрону з корпусу генерала Колишка! Я прийшов сюди з повеління своєї совісті.

Август чув уже про нього — збирача пожертвувань на емігрантів, заводіяку й пияка. Чому він тут опинився?

— Я вас не запрошував, пане Стабро…

— Мені й дивно, що ви мене не запросили, пане Бєльовський. Слава Богу, що хоч бойові побратими повідомили. Так мало нас залишилося, а ви ще й тих ділите…

Гощинський потер пальцями очі, провів долонею по лиці, ніби хотів зсунути з нього роздратований вираз.

— Я хотів би, панове, — сказав, — щоб ті шрами зарубцювалися перш за все на ваших душах, щоб битва, яку ми пережили, боліла, а не породжувала пиху. Бо не герої ми, а невольники, — зраджені, продані…

— Ми не розуміємо вас, — наступав Антоні Стабро. — Бути скромним і сірим — це ваша особиста справа, хоч нам хотілося б мати замітного провіддя, і ви — поет і бельведерчик — могли б ним стати. Але ви принижуєте не тільки себе, а й пролиту кров. Ми створили легенду, яка живитиме дух нашого народу сотню літ, ми довели всьому світові, що можемо мати своє військо, вождів…

— Хлопче, — нетерпляче змахнув рукою Гощинський, на його лиці почервоніли цятки ряботиння, — здеріть із своїх очей, поки не пізно, рожеву полуду. Не створюйте романтичних легенд про наше програне повстання. Нас з вами обманули ті вожді й вождики, які свою війну почали в кав'ярнях та шинках і там її закінчили.

— Може, то ви…

— Ви знаєте, як я розпочинав! — сіпнувся Гощинський і поник: кому він про це нагадує — майбутньому Хлопіцькому, Моравському? — І так продовжуватиму… А тих, які після нашого початку вийшли на битву, повели здегенеровані екс–князі, номінальні шамбеляни, адвокати без клієнтів, бакалаври без шкіл, офіцери, які не нюхали пороху, політичні неуки, аристократи з міського бруку в червоних рогатівках, пияки, донощики і декламатори, які тільки й уміли вигукувати після доброї порції пуншу: "Ріж схизмата!" — Северин раптом змовк, тон дискусії

ставав надто різким… А може, якраз такий і потрібен, хай розмежуються зразу, нині, це краще, ніж потім має статися розкол в організації, адже цей Стабро–Бриндза говорить не тільки від себе, як не від себе одного говорить і Гощинський. Добре, що суперечка спалахнула на самому початку.

— А ви хотіли — ріж ляха, знакомитий авторе "Канівського замку"? — скокоїжився Бриндза–Яворський.

— Дорогий мій, — Гощинський намагався бути спокійний, лише масивні губи заламувалися, зраджуючи лють: звісно, цьому патріотові більш імпонує шароварна поезія Богдана Залеського, в якій козаки живуть у гармонійній згоді зі шляхтою… — Дорогий мій, залежно якого ляха… Уряд колишньої Речі Посполитої так само був несправедливий до своїх підданих, як і царський до своїх. А ми будемо на боці поляка Костки Наперського, до якого, не дасть мені збрехати Тетмаєр, моляться і нині польські ґуралі, а ми будемо на боці знедоленої української черні, а ми будемо на боці Рилєєва, Муравйова, Пестеля! Кого ж наші вожді закликали різати, йдучи на угоду з вішальниками декабристів? Закріпаченого росіянина, так! Ось в чому причина поразки листопадового повстання… Таке не сміє більше повторитися. І не повториться. Народ не зазнав поразки: кров наша, кров українських братів, кров російських декабристів не впала на камінь, вона зросте буйними паростками свободи по всій Слов'янщині!

— Українські брати? А що це за плем'я? — запитав з іронією Стабро.

— Це народ, який і досі ненавидить ляха–пана ненавистю невільника. Даймо і йому духовне право на свободу, якщо її прагнемо самі… Проголосимо нового бога, — бога рівності, бо дружба можлива тільки між рівними, і поклянімся назавжди: жодної єдності з аристократами в майбутній боротьбі!

— Ганьба! — вигукнув Антоні Стабро. — А люди прийшли до вас з вірою… Панове, хто хоче й далі слухати пашквілі на нашу революцію, хай залишається!

Він вийшов, набундючений, пихатий, за ним потяглися один, другий, третій, десятий, деякі поривалися йти до дверей і зупинялися — знічені, нерішучі. Гощинський супроводжував їх спокійним поглядом, до нього підійшов Август Бєльовський, став поруч, заволав:

— Ну, хто ще хоче йти з паном Антоні, не затримуємо! Краще зараз, ніж потім.

Ще вийшло кілька. Гощинський перерахував присутніх.

— Друзі, — сказав, — нас залишилося двадцять один. Тож і назвім нашу організацію "Союзом 21–го". Про це доповімо Лелевелю і перешлемо йому свою програму. Беріть її, читайте і уточнюйте. Ми не будемо ставити терміну повстання, наша діяльність мусить бути перш за все пропагандною.

— Але ж Лелевель організовує виправу, — мовив Тетмаєр.

— Треба переконати його, що збройний виступ сьогодні приречений на загибель. Ми відіграли перший акт нашої драми. До п'ятого ще далеко. Другим актом буде просвітительська робота. Треба перш за все рятуватися від духовної загибелі.

Раптом на сходах почувся тупіт чобіт. Конспіратори ще встигли сховати між книги папери. У дверях стояли поліцейські.

"Оце і весь патріотизм пана Стабро й іже з ним… — подумав Гощинський. — То хто ж наш перший ворог?"

— Ні з місця! — вигукнув комісар. — Що тут робиться?

— Міцкевичівський вечір, пане плутонговий, — невинно мовив Август.

— Знаємо ваші вечори, пане Бєльовський! Хто з вас Гощинський?

— Багато тут було, розійшлися…

— Паспорти!

Северин підійшов до комісара, подав йому паспорт, нагнувся і проказав півголосом:

— Я добре знаю Гощинського, він тільки–но вийшов.

— А ви брати? — комісар кивнув головою на Августа, віддаючи Гощинському паспорт.

— Рідні…

— На вулицю! — скомандував комісар поліцаям. — Перевірити документи у всіх, хто вештається Хорунжчизною!

…Того ж вечора Август найняв фіакр і повіз Гощинського в Юськовичі.

Розділ одинадцятий

Немов двощоглий ковчег серед розбурханої білої піни яблуневих садів, гойдається на обрії, аж у піднебессі, здалеку крихітний, та величний у своїй архітектурній досконалості Одеський замок. Від нього — так здається, коли стояти на пагорбі біля початку дороги, що, відгалужуючись від бродівського шляху, йде на Білий Камінь, — розпочинає свій стрімкий біг густо–синій Вороняцький хребет, поросли

сосною, дібровою і бучиною. Вигинаючись, мов молода лошиця в галопі, він мчить на південь, і, здибившись на мить Білою горою над рівнинами, круто звертає на подільські землі, щоб там і загубитися. А Біла гора залишається сама, мов сторож, над ожидівськими, підлиськими, білокамінськими полями, замаєна внизу білоцвітним калиновим чагарником, обплетена колючим батожинням дикої ружі.

Підлисецька горо біла,

Як тебе не бачу,

Так ми тяжко, так ми сумно,

Що трохи не плачу…

Здається Маркіянові, що не був тут цілий вік; багато доріг пройшов, щоб віднайти свою, а вона привела його знову до Білої гори, звідки вийшов. Знав уже тепер — і сумління більш не підточувало душу, — що це його дорога, бо веде зі світів до людей, чиє горе бачив змалку, яким завдячує своїм життям і розумом, і той розум, збагачений пізнаннями й досвідом, мусить їм сповна віддати.

Дивився з пагорба довкіл, наче вагався, куди податися: все тут було дороге, рідне й миле серцю, все тут озивалося до нього солодким болем, йому бажалося обійти разом рівнинний і гірський простори, всюди відразу побувати, а розірватися не міг.

До вуйка Романа рукою подати, і Княже з двором Тадея Василевського і замшілою плебанією, де живе самотня вдова по отцеві Семенові, бо діти розійшлися по світу, — мріє он у голубому серпанку; біжить син навпрошки до матері, але очі його прикипіли до Білої гори, під якою розгалузилася підлиська польова доріжка на дві стежки: одна — уверх, на Гаваречччину, а друга — попід гору, до Юськовичів. Та, до Юськовичів, була втоптаною і широкою, вона здалась тепер Маркіянові

гостинцем, цісарським трактом, бо в її кінці стояв низенький, весь утоплений в саду палацик пана Уруського, і пішов він до неї через закожушені озиминою поля зі страхом і надією — адже кликала його колись Анна, кликала, а він не пішов, розійшлися тоді їх дороги — в кожного своя. Під музику Огінського кожне подалося шукати своєї батьківщини і себе.

Маркіян ішов до Анни, бо мав уже з чим іти. Невже пізно, невже їх дороги ніколи більш не перехрестяться?..

А чи вона відшукала свою батьківщину?

Розпружившись, прибравши вираз стомленого й бувалого пілігрима, з пороховиком, недбало перекинутим на руку, Маркіян сміливо, аж надто рвучко відчинив вузеньку хвірточку в брамі і враз утопився весь у квітах і пахощах: мов збиті вітром гребінці хвиль, хлинули над його головою запаморочливо пахучі китиці бузку; обабіч стежки, посиланої білим піском, стелились ворсисті килими ніжно–голубого барвінку, поруч вивергались вулкани криваво–червоних півоній; до веранди вели рядочки різнобарвних тюльпанів, нарцисів, жовтих лілій, — Маркіян на мить зупинився в цьому раю і подумав, що тут живуть добрі люди, коли змусили пісну олеську землю народжувати таку розкіш…

Він не помітив, як двері веранди відхилилися і з них скрадливо визирнуло жіноче обличчя; стрепенувся, коли вони із стуком розчинилися навстіж, завмер: із східок збігала з простягнутими вперед руками Анна — стрункa, повногруда, в тоненькій блузочці, з розпущеним каштановим волоссям, домашня, своя: вона була напрочуд гарна — від радості, що виливалася з очей.

Анна скрикнула: "Милий мій Маркіяне!" — і повисла в нього на шиї, обціловуючи його щоки; Маркіян стетерів від несподіваного щастя, він обнімав і цілував кохану, та до свідомості швидко добиралося відчуття неймовірності того, що діялося; Маркіян глянув у її очі й ураз збагнув,

що не він причина цієї бурхливої Аннииної радості, що вона лише ділиться з ним, як із другом, своїм власним щастям, яке йому не належить. Анна потягнула Маркіяна за руку до веранди, де стояли пан Уруський та незнайомий поставний чоловік, і вигукнула:

— Вуєчку, Франце, ось він — невдячний, печальний мій лицар, я тільки–но вам говорила про нього… І таки прийшов, прийшов!

Розгублений Маркіян привітався за руку з Уруським і стримано поклонився незнайомому. Відчув: це той, якого чекала Анна і дочекалася, а його, Маркіяна, ждала лише для того, щоб розділити своє незмірне щастя.

Незнайомий простягнув руку, він весь час привітно й пильно приглядався до Маркіяна, представився:

— Франц Бєльовський.

— Брат Августа?

Не встиг підтвердити, Анна загорнула усіх трьох руками, немов дітей, і, розбурхана, невтримна, повела їх до світлиці.

— Панове, панове, навіщо таїтися перед нашим приятелем?.. Маркіяне, це Северин Гощинський!

Здригнувся Маркіян: було неймовірно побачити тут, у Юськовичах, свого кумира, слов'янського Байрона, якому мріяв поклонитися до ніг… Не зробив цього — був скривджений, переможений, знищений ним. Анна стояла біля Северина, схилившись до його плеча, Маркіян зрозумів, що вона належить йому, — різкий біль, мов від шпаги, пронизав душу. Зайвий, нікому тут не потрібний, він був уже за порогом, за брамою, за дорогою, за семи ріками і морями, проте стояв незрушно, прикований до людини, яка насправді, власною особою, була Северином Гощинським.

Уруський попросив сісти. Запала мовчанка. Вона була густою, тягучою, мов розплавлена смола, і четверо людей якусь мить німо борсалися, намагаючись вихопитися з неї. Анна після ейфоричного спалаху впала раптом у настрій депресивний, їй тепер здалося, що її втіха була смішною й жалюгідною, адже між нею й Северином ще й слова не було мовлено про любов, а вона так нерозважно, мов дівчисько, продемонструвала при людях свою близькість до нього;

Анна не робила цього навмисне, так сталося, — несподівана поява Маркіяна ніби визволила її із стану скованості, сором'язливості, в якому весь час перебувала в присутності стриманого Северина і балакучого, до банальностей, вуєчка; Маркіян, її вимріяний друг, появився саме в ту пору, коли вона, переповнена почуттям, жадала поділитися з кимось, висповідатись… Тепер усвідомила свій промах: її в цю мить осуджували всі. Вуєчек — за розв'язність, Северин — за розкриття найпотаємнішого, Маркіян — за зраду. Анна аж тепер збагнула, що Маркіян її безтямно любить.

Гощинський пильно придивлявся до худого блідолицього хлопця з налитими синявою, тугою і впертістю очима, намагаючись оцінити його, знайти в ньому людину, подібну до себе самого — одержиму, віддану своїй ідеї, хоч і приналежній до іншого народу. Той народ йому, польському поетові, давав невичерпний матеріал для творчості, яка, проте, прославляла не Україну, а Польщу… Маркіян, — Анна розповідала, — перший насмілився створити українську школу в українській поезії, це захоплювало й дивувало Гощинського: чи зможе він довести відокремленість культури свого народу і взагалі — чи та відокремленість можлива?

Сперши голову на стиснуті кулаки, Маркіян вдивлявся в цього суворого чоловіка з цяточками ряботиння на обличчі і співставляв його з його ж поезією: зовнішній образ Гощинського і його сутність — поезія — дивно співпадали, Маркіян брав собі тепер Северина за еталон. Він сам повинен таким стати — цільним, єдиним, який не знає геттівського

роздвоєння на обивателя й поета, в якого кожен крок суспільної поведінки співзвучний з кожним словом творення.

Пан Уруський жував довгі вуса, чекав, поки молоді розпочнуть розмову, а що мовчанка тривала далі, вирішив її сам зрушити. Повернув голову до дверей, що вели на кухню, гукнув:

— Льокай, кави з кожушком!

Тоді, підкрутивши руді вуса, заговорив до Маркіяна:

— Пана Маркіяна ми давно не бачили… Так, так, Тадзьо казав мені, що вирядив вас до Дикова… Ви вже повертаєтеся з Княжого? Ні? По дорозі вступили до нас? Похвально, щиро раді! Анно, я ж говорив, що пан Маркіян по вуха закохався в тебе… Боже, як ви обоє почервоніли!.. Ну і як там, у Дикові, впорядкували книгозбірню Тарновських? Розумію, розумію, це неможливо зробити за такий короткий час, але хоч трохи довели до порядку ті скарби… Неоціненні скарби, історія Польщі!

— Не тільки… — підвів голову Маркіян і знову опустив її на стиснуті кулаки.

— Певно, певно — Слов'янщина!.. Тадик повинен зайти до мене, давно не був, але тепер у нього господарські клопоти, весна… А ще зайнявся Підгорецьким замком, спадщиною по Ржевуському. Всі ті книжки й картини, які ще зосталися після пожежі, хоче передати в Оссолінеум, потрібно те все задокументувати, перевезти… Ах, пан Маркіян нічого не знає. Прецінь так, вас тут не було. Отже, Едмунд, той безпросвітний пияк і меланхолік, вбив собі в голову, що його вуйко, авантюрист Емір–Ревуха, визволить зі своїми козаками Польщу, йому ж, Едмундові, випаде стати духовним вождем нової Речі Посполитої… Ревуха безслідно пропав, нічого не чутно про графа Леонтія, який під час повстання жив у Кракові, а Едмунд запив ще дужче, до тихого

божевілля, — все скаржився, що наш народ не вартий святого вогню його душі і розуму…

— Останній, слава Богу, крах аристократичних ілюзій наших зідіотілих сарматців, — вставив Гощинський.

— Отже, Едмунд, — продовжував Уруський, — щось там писав, ви, мабуть, про це чули, — якийсь політичний трактат, а як почалися обшуки, ревізії, він злякався, що доберуться й до нього. У стані цілковитого сп'яніння замкнувся у своєму кабінеті на ключ і почав палити папери. Штори, килими, гобелени — все те спалахнуло, нещасний не зумів, видно, відчинити двері, згорів на вуголь… Пожежу люди погасили, дещо врятовано.

Маркіян скоробився: він бачив колись того звироднілого аристократа, щиро бажав йому небуття і забуття, але так… отак спектися, як поросяті, — бррр!..

— Вуєчку, — Анна повернула до Уруського голову, глянула з докором, — ви не можете перемінити тему розмови?.. У нас сьогодні така подія, свято — зустрілися молодий русинський поет з відомим польським, чей же можна порушити інші проблеми, цікавіші, ніж смерть пропитого параноїка.

— Маєш рацію, доню, — підкрутив вуса Уруський. — Де ж кава? А–во, вже несе… Прошу, пригощайтеся. Кавуся по–турецьки, кожушок по–польськи… Так, так, само собою розуміється, — ми не повинні були й згадувати Ржевуського… Краще якби панове поети прочитали свої вірші, а потім ми всі послухали твоєї гри!

— Яка тематика ваших поезій, пане Маркіяне? — спитав Гощинський, помішуючи ложечкою каву; імпульсивний і нетерплячий, він ніколи не вичікував, поки розмова сама перелаштується на інший лад.

— Та, що і ваша, — так само прямо відтяв Маркіян і враз знітився, спохопився, адже перед ним сидів славетний майстер, перший після Міцкевича. — Ні, ні, я не роблю жодних аналогій, ви для мене... Але тематика та ж — Україна. Тільки з тією, певне, різницею, що пробує її інтерпретувати українець...

— Це нове, скажу вам, і дуже цікаве явище, — мовив у задумі Гощинський. — Я хочу його збагнути. Мені здається, що колись з ним будуть рахуватися всі мої родаки... З української народної пісні виростає оригінальна література, — це новизна, досі ж бо та пісня була лише Меккою для деяких польських і російських поетів.

— Була міфом, з якого зручно черпати образи, символи, теми, — і не більше, — підключився в розмову Уруський.

— Не зовсім згоден з вами. — Гощинський позирнув на Маркіяна: на його обличчя підпливали від шиї рум'янці. — Не згоден, добродію... Пісня для України — то не тільки поезія, а й історія, і вітцівська могила. Хто не вміє глибоко вникнути в український фольклор, той нічого не дізнається ні про нинішнє життя, ні про історичне минуле цього народу. А його історія — не міф... Козаччина, приміром, не вискочила, як Афіна з голови Зевса, а зродилася з дуже конкретних соціальних причин. Інша справа, що сьогодні ми повинні шукати в історії фактів, які не роз'єднували, а єднали наші народи, — в ім'я визволення всіх слов'ян від абсолютизму.

— І тому кожен слов'янський народ хоче нині себе визначити, збагнути, хто він є і що має, щоб самоусвідомленим і не впорожні міг прийти до слов'янської сім'ї, — тихо проказав Маркіян. Він опускав долу очі, щоб не видати свого хвилювання. — З того, як ви мовите, міфу, пане Уруський, — Шашкевич підвів голову, — зродилися у Харкові аж три часописи, в яких друкують свої твори українські письменники — Квітка–Основ'яненко, Гулак–Артемовський, Боровиковський... У театрах — в Києві, Полтаві, Ніжині — йдуть їхні п'єси, а серед них "Наталка

Полтавка" нашого славного Котляревського. І нічого дивного, коли на заході України теж народиться колись оригінальна література…

— Ілюзії, ілюзії, пане Маркіяне, — пожував вуса Уруський. Він був невдоволений розмовою. Галицька Русь — це зовсім щось інше, ніж та — києво–полтавсько–харківська Україна. Галіція навіки до Польщі приросла, і вирвати її з єдиного організму — ілюзії…

— Чому ілюзії, вуєчку? — Анна повернула голову до Уруського, її довга біла шия з голубими прожилками осліпила Маркіяна, і він знову опустив голову. — Чому ви, старші, такі закостенілі у своїх поглядах, хоч показна демократичність з вас так і випирає… Я відшукала свою батьківщину в Огінському й Гощинському, — так, так, вуєчку! — то чому не має права пан Маркіян віднайти свою в Котляревському? Чому? — Тон її голосу був схвильований, вона пригашувала роздратованість вимушеною посмішкою. — Ілюзії — це п'яні марення Ржевуського, який все своє життя звинувачував існуючий лад, а для свого народу не зробив ні крихти доброго діла і вмер озлоблений на свій власний народ… Ілюзії — це бравада ваших псевдопатріотів, що називають авантюристами тих, які в голоді й холоді йдуть до своєї уярмленої вітчизни, а зустрічаються з байдужістю її розбещених синів… Любов до рідного краю, як би він не називався, — це не ілюзії, а реальна сила!

— Боже, — розвів руки Уруський, — новоявлена Жанна д'Арк! Неофітка, нова людина! — Він намагався іронією розрядити напружену атмосферу.

— А ви, вуєчку, ніколи не задумувалися над тим, що люди міняються, що ніщо не дається навічно? Що сльозливі трістани у свій час ставали кумедними донкіхотами, потім — розчарованими чайльдгарольдами, а нині героями в темряві, і ізольди, і дульсінеї вже не бачать їх, не знають і не відають про їх самопожертву і любов?

Застигли кожушки на каві, Маркіян і Северин з подивом слухали слова Анни, і в кожного майнула думка, що на їхній дорозі не вистачить для неї місця. Борці в темряві.

— То що ж ви думаєте чинити після нашого програшу, молоді люди? — Уруський перехилився всім тілом на стіл, переводив погляд з Гощинського на Шашкевича. — Зариєтеся кожен у свою підпільну нору, щоб потім виповзти звідти на братовбивчу війну?

— Ні, пане Уруський, — відказав Гощинський. — Для того, щоб підготуватися для спільної боротьби проти деспотів. Для того, щоб назавжди зникло з ужитку гасло: "Ріж ляха, русина, москаля", а постало нове: "Спільно проти тиранів!". Суспільство вже переконалося в тому, що одним ударом не створиш Царства Божого на землі, що для цього потрібна довготривала, кропітка, самовіддана праця. Найрішучіший прошарок народу уже готовий до боротьби в підпіллі.

Запала знову мовчанка.

— Пане Гощинський, — мовив по хвилі Маркіян, — я недавно зустрівся у Львові з одним дивним чоловіком, який називає себе Агасфером. Він водно твердить, що не подав колись спраглому мученикові води й тепер за те карається і просить, щоб хтось викупив добрими ділами цю його провину. А я думаю, за що караються наші народи? Коли наші провидці вчинили цей гріх?

— Чи довго шукати? Брав кров'ю невинних червенські городи Володимир, а Казимир — Галицько–Волинську Русь.

— А козаки не пішли з Пугачовим…

— А Костюшко зігнорував українців…

— А поляки не підтримали декабристів…

— Їх вину викуповувати маємо ми, — звів брови Гощинський. — Дивно, Маркіяне: ви згадали про Агасфера, а я ось виношую поему "Останній пророк" про Вічного жида, який уособлює русинів… Життя саме підказує, про що писати. Але мені дивно, що між нами стільки спільного… І ще мрію написати поему про татрських збойників. Не для того, щоб воскрешати їх до боротьби, — вони своє зробили і віджили, — а для того, щоб збудити в народі бунтарський дух…

Маркіян підвівся.

— Я щиро дякую за гостину, пане Уруський, а вам, маестро, за потрібну для мене розмову.

Він помовчав, чекаючи, що Анна скаже: "Заходьте до нас, Маркіяне". Але вона не озвалася, і Маркіян ствердив про себе й на диво спокійно змирився з тим, що їхні дороги, можливо, ніколи більш не перехрестяться.

— Що будете робити далі, Маркіяне? — спитав Гощинський, встаючи з–за стола.

— Працювати. Скільки моїх сил… Ви згадали про татрських збойників, а я спімнув нашого опришка Штолу. Бачив його смерть. А що залишилося після нього — не знаю. Чи живе ще в народі отой бунтарський дух?

— Він завжди живе іскринкою під попелом. Покликання поета — роздмухати її.

Маркіян попрощався і пішов стежкою попід Білу гору, минаючи Підлисся, до Княжого. Ішов до матері.

До Устєрік підходили з насторогою; Головацький був спокійний, Шашкевичеві й Вагилевичу мимоволі пробігало морозком тремтіння по

тілі. Йшли тією самою, що колись, дорогою — вузькою, з навислою зліва грядою, з якої сповзли зсуви, залишивши після себе безкінечно довгу скалисту стіну; у запаморочливій висоті звисали з неї розкаряччя смерекового коріння і виполірувані вітрами валуни, що трималися невість на чому; крайні смереки вперто хилилися, щоб упасти на дорогу, і чомусь не падали; ця стіна кінчалася аж там, де починала свій стрімкий біг уверх дорога на Красноїлля й Голови, — до неї вже недалеко. Справа потяглися пологі Устєріки, від гостинця до села звивається стежка, яка обминає мандаторію Грдлічки, — ось уже видніє її ґонтовий дах. А попереду, біля красноїльської дороги, стояв колись він, Юріштан...

Головацький усе знав про Грдлічку, Юріштана і Штолу, але не бачив того, що бачили його друзі, тому безпечно йшов попереду, не помічаючи їхньої скритої тривоги. Біля стежки до Устєрік зупинилися: втоптаний путівець звертав круто до села, а обіч у запущеному черешневому саду, у лопухах, будяках і кропиві стояла оспівана і проклята людьми мандатарія.

Яків засміявся, показуючи на будинок.

— Маркіяне, Іване, ваша мандатарія спорожніла, а ви все про Юріштана та про Грдлічку. Вікна навхрест забиті, тут хіба лише сови живуть, ану за мною!

Стежка, що вела до будинку, поросла споришем, видно, давно сюди ніхто не ходив, — що трапилося, де зараз "Грдлічкова неволя"?

На дверях висіла важка колодка, бур'яни і повитиця заповзали з подвір'я на ґанок; хлопці боязко підійшли й заглянули крізь віконні пройми: полупані стіни, стіл посередині кімнати, відкинута ляда відкривала в підлозі чорний квадрат ями, в якій колись живцем гнили люди, а тепер тягнуло з неї пліснявим сопухом і мершею, — хто зна, скільки крові всякло в долівки страшних катуш.

Село здаля дивилося на пришельців маленькими вікнами; першими повибігали з дворів діти, вони боязко підходили і, мов сполохані горобці, втікали чимдуж до своїх обійсть; потім повиходили господарі, але й ті миттю ховалися до хат. Врешті знайшлася одна відважна молодиця з крайнього обійстя: вона, підбадьорюючи себе, енергійно поправила на голові хустку і попрямувала до панів, котрі якогось дідька прийшли до колишньої мандатарії. Гукнула здалеку:

— Нема вже там нікого, нема!

Маркіян пішов їй назустріч, за ним Іван і Яків; жінка зупинилася — насторожена і зла.

— Чого вам тут? — спитала гнівно. — Не дамо знову займати!

— Та ні, жіночко, — посміхнувся Маркіян, — ми не урядники, ми пісні записуємо, то хотіли знати, що тут трапилося, бо три роки тому ми бували у ваших краях і про Грдлічку чимало пісень наслухалися.

Очі в жінки злагідніли, вона склала на грудях руки й прошепотіла:

— Господь змилувався, впросили ми нашого найяснішого цісаря — вигнав катів. Вже легше дихаємо… Йой, та чого стоїте, заходьте до хати, молочка нап'єтеся.

…Василевський щедро заплатив хлопцям за роботу, мали вони за що податися в мандрівку. Про мандри в Карпати домовилися, коли ще верталися з Дикова, але кишені мали порожні, — треба було десь заробити грошей.

Радник розщедрився. Був у доброму настрої: врятовані підгорецькі скарби здав до Закладу Оссолінських, тепер може перевезти з Дикова частину впорядкованої книгозбірні, — куратор Закладу князь Генрік Любомирський оголосив у газетах про неоціненні пожертви Тадея

Василевського, назвавши його меценатом польської культури. А крім того, у маєтках радника ніхто з селян не піднімав бунту, як це останнім часом зачастило в примежних помістях, і жодна скарга не поступила на нього в цісарську канцелярію. Ті скарги стали модними, уряд дозволив селянам процесуватися з поміщиками проти збільшення панщизняних днів, за відібрані землі, і хоча хлопи рідко вигравали процес, все ж позови завдавали чимало клопоту і псували дідичеві репутацію, тим більше, якщо він займав ще й урядову посаду.

"Треба бути ліберальним до селян, вони ж люди, — говорив Василевський Маркіянові. — Слід їм створити такі умови, щоб і чинш, і жорнове, і десятина від бджіл, і гриби, і горіхи становили мізерну частку їхнього статку, щоб вони навіть не відчували тягаря податків. А ще коли знатимуть, що дідич тих прибутків не пропиває, не справляє гучних балів, а нагромаджує духовні скарби для майбутніх поколінь, то нікому й на думку не спаде йти на нього з позовом".

Василевський був задоволений собою, він похвалив намір Маркіяна йти в гори записувати фольклор: "Розуміється, тільки в гори, Гощинський має рацію, бо тут — у Розважі, Підлиссі, Княжому — надто прозаїчний люд, якась убогість духу: ні демонології, ні пісень, ані легенд; в Карпатах саме географічне середовище створює романтику". Ту "романтику" Маркіян уже бачив у горах, зрештою, в дитинстві уздрів її і в Підлиссі, коли селяни заарештували екзекуторів, — а може, пан Тадей радіє, що він не буде тут ходити по селах і зустрічатися з людьми?.. А ще мати сказала, нібито пан радник кинув в очі якось одному хлопові: "Мої червінці візьмуть комісари, а таляри — міністри, і моє буде право, а тебе, хаме, буками засічу". Мати не знає, чи таке було, але селяни поговорюють, "а ти, Маркіяне, йди звідси кудись далі, щоб не псувати собі стосунків з паном Тадеєм, він добрий був до нас, та й клопочеться тепер, щоб тебе повернули в семінарію; ти, Маркіяне, коли задумав щось робити, то не звіряйся нікому, — простий тебе не зрозуміє, а пан зрадить; відколи помер батько, я стала нарівні з селянами, багато чого побачила такого, чого не знала до того..."

З тяжким серцем покидав Маркіян свої рідні місця: погостювавши в Уруського і Василевського, він зрозумів, що назавжди відривається від їх світу фальшивого, і тільки Гощинський з Анною стояли окремо, в іншому світлі, але теж для нього недоступні.

Утрьох — справжня трійця — подалися спочатку до Коломиї, побули кілька днів у завзятого, як старий Доленга–Ходаковський, збирача пісень учителя Ількевича. Кілька рукописних томів зібрав Григорій на Покутті, і сказав Маркіян, перечитавши їх:

— Ні, ні, не тією мовою я написав свою збірку "Син Русі". Сини Галицької Русі інакше розмовляють, тож тепер берімося спільно за новий альманах, щоб тематика наших власних творів була співзвучна народній і мова — криштальна.

— Я ж давно тобі казав, — промовив Вагилевич, — ми й досі не можемо відірватися від каліччини, яку впровадив своїм "Домоболієм" Йосиф Левицький. Ми повинні писати хоча б покутським діалектом…

— І відшліфувати його фонетикою творів Котляревського, — додав Маркіян. — Адже там та сама, наша, мова, тільки не засмічена чужим шварготанням. Якби ви хоч раз були почули, якою чистою, добірною мовою розмовляв наш покійний бібліотекар Любимський. Ми ж один народ, і тому перша українська книжка, яка вийде колись друком у Галичині, не повинна мовно відрізнятися від писань Квітки–Основ'яненка, Гулака–Артемовського…

— Ти маєш рацію, — сказав Головацький, — проте я стою на тому, що наша творчість мусить мати своє регіональне забарвлення.

Григорій Глькевич, старший від хлопців років на десять, мовчки прислухався до розмови, потім розкрив ще один записаний піснями зошит.

— Ви ось послухайте, я цю пісню записав у Воскресінцях біля Коломиї. Може, вона й занесена сюди зі сходу, але співають її без мовних змін, — значить, сприймають наші люди східноукраїнську мову як свою рідну:

Козак від'їжджає, дівчинонька плаче:

— Куди їдеш, козаче?

Козаче–соколю, візьми мене із собою

На Вкраїну далеку…

— Мало того, — підхопив Маркіян, — тут не тільки справа в мові, а й у вираженні спільноти усього нашого народу. Галицькі селяни, ці ще не усвідомлені австрійські українці, у піснях тужать за Великою Україною, — чи ж не є це ознакою прагнення до єдності? Нам про це слід пам'ятати.

— І все–таки я стою на своєму, — мовив Головацький. — Ми мусимо внести в літературу мовні скарби свого краю і тим самим збагатити загальноукраїнську літературну мову. А тому повинні ходити від села до села і все записувати, все.

— А мене, — заговорив по хвилі Глькевич, — мучать такі ось сумніви: вибираючи з надр на поверхню багатство народної творчості, щоб нею живити творчість свою, чи ми тим самим не вбиваємо фольклор? Адже глибинна риба гине, коли її витягати на поверхню.

— А чи краще буде, коли вона житиме в тій глибині, а про неї не знатиме світ? — вперто заперечив Головацький. — Правда, в розвинутих країнах Європи народну поезію витіснила цивілізована література. Можливо, це колись і в нас станеться, дай нам Боже створити таку літературу… Але ж ми, не маючи її, можемо втратити і народну, коли її

не записати. Старі творці вимирають, а нове покоління уражене германізацією, полонізацією! Наша ж фольклорна епіка підтримувала на дусі наш народ протягом віків, виконувала, зрештою, не тільки соціальну й національну функції, а й глибоко артистичну! Тому мусимо її рятувати.

— Це правда, — підтвердив Вагилевич. — Мусимо. Адже мало вже її не втратили, тільки демократичний рух в Європі сколихнув слов'янських учених мужів рятувати народну поезію від загибелі. Це мусимо робити й ми. Бо ким станемо?

— Ніким, — вимовив глухо Маркіян. — Цісарським бидлом.

…Хлопці пили запашне з шумою молоко, уминали кукурудзяний малай, — зголодніли за добрий шмат дороги з Криворівні до Устєрік; з постелі п'ятьма парами оченят зирили за паничами менший від меншого голопузі діти, жінка стояла біля припічка, мовби вичікувала, коли хлопці наїдяться й підуть собі, а ґазда, цмулячи вигнуту мосянжеву люльку, говорив поволі, ніби сам до себе, попахкуючи ядучим димом та спльовуючи на долівку.

— Не сказав би–м, що раюємо, але дихати вже можна. Най Бог простить, що таке скажу: не стало опришків — не спотребилися більше панам Грдлічка з Юріштаном. Та й добре, що не стало, ая… Тихо жиємо, буришку маємо, кукурудзу за афини[68] міняємо на долах, а корівка своя. Бо згадав цісар за нас. Йо… Після Штоли ще ходили опришки в горах, та недовго… Був Антошко Ревізорчук, але ми 'го не виділи ні разу. Лишень чули. Та й то він не збирався опришкувати, але кривда йому заподіялася. Кажуть, що в Дземброні справляв собі весілля — дуже файну дівку брав, Олену. То син пана Скарбка із своїми гайдуками вкрав її. А молодий якраз за молодою їхав. Перестріли і вбили панича келепами… Та й що з того?.. Ймили потім Антошка разом з Оленою у Зарослякy під Говерлою, кинули опришка у прірву, а Олена сама за ним скочила… А тепер уже, слава Богу, тихо. Цісар, мой, все те до порядку притягнув…

— А що сталося з цими? — Маркіян показав у бік мандатарії.

— Е–е, та то до того йшло… Бог буком не б'є. Господь лиш дивився і чекав, коли йому того стане забагато… А Грдлічка з Юріштаном геть показилися. Опришків уже не було, а вони ще їх шукали. Почали ловити сільських парубків і гай, — ти опришко! Бо за зловлених опришків діставали гроші… Запирали отут–во в катушу, до голодної смерті допроваджували. Або й вішали, а потім казали, що сам повісився. Та від того Юріштана не лише люди, а й худоба втікала. Люди ходили скаржитися до Станіславова і навіть аж до Відня… А одного разу Юріштан фест напився та й убив барткою таки свого — пушкаря. А то цісарський слуга. Забрали тоді Юріштана до коломийського криміналу, а Грдлічка пішов з папером по людях, аби хрестики ставили, — нібито склав подання на землю для гуцулів. А то була його просьба, аби випустили Юріштана. Його й випустили, але прислали сюди цісарську комісію, довго тут сиділи комісари та й закрили мандаторію. А Грдлічку з Юріштаном вигнали. Кажуть, що Грдлічка уже сконав у Кутах під плотом. А Юріштана обкидало гнояками, бо я вам кажу: Бог буком не б'є. Погану болість має. Ходить по дорогах, а більше сидить коло Дідушкової річки та й жебрає…

— І люди дають йому милостиню, не вбили дотепер? — аж кинувся Маркіян.

— Та його й так Бог побив, — зітхнула жінка. — Йой, і йому треба якось доживотіти.

Хлопці переглянулися, вражені людським милосердям.

— Навіть хтось пісню склав, — продовжувала жінка, — бо таки страшне лихо впало на чоловіка:

Ой, пущу я веселюху на велику тугу,

Але й убив хло' Юріштан цісарського слугу.

Приходить він до Устєрік, поклонився двору:

Сам я собі славу зробив і своєму роду.

А у дворі на престолі ізгоряє свічка,

А як тото та і учув, заплакав Грдлічка.

Ой, зозуленька кувала та й кувати буде,

Вже такого Юріштана на світі не буде...

— Ось тобі віз і перевіз, — сказав Головацький, коли хлопці, подякувавши господарям, вийшли з двору. — Мій брат Іван пише мені з Відня, що ми повинні керуватися ідеями французької революції... А в нас інші — примиренські традиції...

— Він має рацію! — аж скрикнув Маркіян і стишився. — Наше слово повинно розбудити цю тиху заводь, в якій народ знаходить собі затишок після того, як вигинули месники.

— І закликати знову до пролиття крові і спричинюватися до запровадження нових катуш? — спалахнув Вагилевич.

— А ти теж повірив у цісарську ласку? — запалювався Маркіян. — Зрадів, що в Устєріках закрили мандаторію! А Куфштейн — австрійська Бастилія — стоїть! Ні, хлопці, коли ми вже запряглися до роботи, то берімо собі за взірець не Уруського і Василевського з їх культуртрегерством, а революційність Гощинського.

Вийшли на шлях. Далеко попереду обривалася скала, що відмежовувала дорогу від гір; було вже чутно буркотливий шум Дідушкової річки, яка впадала в Черемош.

— Хитра то політика, друзі, — заговорив після довгої мовчанки Шашкевич. — Я аж нині збагнув її: зіграти на антипольських настроях, бо ж народ добре пам'ятає шляхетську неволю, і поселити віру в доброго німця. Аякже: Австрія ліпша від колишньої Речі Посполитої! Селянин з ласки найяснішого цісаря має право скаржитися на пана. Йому з того користі — жодної, але має віру в своє право, надію на остаточний порятунок. А пан то хто — поляк, у нас мало хто з селян знає, що є поляки й панщизняні і в них така сама доля. Трах слов'янськими лобами, трах! — так ти колись говорив мені, Іване, а нині іншої заспівав. Повірив у доброго цісаря? Облуда! Таж владці ліквідацією цієї страшної мандатарії, яка вже стала їм непотрібною, знищили в людей віру в добре начало опришківського месництва. Ідею вбили: не буде опришків — матимете спокій, зникнуть месники — не буде й Юріштана з Грдлічкою! А щоб хлоп не збагнув цієї тонкої політики, треба тримати його в темноті.

— О, нарешті ти дійшов до істини, Маркіяне, — сказав Іван. — Просвіти треба.

— Бунтарської просвіти! — змахнув рукою Маркіян. — Щоб не лоскотала вона нерви спанілим інтелігентам, а дійшла — з букварем! — до панщизняного хлопа!

— Знаєте що, — зупинився Головацький. — Просвіта повинна стати для народу світанковою зорею, — адже так? Тому й назвім наш майбутній альманах — "Зоря"!

— Згода. — Маркіян взяв Якова за плече. — "Світи, зоре, на все поле, поки місяць зійде", — співається в пісні. Спочатку місяць, а потім сонце...

А я напишу для альманаха оповідання про Олену, яку викрадав з весілля недоносок пана Скарбка.

Весело шуміла Дідушкова річка, допадаючи до устя двох Черемошів — Чорного й Білого: один вибігав з гір, а другий повертав з долів. Весело стало хлопцям від того, що дійшли до згоди, і вони, не змовляючись, побігли до річкового плеса, що зеленіло внизу.

Зупинилися перед капличкою при красноїльській дорозі. Біля неї сидів жебрак, він тримав у руках перевернуту крисато, на дні якої жовтіли мідяки.

— Пожертвуємо з нашої каси — за згоду, — сказав Маркіян, сягнув до кишені і враз сахнувся назад, а Вагилевич зблід. Кудлатий брудний старець з оголеними заструпленими руками, з важким, зарослим, морщинистим лицем дивився на хлопців ненависним поглядом.

Юріштан упізнав Івана й Маркіяна.

— Хе, — прохрипів, — науку свою знов несете в гори? Нє–є, то марно, паничі, марно! Тутешньому хлопові, опріч гарапника, нічого більш не треба…

Він проводив їх злими очима і довго хихотів услід.

Ген аж за плесом отямилися друзі.

— Надто добрий наш народ, — промовив Маркіян. — А розбійники знаходять притулок у вівтарі його храму…

Розділ дванадцятий

Ясьо Сакрамент назавжди покинув кав'ярню "Унтер цвайундфірціг", — його прогнала шинкарка, коли дізналася, що він побратим того велетенського ґевала, який виплюснув пунш в обличчя полковникові Брейнделеві, а потім ще й побив його, за що сидить у криміналі.

Вона, та тлуста шинкарка, довідалася про це від самого Яся. Надто печальні нуги виводив музика на своїй саморобній скрипці, і хоч тужливі мелодії заманювали до шинку більше клієнтів, ніж веселі, все ж зацікавила її причина такої різкої переміни в настрої скрипаля. А ще часто плакав Ясьо: він не схлипував, не голосив, — тільки великі сльозини самі стікали одна за одною сивими, мов соляна ропа, бульбахами і скапували на долівку. Несила було дивитися на ту його тугу.

Ну, а Ясьо, який за своє життя ні разу не сказав неправди, виклав шинкарці геть усе, що знав про Міхала Сухоровського, і тяжко за свою довірливість поплатився: товстуха, довго не думаючи, виштовхала Яся за двері, — таж за цього грайка, що з бандюгами справу має, поліція їй таку авантуру зробить, що й кав'ярню доведеться закривати, і йди тоді з довгою рукою на Гетьманські вали!

Ясьо не впирався, його лише дуже здивувало, що хтось чомусь на нього кричав, ще й у плечі стусана всадив, — такої зневаги ніколи не зазнавав: він досі приймав від людей тільки ласку, навіть жовніри й поліцаї всміхалися до нього, давали келишок горілки, недопалок, а іноді й по плечу добродушно поплескували.

Він довго стояв на тротуарі, дивився на зачинені двері кав'ярні й намагався збагнути, що трапилося, за віщо його вигнали, але що натура в Яся була високооптимістичною і він у всьому намагався бачити ліпше, ніж є, вирішив про себе, що нема злого, аби на добре не вийшло. Ясьо був фаталіст, отож подумав, що в цьому випадку не обійшлося без вищого втручання: а може, якби він був ще трохи постояв у кнайпі, щось би з ним лучилося погане. Ну, приміром, посковзнувся б на мокрій долівці, впав би і зламав ногу або розбив скрипку, чи, не дай Боже,

забагато дали б йому випити і він обригав би якогось фацета, — багато чого могло і, певно, мало трапитися з ним у кав'ярні, а Провидіння втрутилося, і він тепер у повній безпеці.

Але треба було подумати, як жити, чей не піде Ясьо жебрати.

Він довго думав, стоячи на бруку із скрипкою в опущеній руці, і врешті прийшла до нього рятівна думка: Ясьо гратиме по дворах!

І як він до такого раніше не додумався, — це ж не слугувати в смердючій корчмі пиякам і підмальованим повіям, які за пугарем найдешевшого вина годинами вичікують клієнтів. У дворах на лавочках сидять поважні люди, які, можливо, й не знають, що взагалі існують на світі брудні пияцькі заклади; у тих дворах, немов у глибокій криниці, звук аж дзвенить і б'ється у вікна, що ніби бджолині соти дивляться на тебе своїми комірками; від музики вікна самі розчиняються, і десятки, сотні голів визирають з них, а більше всього янгольських — дитячих, і капають униз крейцери, дзенькають, вдаряючись об брук, а він, Ясьо, грає, грає і втішає людей, і славить небо, що заглядає у глибоку криницю синьою латочкою.

Грай, скрипко, грай крізь цілу ніч,

І серце край, щоб — сльози з віч,

Хай струни рвуться, гарячі сльози ллються,

За гру таку я радо вмру…

Це була насправді прибуткова праця, з вікон так і сипалися мідяки, дітлахи вибігали у двір і подавали крейцери Ясеві в руку, він очима показував на кишені, і повнились вони, тяжіли, обтягали поли каптана.

Ясьо не знав, що робити з грішми, він зрадів, коли одного вечора побачив біля себе Арона. Трафікар підійшов, став поруч, ніби вони з Ясем давно домовились зустрітись, і запитав словами з Тори:

— Чим ця ніч відрізняється від інших ночей?

Ясьо не вмів відповісти, а що відрізняється — знав: хоча б тим, що вчора біля нього не було Арона, а нині він є.

Арон задавав це питання щовечора. Вони обидва ходили по дворах, Ясьо грав, Арон збирав мідяки у скрипковий футляр, потім заходили разом обідати до Каськи на Рури; Ясьо вже знав, що Ароніха померла і пан Курковський поховав її задарма; потім западав вечір, вони удвох ішли ночувати до Аронової халупки над Полтву, і тоді трафікар запитував:

— Чим ця ніч відрізняється від інших ночей?

Ясьо звик до цього питання. Він і до Арона дуже швидко звик, — з ним було добре: обидва мовчали цілий день, але удвох мовчати виявилося набагато легше, ніж самому, та коли вечоріло і Арон ще продовжував німувати, Ясьо нетерпляче позирав на трафікаря, йому було любо чути цю єдину мовлену фразу, яка підсумовувала прожитий день. Ясьо розумів, чим відрізняється, але витлумачити не міг, проте трапилося так, що відповідь прийшла сама.

Якось Арон помітив, що Ясьо хоче чимшвидше почути це питання, і вимовив його на вулиці, їх наздоганяв пан Курковський, він настиг Яся й Арона саме в той мент, коли Арон запитав. Відповів не задумуючись:

— А тим, що вона стоїть ближче до смерті, ніж попередня.

Курковський вимовив слово "смерть" з певним пієтетом, він добре розумів це поняття, адже все своє життя осмислював його зміст. Знав

візник похоронних караванів, що це слово вміщує в собі найкращу в житті мить — вивільнення. Бо ж тільки подумати: смерть примушує забути все, ніби нічого й не було: голоду, стужі, болю… Навіть найстрашніші тортури вмить забувають мученики, коли приходить небуття. Додав:

— Велику перевагу має смерть над життям, бо життя може відібрати кожен, а смерть — ніхто.

Курковський знову не мав заробітків, бо холера давно згасла, і хоч поговорювали, що з Відня насувається нова хвиля, ніхто не міг напевне знати, чи це справжня пошесть: з Відня ніколи нічого доброго не йшло, а все, що приходило, люди однаково називали холерою… Ні, ні, Курковський не просив у Бога пошесті, але ж таки не мав тепер за що жити і чим шкапу годувати, тому радо погодився ходити разом з Ясем і Ароном.

Незабаром вони надокучили людям на Ринку, грошей перепадало щораз менше, то вирішили вийти на Личаків і обійти всі двори аж до Льоншанівки, а коли зароблять певну суму, добре нап'ються в "Пекелку" — на святого Петра й Павла.

На початку Личаківської здибали Агасфера, який робив свій обхід, і взяли його з собою.

Буває ж іноді так, що останній стає першим: Агасфер, котрий пристав до гурту останнім, пішов попереду, мовивши:

— Хто хоче йти за мною, хай візьме свій хрест і йде.

Арон вельми здивувався, звідки може знати Біблію Агасфер, адже він не пам'ятає нічого, навіть свого роду, а може, це випадково прийшов йому на думку такий вислів, тому запитав теж словами з Біблії:

— Як твоє ім'я?

— Легіон, — відповів спокійно Агасфер. — Бо нас багато. — Він показав на Яся, Курковського і Арона.

— Це–це–це, — зацмокав Арон, наслідуючи рабинового цецале, — звідки ти знаєш Біблію, Агасфере?

— Я ж біблійний, ти сам мені казав про це, Ароне. А пригадала Кася, яка дає мені вечорами їсти. Вона побожна…

Агасфер говорив і йшов, не оглядаючись, вверх по Личаківській, впевнений, що ті, яким він сказав брати свій хрест, підуть за ним.

Першим запротестував пан Курковський: він не може йти бозна–куди в хресному ході, бо щовечора мусить перебивати на нове місце палю над Полтвою, до якої прив'язані його шкапи. Курковського підтримав Ясьо.

— Нехай він іде, — зупинився музика. — Най він іде своїм хресним ходом, а нам треба гроші заробляти. Бо святого Петра й Павла незабаром, з чим ми підемо до "Пекелка"? І чим буде відрізнятися той день від нинішнього? — перефразував по–своєму вислів з Тори.

Арон зупинився теж: а й справді, не те що випити, їсти не матимуть за що. Він гукнув Агасферові, щоб той вернувся.

— Куди ти прямуєш, Агасфере? Якщо вже йти хресним ходом, то на Юрську гору, до вашого єпископа!

— Ароне, Ароне, — повернув голову Агасфер і скрушно нею похитав. — Чи ж то так давно ми ходили на пораду до твого рабина? І що скористали — останнього гроша позбулися…

— Це правда, Агасфере… Але в довгому хресному ході без грошей таки не обійдешся.

— Апостол той, хто бере в дорогу хліб, а хто бере гроші, той лжепророк. Кася мені й це пригадала, вона побожна…

— Але ж куди ми так зайдемо? — загорлав Курковський. Він уже не на жарт сердився на святошу Агасфера, який хто зна за що живе, а йому, візникові похоронних караванів, задарма ніхто й рісочки не подасть. — Адже в нас нічого нема!

— Тому, хто нічого не має, нічого й не бракує, — відказав Агасфер. — Знедоленим тільки один порятунок — не надіятися на порятунок. А ми в нашому поході пересвідчимося, чи є на світі люди, які вміють подати стражденним хліба й води. Якщо подадуть, то не пропадемо, а коли ні — то навіщо жити на цьому світі, для кого?

Сказав це і пішов не оглядаючись: Агасфера взяв сумнів, чи той юнак, який обіцяв допомогти людям, виконає свою обіцянку, і постановив сам пересвідчитись: а може, більше є таких? Він зробить хрест і піде з ним по всьому світу.

Ясьо, Арон і Курковський залишилися сумні, їм жаль було, що пішов від них Агасфер. Арон жалкував, що не матиме з ким перемовитися словами з Біблії, Курковський — що не помізкує разом з Агасфером про питання життя і смерті, а Ясьо сумував тільки тому, що був добрий.

Та сум той тривав доти, доки Агасфер не зник за поворотом. Тоді Ясьо вийняв з футляра скрипку, віддав футляр Аронові, і всі завернули у перший двір.

Ясьо ще ніколи не грав такої надривно–тужної пісні, як тепер, — і посипалися щедро з вікон крейцери.

Із яблунь сипле білий цвіт,

Паде на душу тихий жаль,

Без тебе став самотнім світ,

І скрипкою рида печаль…

Мали великий збір. Ясьо грав, співав, а Курковський підспівував, Арон збирав у футляр гроші. Побратими концертували по кілька днів у одному дворі і поки дійшли до "Пекелка", настало свято — Петра і Павла.

Людно було біля корчми, грала музика на подвір'ї, притискалися в танці до своїх кавалерів розпашілі дівиці, підпиті фацети припадали губами до жолобинок між дівочими персами; музики здиміли в пилюці, смичок підстрибував над скрипковою кобилкою, на цимбалах скакали самі пальчатки, труба в трубача розтоплювалася від напруги і скапувала жовтою патокою на землю; Ясьо, Арон і Курковський вичікували, поки скінчиться танець, щоб увійти досередини корчми, та враз стихли музики і зупинилися пари: на подвір'я входив двометровий Міхал Сухоровський, він був поважний і печальний, і вела його під руку знайома всім тут Ганнуся з Погулянки…

Бальзаміна випустили за три дні після його розмови з Сухоровським. Міхал знав, що сусід по камері довго не затримається у в'язниці: Соломон сам запевняв, що викупиться. Та й справді, відразу після інциденту, коли "індійський князь" з волі Сухоровського мусив підплигувати на лежаку, мов м'яч, а забаву в'язнів з великою приємністю спостерігав наглядач, до камери завітав начальник тюрми і, титулуючи Бальзаміна князем, велів йому вийти з ним.

У Міхала зашкребла під серцем приглушена й незрозуміла тривога: такого відчуття ще не знав. Сам не міг пояснити, що викликало в ньому

пригнічений настрій: чи то оголений брудний цинізм Бальзамінової розповіді, чи усвідомлення цілковитої безперспективності для людини, яку власне сумління змусило жити чесно, чи заздрість, що ось така креатура, як Соломон, опиниться на волі, а він усе життя годуватиме своїм дужим тілом блощиць, а може, — і це дивувало його найбільше, — страшно стало залишитися одному в камері після того, як порозмовляв з живою, хай і огидною, людиною…

Міхал ходив, метався по камері, мов лев у клітці, хапався рукою за груди — йому бракувало повітря; стан у в'язня був близький до розпачу, він раптом — ніби це його перший день у тюрмі — відчув, як давить на нього склепіння камери, яка та камера вузька й тісна, яке безнадійне його майбутнє життя, а скільки ще треба жити! Міхал втямив ураз, що ніколи не повернеться до своєї Ганнусі, а бачити її вряди–годи крізь грати і не мати змоги пригорнути, попестити, — хіба гіршу можна придумати кару для людини? А що чинити, ну, що чинити? — шепотів він і, падаючи долілиць на лежак, бився в конвульсіях беззвучного плачу.

Бальзамін повернувся невдовзі, він весь світився радістю і не приховував її від Сухоровського, та мовчав — боявся розпочинати з ним нову розмову, зверхньо поглядав на нього і злорадів, дивлячись, як мучиться його зухвалий сусід.

Так минуло два дні. А на третій, уранці, наглядач відімкнув двері й мовив поштиво:

— Колишній князю Бальзаміне, прошу виходити із своїми речами.

Сухоровського ніщо вже не дивувало, крім одного: як це так, що за цим пройдисвітом визнають титул, якого він ніколи не мав? Проте Міхалові недовго довелося дивуватися з цього приводу, він швидко пересвідчився і на все життя запам'ятав, що важить титул, якщо він навіть фальшивий, але значився в документах імперських канцелярій.

В обідню пору — Міхал не встиг ще висьорбати баланду — з грюкотом відчинилися двері і той самий наглядач, який перед тим викликав Бальзаміна, гаркнув:

— Сухоровський, виходь з речами!

Здригнувся Міхал: воля!

Проте радість була миттєва, — тон голосу наглядача надто різко відрізнявся від того тону, яким він викликав Бальзаміна: був грубий, злорадний, зневажливий і не провіщав свободи, а щось зовсім протилежне. Що: шибеницю, Куфштейн?

Сухоровський нервово складав свої пожитки в торбину, тремтіли руки, він сердився на себе за те, що так раптово здали його залізні нерви, що олімпійський спокій, зневага до життєвих лих і лихих людей вмить покинули його; він вийшов з камери зсутулений, пригноблений; ще раз перед тим, як затріснулися двері, оглянувся, немов пожалкував, що залишив назавжди цей тихий пристанівок, і подався вузьким коридором у супроводі двох конвойних — з відчуттям смертника.

Конвойні довго вели його — один попереду, другий позаду — крутими коридорами, піднімалися сходами вверх, то знову опускалися вниз; Міхал ніколи не міг і подумати, що ця тюрма така велика й заплутана, — невже монахи–кармелі–ти наперед знали, що їхня свята обитель служитиме колись для усамітнення в'язнів, і так побудували її, щоб арештовані постійно відчували свою окремішність від світу, лабіринту безвихідь, пропащість!

Врешті конвойні зупинилися перед дверима, оббитими чорною шкірою. Один відчинив двері і пропав у темному коридорчику і аж за якийсь час повернувся звідти, махнув рукою, повеліваючи іти за ним. Ішли недовго в кромішній темряві, всього кілька кроків зигзагом, перед очима враз заясніла прямокутна пройма відчинених дверей, і вони

опинилися у світлій кімнаті, в якій за столом сидів сухорлявий, довгошиїй, з висмоктаним хворобою чи то злістю або ж недоспаними ночами обличчям чоловічок в урядовому мундирі.

— Підійдіть ближче, Сухоровський, — мовив чоловічок, витягуючи вперед довгу шию, ніби хотів сам наблизитися до в'язня. — З вами розмовляє актуарій карного суду Ігнаци Зайончковський.

Сухоровський з подивом глянув на мізерну постать людини, яка викликала страх навіть у найбуваліших шавронів, — називали його Великим Інквізитором і панічно боялися. Директор поліції Захер–Мазох, презес львівського карного суду Йосиф Прессен — ці родовиті шваби, які тримали в своїх руках всю карну владу в Галичині, були для в'язнів злом далеким, а часом здавалися й спасителями, бо деколи підсудним дозволялося подавати скарги на жорстокість поляка Зайончковського. Він тортурував свої жертви голодом і безсонням, мучив середньовічними знаряддями тортур, та найбільше боялися його підступності. Недавно, приміром, облетіла кармелітську тюрму звістка про божевілля одного підсудного. Зайончковський показав йому муляж трупа спільника, підсудний усі провини звалив на мертвого, а потім актуарій звів його з живим спільником…

Міхал аж тепер зрозумів причину своїх лихих передчуттів, — від інквізитора марно було чекати добра.

— Ваша справа, Сухоровський, — вів тихим, ледь деренчливим голосом актуарій, — обійшла всі потрібні інстанції. Але ні Найвищий уряд справедливості, ані Рада стану не підтвердили вашої участі у нічних грабунках на Клепарові й Замарстинові. Ви працювали чисто, і мені дуже шкода… Так… Інцидент з полковником Брейнделем розцінено як порушення цивільного спокою, — за це вам належиться шестимісячне ув'язнення, а ви відсиділи більше. Отже, практично, ви вільні, Сухоровський…

Міхал голосно видихнув повітря.

— Але ще одна дрібниця потягнулася за вами, — продовжував Зайончковський, — і я щиро дивуюся, що ви допустилися такого нерозважного вчинку. Ми не хочемо заводити нової на вас справи, обмежимося покаранням тут, у цій кімнаті… Нам доповіли, і маємо на це свідків, що ви підняли руку на князя.

— На Бальзаміна?! — вигукнув Сухоровський і, не стримавшись, голосно зареготав. — Але ж він пройдисвіт, а не князь, сам у цьому признався!

— Ми добре знаємо, хто він, — спокійно мовив Зайончковський. — Він справді не князь, і сьогодні цей титул за ним у документах не значиться. Але тоді, коли ви його били, підкидали ним, глумилися, Бальзамін був ще князем, тобто в паперах напроти його імені стояв цей титул — чорним по білому.

— Але ж ніколи князем він не був!

— Не гарячкуйте, Сухоровський… Про це, що він не був князем, ми дізналися потім, але на той час для всіх, і для вас також, Бальзамін ще фігурував як князь. Як не викручуйтеся, а факт залишається фактом, — ви підняли руку на вищого за станом. А за це в нашій державі належиться кара. За побиття поміщика, графа, князя, барона з боку представника подлого стану належиться п'ятдесят київ, — і від цього нікуди не дінетеся… — Актуарій винувато розвів руками. Dura lex, sed lex…[69]

— Але ж пане актуарій… — заговорив благальним голосом Сухоровський, йому ще ніколи не було так страшно: його битимуть! Він не міг собі уявити, що його, Міхала, до якого досі ніхто ніколи не посмів діткнутися й пальцем, будуть шмагати, як кріпака на конюшні. — Пане актуарій, змилуйтеся, я ж провчив злодія, карного злочинця!..

— Не сперечайтеся, Сухоровський. У документах три дні тому титул князя Бальзаміна, хоч і стояв під сумнівом, був ще дійсний, не викреслений. Значить, ви били князя. Я ж не можу порушувати закон, зрозумійте і мене... І раджу не протестувати, не пручатися, бо це буде розцінено як зневага влади, і аж тоді вам не минути Куфштейна.

Сухоровський стояв з зажмуреними очима, з закушеними губами; конвойні його зв'язали й поклали на підлогу, взяли по києві, які стояли в кутку кабінету актуарія, і сумлінно били ними по спині Міхала, а Зайончковський педантично відраховував удари.

Міхал затиснув кулаком рота, щоб не заридати, — не від болю, а від приниження, він тепер зневажав себе самого, бо якби хотів, від цих трьох катів не залишилося б мокрого місця, але терпів, ламав свою гордість зі страху перед неволею і ненавидів весь світ і себе в ньому.

Екзекуція закінчилася. Конвойні нагнулися, щоб підняти скатованого, але він підвівся сам. Стояв з опущеною головою і тільки раз пильно глянув на Зайончковського, щоб запам'ятати його обличчя.

— Ви вільні, — мовив актуарій і кивнув конвойним: — Допоможіть йому вийти на вулицю.

...Музика стихла раптово, пари стояли мов укопані. Сухоровського, по якому тут, на Льоншанівці, давно вже проспівали заупокійну, впізнали всі, але ніхто не кинувся вітати, як це було колись: адже Міхал убив офіцера, зґвалтував графиню Собінську (льоншанівці крутили амура тільки за згодою, гвалтівство в них вважалося найтяжчим злочином), пограбував сім родин на Замарстинові, спалив живцем сім'ю корчмаря Мордка в Голоско (а ніхто цього не знав, пили колись з ним пиво як з чесним!), — і за це все Міхала заслали до Куфштейну, а може, й повісили.

А він ішов до них, живий і неушкоджений, без циліндра й кольорової свити, у лляній вишиваній сорочці, поважний і сумний, і вела його під руку та, до якої колись ходили льоншанівські парубки в тому крайньому випадку, коли вже не було куди піти; народ поступився назад до корчми, а музики давно заховалися досередини і замовляли в Малгосі по пугареві вина.

Міхал привітався, але не відповів йому ніхто, тільки Ясьо Сакрамент, віддавши Аронові скрипку, підбіг до Сухоровського і — маленький, в третину Міхалового зросту — припав до колін, обняв їх, мов блудний син вітцеві ноги, закинув назад голову і, дивлячись на свого божка великими заплаканими очима, думав: як добре, що тлуста шинкарка вигнала його з кнайпи "Унтер цвайундфірціг", що пішов він з побратимами по дворах, що не стало заробітків на Ринку і вони мусили податися на Личаківську, що покинув їх Агасфер, що на Личаківській були добрі заробітки і вони могли грати по кілька днів у одному дворі, бо інакше — не прийшли б до "Пекелка" на святого Петра і Ясьо не зустрівся б з Місьом Сухоровським.

— Чим відрізняється цей день від інших днів? — мовив поважно Арон, і тепер Ясьо міг би словами відповісти на це питання: "А тим, що не було в тих днях у мене пана Міхала..."

Сухоровський гладив Яся по голові, немов дитину, потім легко відсторонив його, сказав:

— Заграй, Ясю, людям, бо музики сполошилися — думають про мене погано, і я їх не виню... Заграй їм, най веселяться, бо для цього і є м'ясниці... А ви танцюйте, товариство, я вам не буду заважати.

Міхал з Ганнусею подалися вулицею вверх і звернули на Круп'ярську. Ганнуся все оглядалася назад, її темні очі наливалися люттю, але була вона безсила: як переконати стільки людей, що Міхал

не винен, і вони так і зникли б з їх очей назавше, та викрикнув якийсь парубійко їм услід:

— Ґвалтівник! Убивця!

Вихопила руку з–під Міхалової пахви і, залишивши його на розі Круп'ярської, помчала до гурту. Роз'ярена, мов пантера, зупинилася перед мовчазною і зніченою юрбою танцювальників, відкинула з грудей на плечі довге чорне волосся і, простягнувши вперед руки, закричала хрипло, — всі стрепенулися від того крику:

— Гімнярі, паскуди, блювотники, менди, бухачі, шаврони, як ви сміли повірити в ті брехні, що їх розпустили павуки[70] про мого Міхала? Святоші мерзенні, та знаю я вас, як стара лярва свої майтки! Не варті ви після цього поганого слова у свято, скислого пива у корчмі, смердячої кості на смітнику, найбруднішої курви в борделю! Тьфу на вас, тьфу, тьфу, тьфу!

Ясьо завмер, Арон і Курковський зовсім розгубилися, — видно вже було, що без бійки тут не обійдеться. Ясьо квапливо вкладав скрипку у футляр, яку вийняв було, щоб грати, Арон боязко задкував, пан Курковський помахував їм обом рукою, щоб забиралися чимшвидше звідси геть, та було вже запізно. Натовп двигнув на Ганнусю, щоб відімстити за таку тяжку образу, а вона стояла з простягнутими вперед руками і спопеляла колишніх друзів темним ненависним поглядом.

І зупинився натовп перед тим поглядом, поник: а й справді, якщо все це брехні, хто ж тоді ті, які в них повірили? Адже Міхал довгі роки був їх другом, скільки разів запівдарма до театру водив, скільки бочок пива льоншанівцям поставив, а наспівався, насміявся, натішив їх!

Розлючені парубки і дівиці, які мить тому готові були розтерзати фурію з Погулянки, обминули її і пішли — спочатку нерішуче, а потім

таки побігли в бік Круп'ярської, щоб наздогнати Міхала, але він сам вертався їм назустріч, зупинився і мовив, сумно посміхаючись:

— Ідіть танцюйте, я зараз прийду. Мені Йосипа треба побачити.

А Йосип уже гатив тяжкими кроками згори, тупотів чоботиськами, аж вікна в хатах дзеленькотіли, — до нього долинув крик Ганнусі, чув, як вона назвала ім'я Міхала, і тьохнуло в грудях радісне: невже вернувся?

Коваль біг, сопів, котився, стугонів і, коли вже допав до Сухоровського, так завив, як вовк напровесні, і відійшли назад до корчми парубки й дівчата, залишивши їх на розі Круп'ярської.

…Сиділи в кузні, тихо розмовляли.

— То так не буде вічно, — говорив Йосип. — Ти мені тлумачив колись про декабристів, а я їх пізнав. Ти думаєш — вони тільки в Росії? Ні, брацє, нині вони вже по всьому світу. І тут, і тут! — бив себе кулаками у груди.

— Мені це байдуже, Йосипе, — зітхнув Сухоровський, — я вже не жду другого пришестя. Я тільки зовні залишився Міхалом, а всередині — м'якуш. Міхал дозволив себе бити, чуєш, Міхал Сухоровський дозволив себе бити — тільки для того, щоб побачити волю, Ганнусю, тебе, а тепер не сплю, гризу кулаки, сором спалює душу і воля мені не мила.

— Коли сором пече люпину, то вона ще не пропаща… Ходи до мене в кузню, і той м'якуш знову крицею стане.

— Ні, Йосипе. Поки не змию свою ганьбу, не вернуся до людей.

— Що ж будеш робити?

— Вбивати буду. Одного за другим, потиху — вночі, вдень, вдосвіта, смерком!

— Усіх катів не переб'єш, їх багато.

— А нас мало? Того війська, Йосипе, того панства в нашій Галичині — тисячі, а люду — мільйони. На одного — двісті чоловік!

— Та це правда, а я що кажу, — вічно коритися народ не буде. Але треба спочатку об'єднатися, що може вдіяти один?

— Комусь треба розпочати, потім стане більше.

— І ти гукнеш людей до себе, як месія?

— Не буду кликати. Сам повоюю, сам і загину… Але доведу людям, що не бидло ми без'язике, що хтось посмів стати за правду… Ти кажеш — месія. А якщо він і прийде, то думаєш — з палаців? Ні, з яскині, як Ісус, і йому поклоняться царі…

— Як знаєш, Міхале… Може, якраз ти розпочнеш те, що мусить невзабарі статися…

— Ходи зі мною. — Сухоровський з надією глянув на приятеля.

— Ні, брацє, мені ще не пора, — опустив очі Йосип. — Чую, що не пора іще. Ти підеш опришкувата, а не так треба починати. Буде революція, Міхале, вона вже йде… Десь думають мудрі голови, працюють! І вибухне вона. Не опришківство, а народне повстання! — Коваль підвів очі і сказав повагом: — А коли спалахне той вогонь, — може, й ти якусь іскринку роздмухаєш, — як займеться пожежа, чи може тоді стояти моя кузня холодною? Голими руками їх не візьмеш, Міхале, десь треба й зброю кувати.

Розділ тринадцятий

Шашкевич вклав листа в конверт, взяв другий, обережно розгорнув його, — літопис життя покійного Любимського продовжувався. Маркіян розмотував пущений клубок до кінця, щоб почати домотувати його своїм прядивом, і в останньому мотку сподівався ще знайти слід дружини Любимського Уляни, — він тепер уже сам розумів, що важить для життя кохання і як нестерпно болісно втратити його.

Маркіян переглянув усі листи.

Директор Полтавського театру Іван Котляревський повідомляв Любимського, що вислав йому "Енеїду".

Лист від Цертелєва: "З радістю посилаю вам свій "Опыт собрания старинных малороссийских песней". Якщо ви знайомі з Доленгою–Ходаковським, попросіть, щоб вислав мені дещо із своїх записів".

Від Доленги–Ходаковського: "Цертелєву дещо надіслав. А вам дарую список поеми "Наливайко" К. Рилєєва, у мене їх аж два..."

"Поема "Наливайко"? Рилєєва? І список тут — у Закладі Оссолінських... Який збіг... Я ж розпочав вірша "О Наливайку". Треба конче знайти рукопис..."

Двері до кімнати відчинилися. Маркіян оглянувся: на порозі стояв Захар Авдиковський. Його вічно похмуре обличчя сяяло загадковою усмішкою. Вуйко ніколи не сміється, — що за новину приніс? Невже... Маркіян схопився з крісла, подався йому назустріч.

— Є дозвіл? — зупинився, насторожений, напружений.

— Нарешті, Маркіяне… — Захар Авдиковський поривисто обняв племінника. — Дякуй Василевському: губернія дозволила консисторії видати сертифікат на твоє поновлення в семінарії.

Маркіян довго не відривав обличчя від вуйкового плеча, боявся, щоб той не побачив його сліз. Напруга спала, розслабилася, і враз він зайшовся довгим кашлем. Сухий, наче коклюшний, кашель виривався хрипотом з грудей, Маркіян захлинався ним, притискав до губ хустинку.

— Нічого, нічого, — гладив його по голові Авдиковський. — Підлікуємося, нічого…

Приступ кашлю минув, Маркіян відняв хустинку від уст, глянув на неї і швидко сховав до кишені.

— Що то є? — кинувся вуйко до Маркіяна. — Чому хустинка з червоними плямами? Тобі кров з носа пішла?

— Дурниці, вуйку… Якась там жилка тріснула в горлі від кашлю… — Маркіян кволо посміхнувся, був блідий, змучений. — Я довго чекав, надто довго… То тяжко, вуйку, йти, тримаючись весь час за кайданний ланцюг. Але тепер усе буде добре…

Спіймав себе на тому, що говорив тільки що словами Любимського: "Безперервний ланцюг вериг, і його розгризає люд мислію своєю, коли в нього вибивають із рук меч…"

…Директор Закладу Оссолінських Костянтин Слотвінський запропонував зібратися в рукописному відділі бібліотеки: у квартирі малі діти, ще й дружина знову в тяжу зайшла.

Рукописи зберігалися в подовгуватій вузькій келії, з якої був вхід до друкарні. Складачі, коректори й редактор часопису "Wiadomości o dziełach uczonych"[71] рідко коли користувалися дверима, що виходили у

двір, — вузький прохід між стелажами служив коридором для друкарів, і кустош рукописного фонду Михайло Базилевич не раз скаржився директорові, що не може навести у відділі порядку, — ніхто вже не в силі розібратися, де рукописи, а де гранки, що їх складачі вивішують сушити на незайманих поличках.

Як учасника польського повстання, Базилевича виключили з семінарії, — посаду кустоша рукописного відділу виклопотав для нього Август Бєльовський, у кавалерійському полку якого Михайло пройшов від Сточка до Берестечка. Це була спокійна робота — реєструвати манускрипти, які мало не щодня надходили до Закладу з давно закритих ще цісарем Йосифом II монастирів, із запущених замків, а недавно прийшла гора впорядкованих рукописів з Дикова — з книгозбору Тарновських.

Роботи було багато, Михайло цілими днями не виходив з продовгуватої келії; цей спокій, тиша, шелест паперів і скрип гусячого пера гнітили його, і він з пієтетом згадував тепер походи в корпусі генерала Дверницького, відпочинки на бівуаках. Його душа, яка звідала чар битв, перемог і біль поразок, прагла іншої, бурхливішої діяльності, ніж нидіння серед ветхих паперів і заяложених пергаментів, а що не мав де застосувати свої сили, то потішував себе хоч тим, що таки вдихнув у себе — на все життя! — воєнної романтики, а от Шашкевич, той тільки плакати вмів над долею народу, а коли прийшло до діла — то в кущі!

Кустош підвівся з–за свого столика, схованого за стелажами, коли в проході почулися кроки. Виглянув, заховався знову: попереду ішов Слотвінський, за ним незнайомий високий чоловік з важким обличчям, третім ішов директор театру Ян Непомуцен–Камінський.

Слотвінський зупинився, показав рукою на столик, біля якого стояв Базилевич, мовив:

— Ми тут присядемо, панове… А ви побудьте з нами, пане Базилевич, справа, яку будемо обговорювати, стосуватиметься й вас… Це мій новий працівник, учасник повстання, особа довірена… Знайомтеся, Михаиле. Директора театру ви, напевне, знаєте, а це Франц Бєльовський, брат Августа.

— Але ж Франц загинув… — Базилевич з подивом глянув на незнайомого мужчину. — Він…

— Ах, який ви ще жовторотий, — поморщився Слотвінський. — Сказано — Франц Бєльовський, і все на цьому.

— Розумію, розумію, — почервонів Базилевич; відповідь Слотвінського образила, але разом з тим він був йому вдячний, що посвячує його у щось утаємничене, цікаве.

— Почекаємо трохи, — продовжував Слотвінський. — Поки Август приведе пана Фредра, ми встигнемо й наговоритися: відколи його обрали депутатом до станового сейму, він став ще маестатичнішим.

Повсідалися довкола столика, одне крісло залишилося вільним, — Базилевич поштиво стояв збоку. Северин Гощинський сидів із схиленою головою, переплівши на грудях руки. В кутках його повних губ застигло невдоволення.

— Це марна затія, панове, — сказав він помовчавши. — Нонсенс. Ми звертаємося за допомогою до апологета аристократії, щоб він допоміг нам видавати революційний часопис з антиаристократичною тенденцією… І це його депутатство в Галицькому сеймі… За що? Адже на таке треба заслужити.

— Не судіть так суворо, пане Франц, — заступився за Фредра Камінський. — Олександр — особистість дуже складна, його важко збагнути. Він і сам себе ніяк не збагне, — така доля багатьох великих.

Найкращий приклад — Гете... А наш Міцкевич — де він опинився, коли його батьківщину охопило полум'я?

— Не проводьте небезпечних паралелей, пане Непомуцен. — Гощинський був нахмарений, не підводив погляду. — Самі пишете поезії і добре знаєте, що поет поетові не рівня.

— Я не хочу принизити Гощинського, коли говорю про велич Фредра, — підкреслено мовив Камінський.

— Їх не можна порівнювати, вони не співставляються, — сіпнув головою Северин.

Базилевич пильно придивився до Гощинського, він зрозумів, хто цей чоловік, і пройнявся гордістю за себе, що його посвячують у найпотаємніші справи, які започатковуються такими великими людьми.

— Навпаки, — заперечив Камінський. — Найкраще вивіряти оцінку на антиподах, — якщо брати до уваги літературний рівень творчості, а не світогляд. Який той рівень у консерватора, а який у революціоніста, — чи за рахунок ідей не знижується майстерність; який у класициста і в романтика, — хто що витискає із можливостей обраного напрямку; який у комедіописця і в трагіка, — як використовується потенціал жанру...

— Ви розриваєте дві нероздільні категорії: світогляд і майстерність, а це помилково...

— Але ж факт залишається фактом: талант Фредра переріс його світогляд. На нього обурюються демократи за ідеалізацію аристократичних гнізд, а аристократи докоряють йому, що він охаює власне гніздо. Його комедія "Ніхто мене не знає" — це, скажу вам, сміх у будинку божевільних. Яка гірка іронія: шляхта доводить забавами і балами, що вона ще жива... Ті, які рахували просо в горшках, форсять у парадних мундирах, — це ж про нинішній день, пане Франц! А "Пан

Йов'яльський"! Здер образ з живого шамбеляна, якого ми всі знали, і висік, вишмагав весь клас — вироджений, без майбутнього. "Gdzie ja jestem? A są tutaj ludzi–i?"[72]…Будьте справедливі, Франце. А депутатство… Та він їм стільки всолив — у моїй присутності, — що я сам дивуюся. Але ж — авторитет!

Гощинський підвів голову, в його очах темнилася зневага.

— Як ви гарно вигороджуєте Фредра, пане Непомуцен… А не хочете самі собі признатися, бо ж вам вигідно ставити прибуткові комедії, що його сміху владці не бояться. А щоб застрахуватися від можливого різкого випаду Фредра, вони взяли його на прив'язь — депутатством. І він дає себе тримати, — це ж вигідно: бути кумиром у черні і своїм у палацах… Каштелян з його "Нового Дон Кіхота" недвозначно каже: "Треба бути божевільним, щоб хотіти переробити світ. Що буде з шляхетними поривами, коли людство почне керуватися ницими гаслами?" Вам ще щось більше потрібно, пане Непомуцен, для характеристики Фредра?.. Але я прийшов до нього: нам треба грошей, і він їх має…

— Тихо, ідуть, — підвів руку Слотвінський.

Проходом між стелажами ішов попереду високий з ледь зсутуленими уже плечима Олександр Фредро, ішов з гордо відкинутою назад головою, а вік таки лягав на плечі й приземлював його поставу; у лівій руці тримав капелюха, у правій — паличку; за ним ступав щуплий з сивуватими скронями бібліотекар Бєльовський; Август із–за спини Фредра підморгував колегам, мовляв, усе в порядку, маестро має добрий настрій.

Драматург галантно поклонився присутнім, ковзнув поглядом по обличчях і, поки сів у вільне крісло, приглянувся пильно до Гощинського, якого представили йому як брата Августа. Очі обох на мить зчепилися і тут же відштовхнулися: Фредро впізнав поета, — їх

колись знайомив Камінський у театрі після спектаклю "Дами і гусари". Гощинський тоді перший раз зупинявся у Львові.

Тепер згадалася розмова у фойє театру.

"Ах, що ви наробили, пане Фредро, — сказав з неприхованою іронією молодий, та вже голосний "Канівським замком" і "Банкетом помсти" поет. — Стільки пар розбили, аж три! А вони могли б поженитися і наплодити цілу зграю сарматців... Великої шкоди завдали ви польській нації!"

Знаменитий драматург зверхньо глянув тоді на Гощинського і мовив, недбало перефразовуючи рядки рефрену із його вірша "Банкет помсти".

"А все ж меншої, ніж міг зробити один поет, коли б поспільство слухалося його макабричного заклику: "wypić krwi z nami i zakąsić sztyletami!"[73]. Уявіть собі, що сталось би з людьми після такої учти".

Більше вони тоді не розмовляли, порозумівшись одразу. Гощинський ретирувався, склавши для себе назавжди незмінну оцінку таланту драматурга, а Фредро викинув з пам'яті інцидент з молодим поетом, поезію якого — навіть "Канівський замок" — вважав набором заримованих політичних гасел.

І ось випадок звів їх знову, вони впізнали один одного, — Камінський не думав, що так станеться. Колишня зустріч була надто короткою... Проте давня неприязнь заворушилася в душах обох, Гощинський вирішив не просити у Фредра допомоги.

— Я слухаю вас, — сказав сідаючи Фредро.

Гощинський мовчав. Камінський утратив будь–яку надію на порозуміння між поетами, та все ще спробував рятувати ситуацію.

— Справа дуже конкретна, — заговорив, зніяковіло посміхаючись. — Ми хочемо видавати у друкарні Закладу часопис… Ну, самі розумієте, не маємо засобів. Тому задумали звернутися до вас. Тисячу ринських… Ми їх вам повернемо після виручки з трьох–чотирьох перших тиражів.

— Який характер матиме часопис? — спитав Фредро.

— Ну, звісно який… Польське повстання програло через традиційні помилки нашої аристократії… — Камінський зам'явся. — Ви ж самі висміюєте…

— Нікого я не висміюю, — перебив Фредро. — Я не трефніс[74]. Мої комедії, як справжня штука, ніколи не бувають однозначні, і коли хтось на спектаклях сміється, то тільки з двох причин: або він радий, що побачив у моєму героєві сусіда, або ж побачив самого себе, а тоді регоче ще дужче, аби ніхто не подумав, що це про нього…

— Тому ваші комедії мають вартість розважальну, — кинув Гощинський.

— Нас з вами розсудить час, пане… Я маю гроші, але для того, щоб іти в одній упряжці з вами, мені треба бути впевненим, що ваш часопис матиме інший характер, ніж шкідливий — і для поезії, і для суспільства — вірш Гощинського "Банкет помсти".

Усі понурили голови, тільки Базилевич переводив погляд з одного обличчя на інше, не знаючи, на який бік стати. Але ж Гощинський — бельведерчик. Як на який бік?

— Що ж, панове, — промовив Гощинський, уже без зла придивляючись до старіючого драматурга: його пещене обличчя осувалося, ніби шкіра стала важчою і поволі пускалася м'язів. — Продовжувати розмову немає сенсу.

Ніхто нічого не відповів. Мовчав і Фредро. Врешті він відчув, що його присутність тут зайва, підвівся, поклонився на прощання Слотвінському і подався до виходу. Август не пішов проводжати.

Маркіян упізнав Фредра, посторонився у вузькому коридорі, даючи йому дорогу. Шанобливо поклонився, та Фредро наче й не помітив юнака, швидким нервовим кроком подався до виходу.

Постукав у двері. Довго ніхто не озивався зсередини, потім почулися кроки, двері прочинилися, — Маркіян сторопів, побачивши перед собою Базилевича.

— Шашкевич! — тихо вигукнув кустош і вислизнув у коридор, немов злякався, що Маркіян зайде досередини. — Доміне... ти тут?

— Тут, Михаиле, тут... — якось бездумно відказав Маркіян, не можучи втямити, що робить у рукописному відділі Базилевич, — встиг про нього вже й забути. — Мені потрібно переглянути деякі рукописи... Сягнув рукою до дверної клямки, але Базилевич не вступався з дороги.

— Там директор, і в нього... Я скажу їм...

— Ти тут працюєш?

Базилевич вмить заспокоївся: адже він займає в закладі поважну посаду, з ним мусить рахуватися будь–який відвідувач, і Шашкевич — теж. Промовив з гідністю:

— Я кустош рукописного відділу.

— Путі Господні неісповідимі... — Маркіян виходив із стетерілого стану: перед ним стояв живий Базилевич, який колись підло зрадив його і каявся потім і пішов з повстанцями, щоб кров'ю змити свою ганьбу.

Змив, очистився? Хто він зараз — цей чоловік, який пройшов крізь вогонь?

Дивився йому в очі, читав у них гордовитість, навіть зверхність: "А ти не пішов, побоявся, я ж казав тобі колись, що ти сам захочеш подати мені руку". І Маркіян таки подав. Вагаючись і неохоче втиснув її у простягнуту руку Базилевича: треба простити, кожна людина може помилитися, а все ж дотик долоні кривдника опік…

— Мене виключили з семінарії, — сказав Базилевич. У тоні його голосу зазвучала нотка гордості, він ніби зрівнювався тепер із своєю жертвою — Шашкевичем; цієї рівності Маркіян не бажав, відказав холодно:

— А мене поновили, Михаиле. Кожному своє… Ну, веди. Мені потрібно переглянути фонд Любимського. Напевне, тут його папери.

— Так, так, я сам реєстрував, Бєльовський передав недавно. Але ж там директор і його гості…

— Я не буду їм заважати… — Маркіян рішуче відчинив двері, примушуючи Базилевича увійти досередини.

Слотвінський виглянув з–за стелажів, махнув хлопцям рукою, щоб почекали. Базилевич безпорадно розвів руками, мовляв, відвідувач не слухається; Маркіян готовий був повернутися, зрозумівши, що й справді невпору зайшов, та за Слотвінським виглянув ще один мужчина, — Шашкевич упізнав Гощинського.

— Маркіян? — протягнув уперед руки Северин. — Добродії, це ж мій юний друг Шашкевич. Затримаємося ще на хвилинку, ідіть до нас, Маркіяне.

— Ми мусимо затриматися, — почув Маркіян ледь роздратований, владний голос.

Глянув убік: у темному кутку між стелажами сидів за столиком директор театру Камінський, біля нього стояв русявочубий щуплий чоловік. Русявочубий чіпким поглядом міряв Маркіяна. Шашкевич упізнав у ньому Августа Бєльовського й кивнув головою; Бєльовський відповів на привітання надто стримано, і в Маркіяновій пам'яті вмить зринув новорічний морозний день.

…Переклад уривка з "Канівського замку" залишено удома на столі. У кишені плаща лист до Анни. Сніг засипав Широку вулицю в сажень. У прокопаній стежці до семінарської брами стоїть знічений Базилевич… Маркіян полишає його, — зрадникові немає прощення… Ринкова площа… В голові сам собою складається вірш про Хмельницького. З кав'ярні вибігає офіцер, а від університету насувається гамірна юрба академіків, і Август Бєльовський вигукує гасло: "За нашу і вашу свободу!". Зібрання на Збоїських, Базилевич теж іде до повстанців, потім — зустріч Маркіяна з Вагилевичем і його докір: "А тут хто буде орати?". Все це вмить спливло в пам'яті мовби для виправдання: чому не пішов…

Він може сказати — чому, але ніхто його не питає; над ним зверхньо підноситься Базилевич і міряє його чіпким поглядом Бєльовський; протест і злість скипають разом у Маркіянових грудях… "Я вам тут заважаю?" — "Ми раз уже тебе кликали, а ти не пішов, то чому сердишся, що не покликали нині?" — "І добре, що залишився тут, хто буде моє поле орати, хто?" — "Не гарячися, Маркіяне, я все розумію, залитися з нами на хвилинку…"

Гощинський спостерігав мовчазну перепалку між Маркіяном і Августом, а коли погляд Бєльовського зм'як, Северин взяв Шашкевича за плече, провів до столика, сказав Слотвінському:

— Ви представили мені свого довіреного хлопця, а я вам свого. За мого будьте спокійні.

Маркіян помітив, як перебіг рум'янець по обличчю Базилевича.

— Ми мусимо затриматися, — повторив Бєльовський. — Бо ж нічого не вирішено. Не треба було тоді й збиратися… Ти, Северине, надто категоричний. Але пропало… І неправда, неправда, що комедії Фредра мають тільки розважальну вартість! А тепер подумай, де дістати гроші для видання нашого часопису.

— А може, обмежимося моєю "Конфедераткою"? — запропонував Слотвінський. — Уже кілька накладів пішло потаємно в світ…

— "Конфедератка" — це комар, а нам потрібен шершень, — відказав Гощинський. — Інформацій і шпильок замало на сьогодні, нам потрібна справжня революційна література… Панове, ситуація нині така, що революція повинна визрівати на місці. Лелевель став непоправним утопістом. Французький уряд розпустив його Комітет, а наш великий Йоахім висилає запального й амбітного поручика Залівського до краю, гадаючи, що як він сюди прибуде й кине клич, то готові озброєні полки виринуть з–під землі й підуть переможним маршем проти царя і цісаря. Я боюся прибуття Залівського… Для того щоб піднятися знову на боротьбу, ми мусимо утворити в краю сітку конспірацій. Кожен п'ятий громадянин повинен бути залучений до таємного товариства, зобов'язаний присягою, а для цього потрібен революційний часопис, в якому б друкувалися статті про наше програне повстання, — і правду, правду про все!.. Щоб у ньому друкувалися твори італійських і французьких революціонерів, поезія декабристів. І є ж тутешні, русинські автори…

— Пан Северин має велику рацію, — підтримав Гощинського Камінський. — Залучити до співпраці в часописі русинських авторів! Без спілки з русинами ми знову будемо подібні на птаха з одним крилом… А

вони є, ті автори, народжуються із свого фольклору, я знаю... Я мав автора–русина, який написав для мого театру такий собі плаксивий водевіль, а глядач натовпом валив! Потім мав нагоду розмовляти з самим автором. Скільки творчої потенції у того Сухоровського, — і марно! А він мені каже: "Я ніхто, після мене гряде такий, в якого я не гідний буду розв'язати ремінь його взуття..." І зник мені з очей...

— Може, це ви, Маркіяне, той, що гряде? — підморгнув Шашкевичеві Гощинський.

Маркіян спалахнув. Вдячно глянув на Камінського, ще ж бо від жодного поляка не чув таких слів, сказав палко:

— Гряде! Після кожного меншого народиться сильніший, і прийде, прийде до нас такий, якому ми й справді поклонимось до ніг.

Гощинський пильно глянув на Маркіяна, скупо посміхнувся.

— Панове, — сказав він по хвилі. — Мені не пасувало... я не міг просити грошей в Уруського. А тепер попрошу... І ми видамо часопис. Буде він органом нового таємного "Союзу друзів народу".

Слотвінський узяв під руку Гощинського і повів його до виходу. Камінський якусь хвилину сидів за столиком, потім спохопився.

— І мені пора... А ви при нагоді зайдіть до мене, юначе, — глянув на Маркіяна. — Я вам розповім вельми цікаві речі про того мого автора. Його життя варте пера!

— Розпочинається цікаве і велике діло, Маркіяне, — мовив Базилевич, коли вони залишилися в рукописному відділі удвох.

Маркіян пильно глянув на Михайла.

— Я дам тобі, колего, пораду словами Курція, — сказав. — Тих, хто слухає, чекає те, що всіх, а тих, хто радить, жде особлива небезпека. Це стосується нас обох. Зважмо свої сили…

Обличчя Базилевича стало ввічливим, догідливим.

— Ти хотів переглянути рукописи Любимського. Я вже поклав їх на стіл.

— Дякую, Михаиле. Вони мені дуже потрібні.

Частина третя

Розділ чотирнадцятий

Усе це — нині таке звичне, проклепане Богослужениями, просякле цвіллю, пропахле помийним смородом з кухні, — приходило до Маркіяна колись майже щоночі кольоровими снами. Він повертався, прощений і поновлений, у свою семінарську кімнату, у свій клас і через вікно дивився на кругловерху зелену гору Шембека, під якою шкатулкою притулився неймовірно маленький будиночок Оссолінеум, а в класі і в кімнаті — незнайомі й набагато молодші за нього юнаки, і кожного разу вони ставали ще молодшими, а він щораз старішав; зайняті своїм ділом студіозуси не звертали на нього уваги і розмовляли про щось таке, чого він зовсім і не знав; з розпачем усвідомлюючи свою відірваність і необізнаність, Маркіян прокидався і, западаючи в другий сон, знову марив семінарією, і безнадійно старішав, відходив від неї, повертатися ставало все трудніше, а потім ті сни обірвалися.

Тепер Маркіянова присутність у семінарії стала буденною, і хоч як екстерніст не мешкав тут, а тільки відвідував коррепетиції і Богослужения, здавалося йому, що ніколи не покидав цих стін, і перша радість повернення давно зблякла, пригасла у казарменій, підозріливій, схоластичній і ворожій атмосфері.

Одна втіха, що цілий рік трималися разом — Іван, Яків і він, Маркіян, а ще приєднався до них академік третього року богословія Іван Вендзилович — майстер грав'юр, акварелей і олійного живопису: для нього, як і для "Трійці", богословіє було засобом майбутнього існування, — ніхто ж бо не робив собі ілюзій, що проживе з літератури чи з малярства.

Цього артиста–маляра друзі запримітили давно. Був він ніби не від світу цього: жив своїми артистичними уявленнями про світ; кучеряве волосся, здавалося, ніколи не знало гребінця, реверенда захляпана фарбами; його завжди соромили віце–ректор і префект, він їх зауважень і повчань ніби й не чув. А одного разу мало не поплатився місцем у семінарії: прийшов на Богослужения без реверенди. Втратити реверенду вважалося одним з найтяжчих злочинів (дехто й продавав), а мовчазний Вендзилович довго не міг пояснити, куди вона поділася, поки не згадав, що забув її у друкарні Закладу Оссолінських, де виконував замовлення видавця "Wiadomościej"[75] Костянтина Слотвінського, — реверенда служила там йому халатом.

"Трійця" трималася окремо, — вихованці семінарії бойкотували Маркіяна, Івана і Якова за те, що вони розмовляли поміж собою по–русинськи. Розсудливий і спокійний Головацький не раз у суперечках намагався переконати найзатятіших полонофілів, що кожному неопресвітеру після висвячення і отримання нової реверенди, споднів, чобіт, палиці знання русинської мови необхідне. Таке переконування викликало лише глузливий сміх, вихованці демонстративно зривали іспит з церковнослов'янської мови, за що, правда, поплачувалися після висвячення: ректорат посилав їх на науку до святоюрського дяка, який злуплював з них чималу мзду.

Вендзилович ні з ким не зближувався, розмовляв мало, ніхто не знав, поляк він чи русин, ні з ким не ділився своїми поглядами, його мовою був рисунок — олівцем, пером, вуглем, і симпатії його до отців–професорів, префектів, віце–ректорів, ректора і самого митрополита Михайла Левицького можна було визначити, заглянувши в альбом

маляра. Там зберігалися портрети їх усіх, і, в цілковитій подібності до натури, відбивали авторську симпатію: були там лики мудрі, добрі, потворні, глупі або ж карикатурні.

Художник дозволяв вихованцям заглядати у свій альбом — їм було цікаво, а для автора це не становило небезпеки: політикою тут не пахло, та й не вивішував же він ті портрети на стінах.

Маркіян теж якось переглянув рисунки Вендзиловича і зорієнтувався, що найбільш подобається йому професор катехитики отець Ільницький. Невдовзі це підтвердив сам маляр.

Одного дня отець Ільницький зайшов до класу й почав читати лекцію церковнослов'янською мовою. Вмить почувся свист із задніх рядів, далі засвистів майже весь клас; замовк професор, закрив катехізис і вийшов з–за кафедри.

Тоді Вендзилович схопився з місця і вигукнув:

— Свині!

Стихло, ніби хтось затулив роти свистунів однією долонею. Хто зна, яка б веремія почалася, якби це слово вигукнув Шашкевич, Вагилевич або Головацький, — від Вендзиловича ніхто такого не чекав. Отець Ільницький знову вийшов за кафедру, а Вендзилович пересів до "трійці".

— …Ні, ні, вони не всі такі, — заговорив художник, коли четверо друзів вийшли з будинку семінарії і, поминувши Заклад Оссолінських, обгинали гору Шембека, йдучи в напрямі Пелчинського озера.

Це місце гульбищ і забав опустіло з того часу, як магістратські владці розпорядилися закласти на високому схилі, що спадав до озера і утворював разом з протилежним схилом гори Шембека мальовничу довгу улоговину, холерний цвинтар, який люди назвали теж

Пелчинським, так легко віддавши назву найкращого куточка Львова найстрашнішому.

Хлопці обійшли озеро з правого боку, щоб не наближатися до моторошного пустирища з горбами без хрестів, заростого кропивою, будяками й лободою; посохли там деревця, навіть птах на них не сідав. Подумалося Маркіянові, що закладено цей цвинтар так близько від міста не зі злого умислу, а з органічної властивості державної системи, — і вона не має вже сили відчужувати недугу із свого організму і звикається з нею, як стара людина зі своїми болячками перед смертю.

— Не всі вони такі, — знову почав Вендзилович. — Засвистіли найзатятіші нахаби, за ними — ті, які боялися тих нахаб, — не їхньої сили, а ігнорації; інші ж мовчали, обравши для себе таку тихесеньку, аж до підлості, форму протесту…

Синюваті рум'янці підпливли в Маркіяна від шиї аж до скронь, він зупинився і довго сухо кашляв; Яків опустив голову, тільки Вагилевич звів густі трикутні брови й відказав роздратовано:

— Забагато честі для них, щоб я реагував на їх свист… Твань, моральні дегенерати, які приносять після вакацій із сільських та повітових мандатарій фальшиві свідоцтва моральності, нажершись перед тим поміщицьких обідів і залишивши батькам їх довірливих дочок з животами. Пройдисвіти, що заручаються з попівнами, забирають частину віна і просять потім призначення в інший повіт, невігласи, які "отченаша" не знають, а займають греко–католицькі парохії, тупиці, котрі не чули про Міцкевича й Гощинського!

— Добре обороняєшся, Іване, знаменито! — несподівано для хлопців запалився мовчазний Вендзилович. — Тільки непереконливо… Твань, кажеш. То як можеш дозволити такій нечисті плювати собі в обличчя?! Християнський смиреннику, а ти підстав другу щоку й пишайся далі своєю вищістю, і розумом, і знаннями, а він на тобі потопчеться, ще й

п'ятою на твоєму благородному лику плювок розітре! Бо ти мовчиш… А мовчиш не з гордості, а тому, що боягуз єси!

— Заспокойся, Іване, — сказав Маркіян Вендзиловичу. — Ти маєш рацію… І я ніколи, ніколи більше не прощу нікому зневаги. Хлопці, та чи ж можна звершити те, що ми задумали, в мовчазній покорі?

— Ні, не можна, — сказав Головацький.

Вендзилович зупинився, пильно глянув на товаришів.

— Не знаю, яке ви діло задумали, але коли воно справжнє, не впораєтеся самі… Люди не сплять, організуються, збирають сили, тож чи маєте ви право стояти осторонь? Я міг би вас впровадити до конспіраторів…

У Вагилевича забігали очі, та Вендзилович їх не відпускав, тримав своїм вимогливим поглядом і чекав відповіді.

— Конспірації — не для мене, — сказав урешті Іван.

— І не для мене — теж, — приєднався Головацький.

— А я не знаю, — мовив Маркіян. — Я ще не зовсім зважив свої сили. А щоб збагнути їх, потрібно невірному Фомі діткнутися до ран…

— Тоді бувайте, — змахнув рукою Вендзилович. — Тих, хто захоче прийти, я буду ждати завтра о восьмій вечора біля брами на Руській, 10.

…Під серцем муляла тривога. Не був це страх, а відчуття невпевненості: чи обдумано вчинив, що прийшов сюди, адже вороття не буде. Маркіян усвідомлював, що таке конспірація: які обов'язки, неволя

й дисципліна ляжуть на нього, коли увійде в таємне товариство. І заради якої ідеї він нестиме цей тягар?..

Бамкнув на вежі Корнякта Великий Кирило, закликаючи прихожан на вечірню, зупинився Маркіян на розі Шкотської й Руської, — дзвін старого благовіста, вилитого коштами братчиків більше як двісті років тому, немов перестеріг його, нагадавши, що тут, на Руській вулиці, вперше в історії українського народу зібрався гурт одержимців, які вголос заявили про своє існування, і великий подив сколихнув тоді містян, і ядуча лють пройняла патриціат міста, бо ж забули — і посполиті, і патриції, — що на Соляній вулиці живуть русини.

А вони підвели голови, і вулицю назвали Руською, і церкву забажали мати, і школу, і друкарню. Та друкарня померлого у злиднях Івана Москвитина була знайдена в підвалах лихваря і коштами русинів викуплена, — перейшла вона з рук першодрукаря в русинські руки, зібрала біля себе мужів учених, яких, здавалося, тут ніколи не було, і виросли на Руській перші борці проти єзуїтського мракобісся, професори визріли, які потім подалися до серця України Києва — в академію.

Єдиний ланцюг — від Івана Федорова через Львів до Києва, єдина жила, єдиний нерв; б'є в креш сердечком Великий Кирило, кличе до себе, то чому Маркіян звертає до брами десятого номера, чи ж сюди пролягає та його дорога, яку обрав, коли приймав материнське благословення у Княжому, чи слід йому заходити в цю браму?

Маркіян прийшов загодя, ніби знав наперед, що вагання терзатимуть його душу, коли наблизиться до умовленого місця, — можна й передумати, можна й піти геть… Вендзиловича ще не було. Маркіян проходжувався правим боком вулиці і кожен раз, минаючи десятий номер, відчував, як спирає йому подих справжня тривога; а дзвін на вежі Корнякта без угаву бив і бив, додаючи упевненості й рівноваги: благовістує на Руській вулиці русинський дзвін, є рущина, то можна і єднатися із слов'янськими братами для спільної боротьби проти тиранії; у нас спільна кров, а різні імена, і вдача різна, і звичаї в кожного

свої, та рівні перед матір'ю Слов'янщиною. І станемо добрими сусідами, — у кожного своя хата, своя віра і свій вівтар, а на спільний жертовник всяк несе свою пожертву, виплекану власними руками й розумом; з гідністю несе і гідно приймають її єдинокровні брати.

Проходжувався і думав про те, що вже складений сукупно з Іваном і Яковом альманах "Зоря, писемце, присвяченеє руському язику", — і епіграф "світи, зоре, на все поле, поки місяць зійде" стане першим кличем, а книжка — першим проблиском після довгої темної ночі, і вулиця Руська, на якій колись світило просвітнє сонце, а потім чорно на ній стемніло, знову освітиться і, дай то добра доле, проляже вона до великих магістралей, і підемо ми нею із власними набутками.

Із русина щирой груди

В побратимий летить край,

Побратими, де суть люди,

Поза Волгу і Дунай!

— прошептали уста, і зрадів Маркіян так само, як тоді, коли вперше склалися в нього рядки про Хмельницького. Тепер він уже знав, що може писати вірші, що це йому дано від Бога, та кожного разу втіха дотикалася серця, коли думка вбиралася в поетичні шати.

Є в нього вірш "О Наливайку", — і як співзвучний він поемі Рилєєва! Є в нього оповідання про опришків "Олена"... Є в них альманах! Зібрані народні пісні; Маркіян написав розвідку про Хмельницького, у Вагилевича народилася поема "Мадей"; Головацький підготував дослідження про знайдені рукописи у монастирі Василя Великого. Руслан, Далибор і Ярослав виступлять першими авторами друкованого українського слова в Галичині, відгукнеться західний край України до

Києва, Харкова і Полтави, — світи, зоре, на все поле, бий, Великий Кириле, на велике свято!

Вельми здивувався Маркіян, коли біля брами десятого номера побачив Вагилевича і Головацького.

— Чому ви тут? — спитав.

— Де ти, там і ми повинні бути, — відказав Яків. — Нам не можна розлучатися... Кожен окремо стане тільки третиною, а всі — одним цілим.

— Мов триєдиність Божої сутності, — посміхнувся Вагилевич.

Маркіян відчув, як гарячий клубок підкочується до горла, і, певно, був би схлипнув — розчулений і щасливий, — якби в ту пору не підійшов Вендзилович. Художник кивнув їм головою, і хлопці пішли за ним у темний під'їзд.

Зупинилися біля низьких дверей в кінці під'їзду, — крізь такі двері входять до підвалу або сутерин, — Вендзилович дрібно постукав, тричі повторив стукіт, почулися глухі кроки, впала защіпка, двері тихо прочинилися, — хлопці увійшли в зовсім темний коридор. Вендзилович шепнув друзям, щоб не полохалися і виконували те, що накажуть; хтось зайшов їм за спини і по черзі зав'язав хустинами очі, чийсь глухий голос наказав взятися за руки, і вони пішли гусаком по коридору. Спускалися вниз, кудись повертали, потім довго йшли по рівній долівці, поверталися знову, — було таке враження, що їх водять колом по коридорчику. Врешті зупинилися.

Самі зняли пов'язки з очей. Пахло цвіллю, підвал був вузький і низький, у сутінку хлопці побачили стіл, на якому блимала єдина свічка; за столом сиділо троє чоловіків, а один стояв перед ними, мов перед суддями, полум'я свічки відбивалося в його розширених зіницях,

миготіли в них два язички, і від того очі здавалися натхненними до фанатизму.

Середній за столом задавав питання, вислуховував відповіді опитуваного, на прибулих не звертав жодної уваги.

— Чи, на думку проселіта[76], Польща може відродитися?

— Вірю в це, як у Господа Бога.

— Якої бажаєте форми правління для майбутньої Польщі?

— Республіканської.

— Чи згодні ви, щоб колишнє Польське Королівство стало федеративною республікою?

— Згоден.

— Яка кінцева мета "Союзу друзів народу"?

— Скинення деспотів.

— Що потрібно перш за все зробити для здійснення цієї мети?

— Усунути від керівництва аристократів.

— Проселіт знає статут, — сказав середній за столом. — Підведіть його до присяги.

Крайній вийшов на середину, подав прозелітові оголеного меча, той притиснув його до грудей і підійшов до розп'яття, що стояло біля стіни.

Вклякнув і, чітко вимовляючи слова, присягав віддати своє життя за відродження Польщі.

Коли прозеліта вивели, середній звернувся до Маркіяна:

— Ви маєте бажання вступити до таємного "Союзу друзів народу"?

— Ми хочемо знати програму "Союзу".

— Ви русин?

— Так.

— З програмою вас ознайомить пан Вендзилович. А тут ви прослухали основні її постулати.

— Ми нічого не чули про роль українського і білоруського народів у боротьбі за федеративну польську республіку.

— Таких народів, фактично, нема… Це племена, які повинні підтримувати загальнопольську справу. Народ — це сукупність людей, що має своїх речників.

— І ви думаєте, що вас підтримають українці й білоруси при такому ставленні до них? — почервонів Маркіян. — А вони, ці народи, вже мають своїх речників. Про Яна Чечота, друга Міцкевича, ви повинні б відати, а Котляревського знають сьогодні і чехи і серби. Чому так уперто не хочете знати ви? І для чого називати майбутню Польщу федеративною республікою, якщо ви заздалегідь ігноруєте національності, котрі повинні, за вашим статутом, складати федерацію?

— Племена, про які ви згадуєте, матимуть можливість розвиватися в умовах демократичної федерації.

— Русинський народ на цьому терені складає більшість. І мої родаки не захочуть бути слугами виключно польської справи… А скажіть мені, Гощинський поділяє ваші погляди?

— "Союзом" керує не Гощинський, а "Союз польських вуглярів…". Вендзилович, пов'яжіть їм очі й виведіть. Коли познайомитеся із статутом і беззаперечно приймете його, тоді зможете прийти сюди ще раз.

До підвалу глухо долинуло бамкання Великого Кирила…

Одноокий директор львівської поліції Захер–Мазох наказав Зайончковському замовити столик у касино Гехта на двох. Викликати актуарія до себе в кабінет не хотів, — у кабінеті справи вирішують, — а в цьому випадку треба було їх обдумати, обговорити, щось поставити під сумнів, — словом, ще не настала пора для категоричних розпоряджень.

Парадні двері відчинив круглий, немов набитий половою мішок, портьє. Він був у мундирі з жовтими лампасами, як належиться, тільки на голові, замість форменого кашкета, мав зелену яр мулку з червоною китицею. Ця яр мулка привернула увагу заклопотаного директора: наче й не чув досі, щоб магістрат міняв для портьє форму; а втім, це його не обходило, він подав пороховика круглому бельбасові, а тоді помітив, як той нахабно простягає до нього — директора поліції! — руку, вимагаючи плати за послугу.

Стиснув губи, щоб гаркнути на нахабу, але портьє незворушно облизував директора улесливим поглядом; улесливість у його очах змішувалася з якоюсь незрозумілою для Захер–Мазоха фамільярністю; бельбас, не опускаючи руки, дивився на нього, як на старого знайомого, і ніби дорікав, що той не хоче признаватися.

Директор приглянувся пильніше, — щось дуже знайоме було в розплилому обличчі портьє; Захер–Мазох здвигнув плечем, вийняв з кишені десять крейцерів, опустив у наставлену долоню.

Попрямував до дверей залу, бельбас підкотився й відчинив їх, ще раз наставив руку, директор шикнув "weg!"[77], портьє, схаменувшись, позадкував.

У залі за накритим столом уже сидів вихудлий, аж синій, актуарій карного суду. Зайончковський рвучко встав, поклонився і сів, поїдаючи очима свого начальника.

— Що в Нагуєвичах? — без вступу запитав Захер–Мазох, сідаючи за стіл. Не відриваючи погляду від Зайончковського, потягнувся рукою до фужера з вином, надпив.

— Помістя згоріло дотла. Хлопи, запідозрені в підпалі, сидять. Крім того, нині у місті довелося палицями розганяти ремісників, які зібралися біля ратуші, — вимагали скасувати підвищення податків. Якогось там коваля, Йосипа Круп'ярського, який галасував найбільше, затримали.

— То пусте… Випустіть і пообіцяйте, що податки будуть зменшені. Якщо не били вікон у магістраті, то не пересолюйте, — нам нині не потрібна тяжба з ремісним людом. А хлопів притисніть, щоб виказали паліїв. Неслухів, Нагуєвичі… Маю таке враження, що є хтось один, який сіє ребелію[78]… Як почуває себе неслухівський дідич після нічної екзекуції?

— Видужує. Каже, що бив його києм якийсь двометровий гевал.

— Один?!

— Один…

— А я що кажу… То, може, і в Нагуєвичах його робота?

— Не думаю. Нагуєвичі надто далеко від Неслухова. Це скоріше — заразливий приклад.

— Так, так, — заразливий приклад! А є ще натхненники духовні, які прямо спонукують до ребелій, — то заспівувачі, а це тільки виконавці… Ось погляньте, пане Зайончковський… — Захер–Мазох вийняв з течки брошуру з графічним рисунком на обкладинці, — рисунок зображав косинерів, що йдуть на штурм з насадженими на дрюки косами. — Альманах "Зевонія". А в ньому — стаття невідомого автора "Чи можуть поляки відвоювати незалежність?", уривок з поеми Гощинського "Пророцтво святого Марка". Ану, прочитайте…

Зайончковський пробіг очима поетичний текст, потім зачитав уголос:

Nieznany dotąd między mym narodem

Dadzą się usiyszać pienia.

W niemieńskich borów szumie powstaną

I powietrznym korowodem

Okrążą Litwę zaspane,

Źródel dniprowskich bełkot obudzą

Zadzwonią o porohy i dalej popłyną

Nad ziemią grobów, nad Ukrainą…[79]

— Пся крев! — стиснув жовна Зайончковський. — Я ще простив би йому польське ребелізанство, — а то ж до Білорусії, до України волає…

— А так! — підхопив Захер–Мазох. — Закликає до спільної боротьби, так би мовити. До речі, чому досі не спійманий Гощинський?

— Він невловимий. Поліція збилася з ніг… А вже в краю з'явився Залівський, — маю точні відомості.

— Ним я сам займуся. Прочистимо все: ліси, кущі, горища, перини… А ось ще одна брошура, бачите? "Книга народу і пілігримства польського". А це вже листівка: "…Хоч би поляки ще десять разів піднімалися до бою, то програють, якщо не зрівняють панів з хлопами. Але колись люди таки повстануть — з косами, сокирами, рушницями — і панів та магнатів разом з царями й цісарями виженуть!" Ви чуєте? — Мазох стукнув кулаком по столу. — Це пекельне писання! То кого в першу чергу треба ловити: того гевала, що лупить києм пана Дідушицького, того хлопа, який спалює в Нагуєвичах фільварок, чи автора цієї листівки?

— Пане директор, — у Зайончковського забігали жовна під синюватою тонкою шкірою. — В мене є підозра… Самому важко в це повірити, бо ж то колишній магістратський урядовець, поважний добродій, друг посла і куратора Закладу Оссолінських Генріка Любомирського, але мені здається, що все це йде від… Слотвінського.

— Слотвінського?! — схопився Мазох. — Директора Закладу? Цього не може бути…

— Там збираються, читають, розмовляють… Там, врешті, є друкарня. Я міг би зробити обшук, прошу вашого дозволу…

— Ні, ні, ви що?.. Це ж — як університет… А коли нічого не підтвердиться? Та ви уявляєте, який скандал вибухне? Любомирський на всю імперію ґвалт підніме, — він же граф, поважний учений, посол…

— Знаю… Тоді будемо слідкувати поки що. І не тільки за Оссолінеум. У мене на приміті ще й греко–католицька духовна семінарія. То резерв усіх конспіративних списків.

Захер–Мазох підвівся. Встав і Зайончковський.

— На здоров'я! — Директор поліції перехилив фужер. — А тепер до роботи. Доповідайте мені про все. Ми сидимо на бочці з порохом… З нас Меттерніх шкуру живцем злупить!

Вийшли з залу. Круглий, мов мішок з половою, портьє подавав директорові пороховика, в пояс кланявся, але руки не простягав.

— Що це за тип? — спитав Мазох у Зайончковського.

— А ви не впізнали? Екс–князь Бальзамін…

— Ха–ха! То ти тут опинився, індійський князю! — зареготав директор поліції. — А цю князівську регалію, — смикнув за червону китицю на ярмулці, — залишив собі на пам'ять по втраченому титулу, ха–ха! Боже, Боже, яка іронія долі: князь, який торгував індійськими слонами, просить тепер десять крейцерів за послугу!

— Це не найгірший для нього варіант, пане директор, — мовив поважно Зайончковський. — Щодня в такому людному місці по десять крейцерів з кожного, — скільки справжніх слонів він за них може купити! І без ризику… Ото тільки, що в портшезі його вже не носять.

— Усе повертається на круги своя, — кланявся Бальзамін, мило заглядаючи директорові в вічі. — Все повертається, і ніхто нічого не знає. Ніхто!

…Це був не вірш, а протест. Два томики, які прислав Маркіянові з Коломиї Григорій Глькевич, лежали перед ним — перечитані, десятки разів перегорнуті. На аркуші чистого паперу рядки, писані дрібним письмом, воскрешали славетну битву русичів з ляхами під Галичем 1139 року, — відлунням давньої звитяги автор утверджувався нині. Бо нам кажуть, що ми вже не народ, а плем'я, що руської проблеми давно не існує… Дуже давно! Народні пісні живого люду надруковані ось у двотомнику латинським шрифтом, трактовані вони авторською передмовою як викопні раритети забутої давнини, і опубліковують їх лише для того, щоб знали цивілізовані народи, що колись, за царя Гороха, в центрі Європи жило плем'я, яке мало свою культуру, але воно давно вимерло, розчинилося в унії з іншими народами… В унії?… Так, більше двох століть тому була зроблена перша спроба насильного з'єднання, але не дозволив народ, повстав під проводом Хмельницького проти шляхтича–ляха. То хіба даром лилася кров? Роз'єднатися, роз'єднатися, поки не пізно!

Гей, хто русин — за ратище,

В крепкі руки — меч ясний,

Шпарка стріла хай засвище, —

Гордий ляше, день не твій!

Маркіян не чув, як до кімнати зайшли Іван і Яків, вони утрьох мусять сьогодні остаточно впорядкувати альманах, а коли Головацький діткнувся рукою до Маркіянового плеча, він схопився з крісла і, перебуваючи ще в стані полеміки з противником, промовив те, що думалося, та іще не оформилося в слова у конспіративній квартирі на

Руській, що сказав би тепер авторові передмови до двотомного збірника пісень.

— Нас роз'єднали з православним світом, панове майбутні уніатські попи, і коли ми не хочемо нині вирватися з католицького кліру, коли ту межу, що пролягла між Великою Україною і Галичиною, не в силі переступити наш народ, то для духовного єднання принаймні кордонів не існує. І якщо ми нині не проголосимо гасло єдності нашої мови, думки, духу, пісні з Наддніпрянщиною, то завтра ми насправді станемо плем'ям рутенців, яке заникне, занидіє, загубиться і, може, тільки в таких ось антологіях, писаних латинкою, — Маркіян подав книжечки друзям, — згадуватимуть, що тут, на землях Галичини, у сиву давнину жив могутній руський народ, котрий розбивав під Галичем бундючного короля Болеслава Кривоустого, виганяв за Дунай угрів, а в карпатських ізворах знищував татарські орди, — і пропав, пропав навіки, дозволивши через своє лінивство і байдужість відірвати себе від могутнього тіла великого народу, від його серця, розуму й живлючої крові!

Він стояв мов пророк — натхненний і гнівний, в худих грудях клекотів насилу стримуваний приступ кашлю, горіли очі, хворобливий рум'янець виступав плямами на блідих щоках, плями на мить згасали, щоб потім дужче спалахнути і розлитися по всьому обличчі; Маркіян, знеможений, присів на ліжко.

Вражені його пасажем Головацький і Вагилевич гортали книжечки, потім помінялися, ще раз погортали і обидва здивовано глянули на Шашкевича.

— Я не зовсім тебе розумію, Маркіяне, — мовив Вагилевич. — Вацлав з Олеська, "Pieśnie polskie i ruskie ludu galicijskiego"[80]... Адже про цю збірку давно говорив нам Глькевич, коли вона ще готувалася до друку. І його, Григорієві, записи тут... Вацлав з Олеська... Це ж Вацлав Залеський, наш професор естетики, знаменитий фольклорист.

— Колего, та то ж подія, — знизав плечима Головацький. — Хай і латинкою, але ж достовірні записи!

— А ви передмову прочитайте! — підвівся Маркіян, взяв у Івана перший том. — Ось одне тільки місце в ній, — і це пише авторитетний етнограф, якому вірять… у них усіх — від писаря до професора — один комплекс: невизнання українців окремим народом! Послухайте: "Русини повинні включитися в польський літературний процес, жодної окремої русинської літератури не може бути… Що сталось би з німецькою літературою, якби окремі германські племена намагалися мати кожен свою?.." Нині, коли ми ще живі, він записав нас у ряд уже забутих історією племен — поряд з етрусками, інками — і досліджує, розшифровує рештки нашої культури для чистої.науки… Нас приймають у конспіративні польські кола як придаток — сліпий і без'язикий. А ми живі… Нас поки що три. А буде більше, буде легіон!

Вагилевич вийняв з внутрішньої кишені згорток, подав Маркіянові.

— Це моя стаття для "Зорі" — "Про розбійників у Карпатських горах". Далі з нашою книжицею відтягувати не можна. Ми й справді скоро станемо піддослідними останками забутого племені.

Головацький мовчав у задумі, потім підвів своє кругле, в буйних бакенбардах обличчя.

— Ми повинні весь час усвідомлювати, що живемо в центрі світу, — тільки тоді наші справи стануть відомі всім… До твоєї статті про Хмельницького, Маркіяне, треба замовити у Вендзиловича портрет гетьмана. Це дуже важливо: Хмельницький як уособлення руського єднання. Хай скопіює з відомої грав'юри Гондіуса, — там обличчя Богдана вольове, впливове… А з поляками нам треба єднатися через роз'єднання, — іншого виходу не бачу… Сядьмо і впорядкуймо наш альманах.

— А потім що? — спитав Шашкевич.

— Потім я сам поїду з рукописом до Варфоломія Копітара у Відень. Треба використати момент, він ще цензор слов'янських книг. Автор першої словенської граматики, учитель Вука Караджича не поставиться вороже до нашого дітища.

Розділ п'ятнадцятий

Ударив дев'яту хрипливий ратушевий годинник, з гори Шембека долинула вкрадлива трель поранної трубки, їй відповів з Високого Замку владний звук мідного горна, а тоді у блискучих касках, з карабінами на плечі і з духовим оркестром попереду виступив з Яблоновських касарень полк цісарського війська до Єзуїтського костьолу на молитву. Пройшов, тлумлячись через Галицьку браму, а за нею знову, вишикувавшись у колону, помарширував під такт ударів барабанщика в напрямку площі Святого Духа.

"І залився сльозами перський цар Ксеркс, спостерігаючи за численним військом своїм: через сто років з цієї кількості людей нікого не залишиться..."

Арон сидів поруч з Ясем Сакраментом на східцях перед забитою двома дошками навхрест кнайпою "Унтер цвайунд–фірціг". Вони ще трималися разом, хоч заробітки по дворах давно обірвалися: у зв'язку із новим спалахом холери магістрат заборонив жебракам, мандрівним музикантам і навіть точильникам ножів волочитися по місту.

Пан Курковський зрадив товариство: магістрат покликав його до праці, і він знову з ранку до вечора звихався, роблячи по кільканадцять ходок від Ринку, де пошесть особливо шаленіла, до Пелчинського цвинтаря. Кілька разів на день міняв карету на простий віз, а далі їздив переважно возом, бо панів умирало щораз менше, а бідного люду щораз більше.

Ясьо давно вже перестав виймати скрипку з футляра — з різних причин. Біля музиканта завжди товпилися роззяви, а збиратися гуртами було заборонено; у кнайпі грати не міг, хоч би тлуста шинкарка й дозволила, — дозволити вона вже не могла, бо сама померла від холери, кнайпу засипали вапном і наглухо забили; тужив би за Міхалом Сухоровським і потайки грав би свій плач "Над рікою Ебро", та для жалів не було приводу: Міхал живий і вільний, а поруч з ним нерозлучна Ганнуся з Погулянки, — бачив їх якось пан Курковський на Клепарові, коли вивозив звідти трупи. Словом, Ясьо більше не грав на скрипці й не мав бажання грати. Заробітків не було, та пан Курковський не давав їм обом з Ароном пропасти, — він щовечора підходив до них і здалеку шпурляв кілька зароблених крейцерів.

Ясьо і Арон сиділи на східцях поруч, але існували окремо — кожен у своєму світі, і жоден з них ні разу не намагався проникнути у світ іншого. Арон не цікавився, чому Ясеві пропала охота підбігати за полком цісарського війська, коли той у неділю марширував до Єзуїтського костьолу на молитву, а Ясьо пропускав повз вуха Аронову сентенцію про перського царя Ксеркса і ніколи не перепитував, що означають його слова, які він виголошував кожного разу, коли полк зникав за поворотом Гродської:

— За сто років буде інше військо. Інше!

Ясьо мав більш конкретне, ніж пророцькі передбачення Арона, заняття: рахував, скільки разів пан Курковський вирушає з Ринку до Галицької брами чорним караваном, в якому блищить лакована домовина, а скільки возом, у якому хилитається присипаний вапном труп посполитого. Ті підрахунки збуджували в Яся то добрий, то поганий настрій: спочатку було більше караванів, тепер більше возів. Коли йшов караван, Ясьо штовхав Арона в плече і вигукував: "О!", і скорбно похитував головою, коли гуркотів по бруку віз. Арон вважав Ясеве заняття несерйозним, бо твердо знав, що з усіх людей, які живуть нині в місті, за сто років не залишиться жодного, його цікавило більше те, що станеться на світі через століття, які будуть люди, яке військо,

хто правитиме в нинішньому магістраті, — і приходив до висновку, що мусить стати краще, бо гірше бути вже не може. Говорив уголос:

— Народ викине наших пророків на сміття разом з їхніми прокльонами. Бо що, крім зла, бажали вони і іудеям, і християнам? Мойсей залишив гебреїв на роздоріжжі й закляв: "Пропадете із землі, куди ви йдете через Йордан, і будете знищені, і розсіє вас Господь між іншими народами", а Ісус ще жорстокіше пророкав: "Одрадніше буде землі Содомській судного дня, ніж тобі, грішний народе!"

Ясьо складав рахунок возам і караванам, не слухав Арона, а той сіпав його за лацкан засмальцьованого лапсердака і настирливо переконував:

— Мойсей покинув свій народ, бо зневірився, Христос теж покинув людей заради своєї слави, і нічого, крім тяжких прокльонів, не залишили вони нащадкам, тож за сто років нове поспільство не захоче їх знати і звільниться від насланої ними кари.

Раз на тиждень, у неділю, проходив повз них Агасфер. Він не помічав Яся й Арона, і вони його теж не зачіпали. Агасфер зупинявся біля венеціанського палацу і, повертаючись то в бік Успенського собору, то в бік Катедри, волав, піднявши доверху руки:

— Хресний хід! Хресний хід! Вийдіть подати води спраглим!

Пан Курковський уже не запрягав своїх шкап'ят у караван, — останнім часом їздив тільки возом.

Урівноважений, добрий і ніжний Ясьо, який ніколи нікому не бажав зла, нині зняв з голови магерку, шпурнув нею об землю і гукнув до візника, що виїжджав возом із Капітульної:

— А щоб вас шляк трафив, пане Курковський, та що ви робите, сакрамент! Усіх добрих людей позабираєте, і залишаться в місті самі лайдаки…

…Цвіли жоржини у квітнику Уруського, а за ланом сполов'ілого вівса, біля підніжжя Білої гори, бралися рум'янцем китиці калинових ягід: обважніле, готове розщедритися літо, докраю стигле, мов молодість Анни, лягло на Юськовичі і ждало добрих рук, і ждала Анна. Що ж ти, коханий, зробив зі мною: ні не жоною, ні не вдовою, — туга шукала вислову, з уст спливали шматки власних віршів без початку й кінця.

Сумно посміхалася Анна, вертаючись по суботах із Львова до Юськовичів; тепер, коли про Северина немає й чутки, палацик Уруського належав тільки їй, — чом же не понесло вуєчка до Відня тоді, як жив тут Северин?

Коли почалися обшуки і в поміщицьких дворах — після виправи Залівського — і Гощинський назавжди покинув Юськовичі, Уруського викликав до Відня сам Меттерніх. Спочатку злякався, — чи не дізналися, що він переховував у себе Гощинського, — та швидко заспокоївся: про це відав би передусім Захер–Мазох, він сам зайнявся б Уруським. Тривога змінилася втішною надією: для політичної рівноваги цісар Франц I одних вільнодумців позбавляв волі, а інших нагороджував номінальними титулами.

Дивувалася Анна, що вчений помолог за фахом, а за світоглядом ліберал, її вуєчек запалився раптом жаданням титулів і орденів; дивно, як люди міняються залежно від ситуацій… Поїхав Уруський, палац тепер був у її розпорядженні, а розпоряджалася ним самотність і безнадія, — і тільки поезія й музика рятували її від розпачу… Навіяно, навіяно тої поезії на все життя, а поета нема і хто зна, чи буде; їй тепер лише відцвітати, мов тим жоржинам у квітнику, і оповивати павутинням свого смутку солодку згадку про єдину безконечно довгу і разом з тим блискавично миттєву ніч кохання, коли–то вуєчек загостювався у

Василевського, і жити тією згадкою, і втішати себе, що не кожному щастило мати в житті таку ніч.

Już, co było, poszło z stratą,

Nie powróci wiek dojrzały,

Moja wiosna, moje lato

Jak ptak oknem uleciały…[81]

— прошепотіла вірша Красіцького, стояла у відвічній жіночій тузі, спершись на ворітця, бездумно вдивлялася у простір, що сковзав по хвилях міражу над торфовиськами, і вдалині, обмивши стрункий силует Олеського замку, нишкнув під Вороняцьким пасмом гір.

Помітила, як від замку відділилася цяточка: наближаючись, вона все більше набирала обрисів людини; постать прямувала через висохлі торфовиська, не шукаючи обхідних стежок, до Юськовичів, обравши собі за орієнтир палацик Уруського. Людина поспішала, а тому, видно, трималася найкоротшої дороги, — хто це, чей же не вуєчек вертається з Відня, обвішаний орденами…

Чоловік підходив уже до гостинця, і скрикнула Анна, розпахнула хвіртку, побігла назустріч, спотикаючись, простягнутими вперед руками скорочувала віддаль, поки не допала до нього — дужого й змученого, пропахлого ватряними димами, сіном і хвоєю.

— Северине… О Северине!

Гощинський оповив руками її стан, вона вся заховалася в його обіймах — зграбна, м'яка, податлива; гарячий віддих обпікав його груди, Анна горнулася, шукаючи захисту від самоти, вдихала запах його тіла і у навальному пориві пристрасті, жадання смутно відчувала, що запах

ватрищ, сіна і хвої бентежить її, тривожить, — де перебував Северин ці довгі тижні, в яких лісах, нетрях, куренях ховався, мов від хортів загнаний звір, як далі житиме цей засуджений до страти муж, де знайде місце для ночі з нею, коли вони обоє безпечно за стіл сядуть, щоб спожити страву?

— Анно, дружино моя, — прошепотів Гощинський.

Вона підвела голову, відкинула на плечі каштанове пахуче волосся, розтуляючи для поцілунку уста, а очі були сполохані, наче вони ніколи й не сподівалися почути від нього таких слів, немов їй досить було лише краденої любові, нічних химерій, палких поцілунків, потаємних відвідин, а про життя з ним і не мріяла, її очі забігали, заперечуючи почуте, не погоджувалися, забороняли навіть натякати…

Северин помітив у її зіницях цей сполох, змішаний з невтримним бажанням, він відірвався від її уст, випрямився, узяв Анну за стан і повів, слухняну й мовчазну, до двору, відчинив хвіртку, квапно провів стежиною поміж квітами; вона не перечила, піддавалася кожному його рухові; Северин штовхнув рукою двері, Анна сама пішла попереду до спальні, повернулася до Северина обличчям і, не відриваючи від нього спраглого й стривоженого погляду, квапно, щоб не втратити ні секунди дорогого часу, скидала з себе одяг. Він тремтячими руками допомагав їй і роздягався сам, обоє спішили поєднатися, немов за ними йшла погоня; кохалися дико, палко, розпачливо, хотіли якнайбільше зачерпнути розкоші — на все життя, а коли згас урешті пал, залишилася довкола тільки тривога: лежачи горілиць, коханці слухали тепер лише її.

…Анна сиділа на сцені за фортепіано й руками цупко трималася за нього; неподалік стояв Амадей Моцарт–син з піднятою для диригування рукою; все її життя збіглося на цій сцені, хор виконував "Лебедину пісню" Шуберта, мелодія, немов вода навколо острівця, відокремлювала цей малий, знайомий їй світ від великого, незнаного, тут була її батьківщина, земля і корінь, іншої вона не могла знати, хоч і хотіла, а у

тому зовнішньому світі, за хвилями мелодії, жив Северин, і до нього вона не мала сили й відваги доплисти.

…Северин стояв посеред вітальні у любінському палаці графа Яблоновського, палац обступила поліція; граф, який дав притулок колишньому повстанцеві Францу Бєльовському, розмовляє в коридорі з комісаром, він не знає жодного Гощинського, а втім, знає, що є такий поет, але що він може робити тут, у Любіш? Голос Яблоновського тремтить: прошу, заходьте, перевіряйте. Поліція вривається до вітальні, застає в ній лакея в лівреї, лакей несе заставлену повними келихами тацю до столу, низько вклоняється. Він ще не старий, та завчено улесливий. Комісар поліції гарикає до нього: "Де Гощинський?!", — лакей, не розгинаючись і не виминаючи погляду сторопілого Яблоновського, знизує плечима, мовляв, мені не належиться нічого знати, — поліція вривається до спальних покоїв. Гармидер, лускіт, шмер у спальнях, поліцаї перетрушують ліжка, відкривають шафи, комоди, врешті розлючені вертаються. Граф Яблоновський блідий, з обвислими складками опущеного підборіддя не зводить очей з комісара, на лакея боїться глянути, а той розставляє келихи на столику й задкує до кухонних дверей. Поліцаї сиплять прокльони: вислизнув, диявол, чи знову їх обдурили? Яблоновський клянеться, що нікого більше в палаці немає, — тільки він, ось цей лакей, припрошує до келихів, поліцаї п'ють і велять повторити, граф квапно відкриває буфет з напитками, наливає сам. За лакеєм слід пропав.

Це сталося після арешту Залівського, — земля під ногами Гощинського стала розпечена, мов гаряча плита.

Карбонарська організація "Zemsta ludu"[82] підготувала виправу Залівського. Лелевель благословив, дав на честь відважного поручика бенкет у Парижі, подарував йому почесну шаблю, яку старий наполеонівець Савера заповідав віддати найбільш заслуженому польському революціоністові. І подався поручик до Галичини, де його, як він думав, чекають повстанці, готові на перший поклик вирушити на Литву, Волинь і Польщу. З групою емісарів добрався він до Львова,

емісари розклеїли на мурах відозви, які проголошували початок повстання на засадах рівності й братерства всіх станів; повстанців, звісно, не було, а прихильники Бриндзи–Стабра–Яворського, які ще допивали свої келихи за незалежність ойчизни, збиралися біля афіш і люто здирали їх, злобно вигукуючи, що якісь самозвані партизани хочуть обідрати шляхту і все віддати хлопам.

Залівський не знайшов з Гощинським спільної мови, назвав роботу Северина й Августа відступництвом і з десятком емісарів перейшов Віслу. Вони заходили в села й містечка, проголошували волю, йшли далі, самотні, й урешті їх схопили у лісі під Кросно. На допиті Залівський зізнався, що йшов з Парижа до Львова на явочну квартиру до Гощинського.

…Анна лежала поруч Северина — розкішна й холодно відчужена. Запах ватрищ і хвої, яким просяк Северин, ховаючись у лісах, лісничівках і в селянських курних хатах, відштовхував її від нього. Шал пристрасті минув, речі стали такими, якими вони були насправді: від нього тягло густим і терпким потом, запах хвої нагадував, яку постіль має її коханий, дим ватрищ — яку їжу; на долівці поруч з білосніжною, скинутою в поспіхах білизною Анни лежала чорна купа засмальцьованого чоловічого вбрання. Анна дивилася в стелю, боячись глянути тепер на коханого, щоб і його самого не уздріти в непривабливому вигляді, потім все ж таки скосила крадькома поглядом… Северин лежав горілиць із заплющеними очима, гострий ніс і масивні стиснуті губи виражали вольовитість, незламність цієї людини, і аж тепер за весь час нинішнього перебування з ним разом Анна згадала, що він не тільки конспіратор, не тільки загнаний поліцією підпільник, який і помитися, і перевдягнутися не має часу, а перш за все знаменитий поет, на творах якого виховалося нинішнє покоління і вона через нього запричастилася до святощів людського духу. Спочатку докір, а далі обурення дійняло її: та чи має він право — муж, який панує в царстві штуки, котрому Бог дав те, чим так скупо наділяє людей, вибираючи для офіри мистецтву лише одиниць, — віддавати себе справі, з якою може впоратися перший–ліпший ремісник або мужик?

…Її пальці легко діткнулися клавішів фортепіано, і полилася дивовижна музика, яку вміє відтворювати на інструменті тільки вона; сам Моцарт–син, схвально кивнувши, змахнув рукою… І вона повинна відректися від цього й піти на поневірку, пропасти і не мати змоги більше давати людям духовну насолоду, і не будитиме у слухачів більше радості, бадьорості, цілющих сліз? Хто це зробить за неї, та хіба можлива боротьба без натхнення, хіба можна здобути перемогу без поезії і музики, чому вони, вибрані із мільйона Провидінням, повинні виконувати суспільну функцію нарівні з мільйоном не вибраних? Це глупо й несправедливо, хіба цього не розуміє Северин Гощинський?

…У світі появилася третя книга "Зевонії", поліція ще не натрапила на слід, треба квапитися видати якнайбільше примірників альманаху, — це єдина нині дорога боротьби, яка оправдовує себе. Ще рано покидати Львів. А коли настане критичний момент, він забере Анну і виїде з нею до Кракова — вільного міста.

— Анно, кохана, дружино моя…

Не розплющуючи очей, Северин протягнув до неї руку, та відчув долонею тільки слід од тепліні її тіла на постелі. Схопився: Анна одягалася перед дзеркалом, стояла спиною до нього; її точений звабний стан, розсипане по оголених плечах волосся віддалилися у безкінечність, і він враз зрозумів, що вона відходить від нього назавше, і страх перед непоправною утратою холодом обдав душу, — це надто жорстоко, цього не сміє статися!

Северин швидко одягнувся, підійшов, вона з жалем поглянула на нього і, тихо схлипнувши, припала до його грудей.

— Покинь, Северине, це життя, ти ж великий поет, ти мусиш писати книги для народу, а не гинути за нього, мов безіменний збойник, опришко!

Сахнувся, стиснув у своїй долоні її руки, відштовхнув.

— Анно, ти?! Боже правий, такі самі слова говорив мені генерал Дверницький. А я думав… Так, так, ти колись казала: нині ізольди й дульсінеї не знають про своїх коханих, що борються в темряві… А я додам: не хочуть знати.

Потім сиділи німі й відчужені за холодною кавою. Треба було розходитися, і обоє боялися це зробити, в думці шукали слів, які б ще їх поєднали.

— Ти мене не хочеш розуміти, Северине, — боязко заговорила Анна. — Люди, які створюють мистецькі цінності…

— Облиш, Анно, — різко перебив її Гощинський. — Під час французької революції, коли народові загрожувала небезпека, французи перелили на гармати не тільки дзвони, а й мідну статую Жанни д'Арк.

У дворі почувся гуркіт коліс, форкання коней. Анна виглянула у вікно. Машталір допомагав панові Уруському зійти з брички, взяв у нього плату, потім сів на козли і цвьохнув батогом.

За хвилину до вітальні увійшов господар. Він вимушено всміхнувся, побачивши Гощинського, нехотя подав руку, підійшов до Анни, поцілував її в щоку.

— Я нині щасливий, доню, — він розмовляв так, ніби в кімнаті було їх тільки двоє. — Канцлер нагородив мене титулом стражника галицького коронного срібла. Я гарантований тепер від усіляких непевностей.

— Щастя, вуєчку, ніколи не буває — нині. Воно або в минулому, або в майбутньому, — сказала знеохочено Анна.

— У минулому — так, — мовив Гощинський, зробивши вимушену іронічну гримасу. — А в майбутньому, пані Анно… ну, хіба що ваш дорогий вуєчек отримає титул стражника коронного золота.

— Пане поете, — повернувся Уруський до Гощинського, — ми до вас добре ставилися, проте ви не зуміли пошанувати ні нашої любові, ані нашого спокою. — Він говорив, уникаючи погляду Северина. — Я сподіваюся, що ви більше не будете нас турбувати.

— Спасибі вам за все, пане Уруський, — відказав Гощинський. — Грошовий борг я передам вашій мості… А ми, пані Анно, моральними боргами вже сквиталися.

Він повернувся і вийшов. Проходячи стежкою, зірвав зів'ялу жоржину. Стукнула хвіртка.

— Северине, Северине! — скрикнула Анна, вибігла до воріт і, в'янучи й умліваючи біля них, гірко плакала, та не відчинила їх.

Розділ шістнадцятий

Ніхто не знав, чому Заклад Оссолінських закритий. Біля входу вдень і вночі стояв на варті поліцай і завертав професорів, учених, студіозусів, які звично, мов до праці, приходили сюди за знаннями, — вартовий нічого не пояснював, то пішла чутка, що у Львові через новий спалах епідемії закриватимуть усі публічні заклади, в тому числі університет і семінарію.

Дивно було тільки, чому на боротьбу з холерою кинуто поліцію, а не магістратських слуг; у вихованців духовної семінарії це здивування зросло ще дужче, коли до них завітав митрополит Михайло Левицький і оголосив, що епідемія послана Богом як кара за непослух владі, і хай вихованці не роблять собі надій на вимушені вакації, — вони будуть

вчитися і щодня слухати Службу Божу, під час якої відправлятиметься молебень за порятунок від пошесті.

Хтось із семінаристів запитав, чому закритий Заклад Оссолінських і що там робить поліція. Це питання було розцінене як виклик офіційній владі, осуд її дій, — ще того дня консисторія видала сертифікат про виключення з семінарії неблагонадійного. Митрополит наказав зробити обшук у всіх вихованців, список виключених непомірно зріс: виганяли навіть за твори Міцкевича. Пошесть десяткувала духовну семінарію.

Маркіян з Іваном відсиджувалися на квартирі у вуйка Захара Авдиковського, вони з дня на день виглядали з Відня Якова, який повіз до Варфоломія Копітара "Зорю", — мали тверду надію, що Відень не Львів, там інакше, ніж тут, ставляться до видання книг якими б то не були мовами. А у Львові не холера, а справжня чума. Нехай би вже чужі, а то збирач пісень священик Йосиф Лозинський надрукував у "Rozmaitościach"[83] статтю–проект "O wprowadzenie abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego"[84], — і підхопили цю ідею полонофіли в семінарії: з латинським алфавітом русини вийдуть до всіх слов'ян, звернуть на себе увагу європейських вчених мужів, відмежуються від Росії.

Шашкевич нетерпляче ждав повернення Головацького, Вагилевича ніби підмінили.

— У цьому є певна рація, — сказав Вагилевич, прочитавши статтю Лозинського. — Ми можемо виграти в часі… Поки нам дозволять видавати книги руським алфавітом, ми з абецадлом уже пролунали б в Європі. Адже не стали чехи німцями через латинку…

— Отямся, Іване! — Маркіян не повірив своїм вухам: невже це говорить Вагилевич, той самий, який колись дав йому прочитати розвідку Івана Могильницького "Відомості о руськом язиці", той, що так гаряче закликав вивчати рідну мову і сам, подібно Долензі–

Ходаковському, ходив у народ збирати фольклорні скарби? — Хіба ти не бачиш зміїної підступності, захованої у цій на перший погляд тверезій і розумній статті? Тож довго треба було думати, якою ломакою відбити нам руки… Висміяти — ще впертіші станемо, заборонити урядовим циркуляром — в підпілля підемо, а то так зробили, що й справді дурень повірить і збламається: заявіть Європі про себе зрозумілим їй письмом!..

— Я не кажу, що ми маємо назавжди відрікатися від свого алфавіту, він збережеться в церковних книгах, але ж латинка дала б нам можливість…

— Церковні книги, — мертвеччина, дорогий Іване, а ми задумали воскресити живу літературу — живою мовою, якій органічно відповідає тільки один алфавіт — руська азбука, бо вона відтворює всі звуки, зберігає ритміку, тональність, пісенність нашої мови, зрештою — її сутність. Література будь–якого народу повинна зародитися з власних надр і традицій, зацвісти на своїй власній ниві, щоб не була подібна до того райського птаха, який не має ніг, а тому висить у повітрі!..

Головацький не повернувся, отримали від нього листа: "Любі приятелі! Шановний цензор Копітар, на якого ми покладали такі надії, відмовився дати відгук про допуск до друку нашої "Зорі". Він, бачите, боїться, що видання альманаху русинською мовою озлобить поляків і дасть привід Петербургові використати русинську опозицію проти Австрії, мовляв, два мільйони галицьких русинів бажають об'єднатися з сімома мільйонами наддніпрянських українців. А втім, Копітар схвально відгукується про зміст "Зорі" і віддає її на суд львівському цензорові русинських книг. А в нас такого немає… Кому віддадуть? Авжеж — Іродові, його ексцеленції Михайлові Левицькому… Напевне, ви вже читали статтю Лозинського, — ось вам перше свідчення, наскільки потрібен вихід у світ нашого альманаху. Латинський алфавіт на руку єзуїтам, які прагнуть розірвати Україну на дві народності. Якби ми його прийняли, що сказав би старий Київ — місто народної історії, що сказали б наддніпряни, в яких таїться фізична й моральна наша сила, де в

пам'яті людей живе козацька старовина?.. Затримуюся в брата Івана, приїду в жовтні..."

— Ти маєш рацію, Маркіяне, — мовив примирливо Вагилевич. — Слід розпочинати азбучну війну.

— Тривога мене діймає, Іване... — Маркіян дивився на друга, чекаючи від нього розради. — Пошесть почалася, боюсь, що поховають нашу "Зорю" на Пелчинському цвинтарі. Ота чистка в семінарії, ота поліція біля Оссолінеум... Тривожно мені, Іване...

Бліде, висмоктане яничарською злобою до своїх єдиновірців, визолене невгасимою спрагою мстити їм за власне падіння, зіжмакане неспаними ночами обличчя Ігнаци Зайончковського спалахнуло живим рум'янцем, коли Захер–Мазох дав дозвіл зробити обшук у Закладі Оссолінських.

Поліцаї налетіли, мов яструби, ланцюгом оточили будинок, — нікому не вдалося вийти з нього: під арештом у приміщенні Закладу залишилися на довгі дні директор Костянтин Слотвінський з усією сім'єю, бібліотекар Август Бєльовський, кустош рукописного відділу Михайло Базилевич і гравер Іван Вендзилович. Друкарів допитали для формальності й випустили першого дня.

Актуарій карного суду Зайончковський весь перший день допитував у бібліотечній кімнаті затриманих, — де захований останній наклад "Зевонії", а перш за все листівки: друкарі встигли розсипати метал, — жодних речових доказів у друкарні не знайшлося.

Усі заперечували свою причетність до видання нелегального альманаху й листівок, і досвідчений Зайончковський швидко зрозумів, що груповим допитом нічого не доб'ється, — він не побачив переляку на обличчях допитуваних того стану, за яким неминуче йде злам. Тільки в одного. Кустош рукописного відділу намагався з усіх сил здолати

тремтіння, яке знобило його тіло, мов голого мороз, а на обличчі проступав не страх, а розпачливе каяття, мов у добре вихованої дитини, яка нерозважливо ув'язалася в бешкети вуличників і мусить тепер нарівні з усіма нести одвіт. Разом з тим Зайончковський помітив у його очах блиск притаєної надії, що йому одному буде прощено, і багатообіцяючу готовність розкаятися.

Базилевичу стало безнадійно тоскно. Романтичні пориви, які повели його колись ризикувати життям на поля битв під час повстання, здались тепер кари гідною витівкою, таємнича причетність до роботи над виданням нелегального альманаху — дитячими пустощами; а втім, його ні в що не втаємничували, він не знав змісту друкованих у альманаху матеріалів і місць сховку готових накладів, усвідомлював лише, що люди роблять щось потаємне і не бояться його. Він радів і пишався цим довір'ям, воно підносило в його очах власну вартість, заплямовану колись нерозважним вчинком у семінарії, — тепер той вчинок сплив у зляканій свідомості, мов соломинка, за яку можна вчепитися, як давня заслуга, на яку зважать його судді, адже був він колись лояльним австрофілом, і батько його теж був таким, у нього незаплямована родова біографія, — все, що робив потім, це помилки молодості…

Базилевич у душі соромився цих думок, але вони вперто зринали на поверхню мислення: досі він ні разу не стикався віч–на–віч із справжньою небезпекою, а нині вона постала перед ним як неминучість, крізь яку не прослизнеш, а хіба тільки викупишся… Невблаганна грізна поліція оточила будинок Закладу, а перед ним сидить уособлення найтяжчих кар — сам актуарій карного суду, про якого чував чимало моторошних легенд і з волі якого поглине його чорна паща тюрми.

Зайончковський не квапився. Директор поліції дав інквізиторові для ведення справи необмежений термін: ревізію Закладу і арешт його працівників санкціонував сам цісар. Актуарій розпорядився, щоб затриманим у Закладі доставляли харч, і, поставивши біля дверей рукописного відділу вартового, замкнувся з Базилевичем у друкарні.

Допитував спочатку з найголовнішого: до якого конспіративного списку той належить і хто керує організацією. Базилевич балушив очі, бо до жодного списку ніколи не належав, йому Зайончковський не вірив і жорстоко бив, а як втомлювався, то кликав на допомогу поліцая. Поліцай ревно старався, і коли дотягав лікті катованого мало що не до п'ят, Базилевич зізнався, що на Вірменській, 18 знаходиться штаб "Союзу польських вуглярів" і склад зі зброєю.

Потім за брехню його били киями і вже не допитували про конспірації, а щоб виказав сховок з підпільною літературою. Базилевич не дав себе другий раз катувати: навгад видумав, що література знаходиться в скриньці під нечистотами в туалеті директора. Зайончковський з поліцаями увірвався в квартиру Слотвінського, примусив піднятися з ліжка дружину директора, яка лежала щойно після пологів, в жінки почалася кровотеча, й вона до вечора померла; за той час актуарій власноручно порпався в туалеті, розгортав і прочитував кожен папірець, наказав пробити ломом відхідну трубу, та не знайшов нічого.

Базилевича знову били, і він знову видумував: скринька з літературою знаходиться під підлогою на тому місці, де стоїть крісло Августа Бєльовського.

Зірвали підлогу і таки знайшли залізну скриньку, а в ній: брошура "Іменний список польських мучеників", на титульній сторінці якої витворний графік зобразив в'язнів, що працюють в копальнях; книжечки: "Патріотичні польські пісні з часів революції", "Друга річниця 29–го листопада", "Книги польського народу", "Права люпини і громадянина", гравюра Костюшка, повстанських генералів, Йоахіма Лелевеля і головне — листівки. Зайончковський нарешті заспокоївся. Він знову звів усіх у бібліотечній кімнаті. Базилевич — збитий, синій, знівечений — водив напівбожевільним поглядом по обличчях колишніх своїх керівників і друзів і, не чекаючи допиту, показував тремтячою рукою на всіх по черзі:

— Це Вендзилович, він малював… Це Бєльовський, приятель Гощинського, вони обидва писали… А це, це… — він уп'явся ненависним поглядом у змореного горем Слотвінського, дружину якого поховали без нього, а дітей розібрали родичі, і хрипло закричав: — Це він, він погубив усіх нас! Панове, це не Слотвінський, це сам Лелевель!

Зайончковський наказав надіти всім наручники. Двотижнева операція успішно закінчилася.

Руки підставили всі — без супротиву, та коли поліцай підійшов до Базилевича, той заволав:

— А мене за що, за що? Я ж виказав!..

Поліцай шарпнув його за одну, потім за другу руку, затріснув клямри на зап'ястях, тоді Базилевич схопився за останню рятівну стеблинку, яку дотепер тримав у запасі, й заридав:

— Пощадіть, змилуйтеся, я маю заслуги… Це я, я, я, а не хтось інший, викрив колись у семінарії ребелізанта Шашкевича!

Зайончковський ніби й не почув волання Базилевича, проте витягнув із внутрішньої кишені нотес і записав почуте прізвище.

Маркіянові згадалася така собі трагікомічна історія… Одному сільському хлопцеві, якому вдалося закінчити Бережанську гімназію, прийшов з мандатарії виклик з'явитися до набору в рекрути. Він утік з села до Львова й записався в духовну семінарію. Проте призивний лист не переставав діяти: хлопець не міг приїжджати до батьків на канікули, мало того — мандатор чатував на нього за мурами семінарії, ганявся за ним по місту, коли той виходив на прогулянку; врешті хлопець не витримав добровільної тюрми й сам зголосився до війська.

Перед Маркіяном на столі лежав офіційний виклик від директора поліції, і він теж, як той рекрут, не бачив іншого виходу — тільки йти. Був хворий, втомлений і знеохочений. Вся праця, стремління, надії пішли намарно. Професор моральної теології Венедикт Левицький, якому митрополит дав для цензури "Зорю", не допустив альманах до друку.

А тут ще виклик у поліцію. Посадять... Якщо посміли арештувати самого Слотвінського, то з ним, Маркіяном, панькатися не будуть. Не винен? Але ж сидить Вендзилович, а портрет Хмельницького він намалював.

Скоритися, піддатися... І буде спокій для всіх. Тією рущиною я принесу людям одне лише горе. Вони візьмуть мою ідею, будуть боротися за неї і страждати. А так — їстимуть і житимуть. Спокійно... Може, хтось інший зробить те, що намірився зробити я. Простіть, друзі, я втомився. Після мене прийде той, якому я не гідний буду розв'язати ремінь його взуття... іду на розмову до самого Захер–Мазоха. Велика честь. Він підкаже мені, як жити...

Маркіян почував себе, немов у пастці: ще смикалися врізнобіч думки, шукаючи виходу, та всюди натикалися на перепони, яких не подолати. Вернутися в Підлисся... Старі дідусь і бабуся мовчки печаляться, а тисячооке село дивується і нишком насміхається над недовченим поповичем, і скибка хліба стає каменем... Осісти в Княжому біля матері, — де ж твоя клятва, Маркіяне?.. У Василевського просити поради, — та скільки я допомагатиму тобі, безпутному, чи ж мало я витримав принижень, клопочучись, щоб тебе поновили в семінарії. Хто тебе напоумив хапатися за нікому не потрібну рущину?.. Не піти на виклик — завтра нагадають йому всі колишні й нинішні гріхи і знову — тепер уже назавжди — виключать із семінарії. Не було жодного виходу, крім одного: відчинити масивні двері будинку поліції, піднятися сходами наверх і стати перед очі бузувірів, які вчора, немов інквізитори з дикого Середньовіччя, запечатали храм науки, закували в кайдани вчених мужів, убили жінку, а невинних дітей пустили по світу.

Вартовий поліцай був несподівано чемний, він галантно козирнув, коли Шашкевич назвав своє прізвище, пішов попереду, запрошуючи Маркіяна йти за ним. На другому поверсі зупинився перед наглухо оббитими чорною цератою дверима і постукав. Двері відчинилися, поліцай пропустив Маркіяна вперед, а сам залишився в коридорі. Маркіян підходив до столу, з–за якого підводився невисокого зросту лисуватий чоловік з дивним поглядом, — одне око холодно й мертво блищало, а друге швидко бігало в орбіті, виконуючи роботу за двох. Око пильно вивчало прибулого, оцінювало, тьмяніло, на мить зупинялося, ставало поблажливим, то знову насторожувалося. Врешті чоловік вийшов з–за столу і, приязно посміхаючись, подав Маркіянові руку.

— Сідайте, пане Шашкевич. Що волієте: чай чи каву? О, ми зараз, — він плеснув у долоні, до кабінету в ту мить увійшла елегантна дівиця з заставленою склянками тацею, — спектакль був підготовлений заздалегідь. Захер–Мазох присів, запросив Маркіяна пригощатися.

Маркіян узяв склянку з чаєм, надпив і відчув, як солодка рідина продирає сухоту в горлі; поволі освоювався, до нього приходила рівновага, він готовий був до розмови — чекав традиційних поліцейських чемностей, за якими неодмінно йдуть крик і побої.

— Вас, напевне, дивує виклик у поліцію, пане Шашкевич, та повірте, що це зовсім випадково: ми вас досі не знали і вашою особою не цікавилися. Але сталося так, що один негідник, справжній, скажу вам, капусь, вилив на вас бочку помиїв, і ми мусили перевірити, скільки правди в його доносі.

— І як ви мене сквалiфікували? — Перед Маркіяном спливло обличчя Базилевича, — це ж він вилив на мене ті помиї у ницому страху, а я ще вагався, прощав йому, таж ніколи не може такого бути, щоб зрадник став чесною людиною…

— Ви не ребелізант, пане Шашкевич, я в цьому переконаний, ви — романтик. Проте не думайте, що ця властивість вашої вдачі така вже невинна. Від романтики до злочинної діяльності один крок. Опришки теж починали з романтики, а ви їх оплакували.

— А хіба й сльози фігурують у переліку правопорушень у вашому карному кодексі? — Маркіян підвів на директора поліції голубі великі очі, відштовхнув від себе поглядом його схилену над столом постать, яка все більше наближалася, щоб влізти в душу; Захер–Мазох весь зцупився, щоб плигнути, крикнути, заричати, залякати жертву, та вмить спам'ятався, — ці очі глузуватимуть з нього, пройматимуть незалежним погордливим блиском навіть тоді, коли він почне його катувати… Такий блиск не завжди тьмяніє і в підвалах Куфштейна, а запроторювати цього юнака ні за що. — Та ні, що ви… Плачте скільки хочете. І пісень співайте. А от друкувати їх не будемо. Зрештою, заборона вашої "Зорі" — то не наших рук робота. Проти неї висловилися ваші родаки — русини… Я поцікавився цим альманахом у зв'язку з доносом на вас. Професор Венедикт Левицький трохи наївний і надто цнотливий: його найбільше обурили слова пісні, яка рекомендує цілувати "межи очі молодиці, а дівчата межи циці". Я ж проти таких пристрастей зовсім і не заперечував би… Мене зацікавила і стурбувала, звісно, інша тенденція вашої книжки. По–перше, воскрешання нікому не потрібного і мертвого руського язика. Всі проти нього: німці, поляки і просвічені русини… Ви ж підступно намагаєтеся впровадити його до літературного вжитку з метою поєднатися з нашими потенційними ворогами — росіянами. Навіть псевдонім ви прибрали собі, м'яко кажучи, дивний — Руслан. А коли копирснутися у приховану етимологію цього слова, то його значення стає зовсім прозорим: Rusland — Росія! Nicht wahr?[85]

— Геніальні консеквенції, пане директор! — розвів руками Маркіян.

— А бачите… — зігнорував директор іронію у репліці Маркіяна. — Крім того, проросійську тенденцію таїть ваша стаття про Хмельницького і те, що ви помістили в альманаху його портрет. Адже всім відомий результат діяльності козацького гетьмана — злука України з Росією. А ви

хочете нагадати галицькому народові, що він — гілка Наддніпрянської України і повинен приєднатися до родинного дерева. Nicht wahr? Тепер ви вже не іронізуєте, мовчите, бо — так. То скажіть, хто дозволить друкувати у нас таку книгу? Ви таки романтик. А що від романтика до державного злочину один крок — ось вам доказ. Хто малював портрет Хмельницького?

— Вендзилович.

— А він сидить у кармелітській тюрмі, — такого понамальовував, що судити його треба. Що ви скажете, якщо ми назвемо вас його однодумцем і спільником?

— Я не знаю, що він малював, крім портрета Хмельницького, — спокійно відказав Маркіян.

— Зате знаємо ми. Про ваш зв'язок з Вендзиловичем ведеться слідство. Ми не будемо вас турбувати, якщо не знайдемо компрометуючих матеріалів. Але пам'ятайте, що нинішнім викликом у поліцію ви вже скомпрометовані. І коли не засвідчите публічно своєї лояльності до влади, — як це зробити, вам порадить митрополит Левицький, — то будете виключені з семінарії раз і назавжди… Оце і все. Ви вільні. Подати вам ще чаю? Не хочете… Ну, а коли вам хтось говоритиме, що ви берете плату через полковника Брейнделя від російського царя, що ваша "трійця" святкує День святого Миколая в честь російського імператора, то не звертайте уваги, — це маячня напівбожевільного донощика. Хоча, хоча… Ви там у своїх віршиках згадуєте Волгу і закликаєте "воскресити в новій силі руську славу, руську власть". Ми з Росією перебуваємо у Священному союзі, проте…

— Пане директор, ви плутаєте русинів з росіянами.

— Корінь, бачите, один… Ви з Денисом Зубрицьким знайомі?

— Ще ні…

— То не раджу заводити з ним знайомство. Хоча цей історик і префект друкарні Ставропігійського інституту гаряче підтримує наш соціальний лад, проте його проросійські симпатії дещо турбують нас… Прощавайте.

Осідав над містом туман. Густий, ще теплий, непродрогливий, та вже осінній; туго закутував будинки, а в глибокі подвір'я набивалося його, мов клоччя; туман відокремлював будинок від будинку, людину від людини, кожен у ньому існував сам по собі, й нікого не обходила доля іншого. Збіжевою вулицею гуркотів по бруку віз, може, то Курковський відвозить на Пелчинський цвинтар чергову жертву пошесті, — Маркіян навіть не оглянувся, ніщо його не обходило, туман заповзав у хворі груди, він надривно кашляв, і болість Маркіянова теж нікого не турбувала.

Звернув на Рури, постояв біля кнайпи, в якій його спіткало перше лихо, йому захотілося до безтями напитися, щоб полегшити свою моторошну самотність. Зайшов, видудлив одним духом повний пугар, захмелів, а легше не стало…

Ой рано–ранесенько, ще кури не піли, тумани постали, а густа мрячка на ялівцевих корчиках осіла та й інеєм стала…

Ой мені, молоденькому, люті думи в умі постали, а журна туга на серце осіла…

І гриміло колись, і дудніло… Лучша борба нещаслива, як нинішня тихота, в борбі була надія, а нині зникла…

Хіба усе пропало? А любов? Любов к отчизні ні вітер не роздує, ні зима не схолодить, ні далечінь не переможе…

Поруч у дворі, у загуслому тумані, вперто цюкає сокира по дереву: хтось там живе, думає, страждає, може, домовину теше, а може, весільний стіл, — нікого це не обходить, кожен нині окремо, кожен — сам…

Маркіян мимо своєї волі заходить у двір, він далі так не може: самотність, туман і безнадія задушать його, він постоїть біля людини, яка теше сокирою, може, й присяде поруч, запитає або ж помовчить: помовчати біля когось — теж розмова. Стукіт пробивається крізь туман, голосніше, Маркіян наближається до постаті. Старий чоловік дбайливо витісує гранчасту довгу балку, а поруч лежить уже витесана — коротша. Кустратий старець припасовує коротшу до довшої навхрест: хтось помер, це нині так звично, що й не страшно, пошесть проникла у всі клітини людського життя, у душі, ніхто не дивується, і кожен гине окремо.

Маркіян приглядається до старого: це ж Агасфер. Для кого він майструє хрест, адже самотній. Невже для себе?

— А, це ти? — підвів голову Агасфер. — Добув воду з каменю? Ні? То добудь, ніхто цього не зробить, крім тебе.

— Оглух і онімів я, старче…

— І вложив ангел пучки в уші йому і приторкнувся до язика йому, — і одчинилися слухи, і розімкнулися окови язика його, — промовив урочисто Агасфер. — Кася так казала, вона побожна…

— Для кого хрест майструєш, старче?

— Буде хресний хід. І вийдуть ті, хто бажає подати води спраглому.

— А хто ж їм, бажаючим, подасть?

— Ніхто.

Цілу ніч ішов Маркіян, долаючи довгі версти, до Підлисся, — прагнув знайти затишок на дідівській плебанії, відпочити, забутися, а може, й зібратися з силами.

З густого низького туману вихоплювалося сонце над Підлиссям, вершок Білої гори плив по сивому морі, мов ковчег, палац Уруського прозирав темною плямою; Маркіян зупинився неподалік і ще раз прощався з Анною, не просячи Бога повернути втрачене.

З двору на Бродівський шлях вийшла жіноча постать, довго стояла, вдивляючись удалечінь, і довго стояв Маркіян на перехресті, слухав голосний стукіт свого серця і палко кохав жінку, яка не належала йому, і німо ридав з болю і дякував долі, що біль той ожив, бо як він є; то живе в нього серце, жива душа і розум, і немає місця глухому отупінню й байдужості у серці, яке кохає.

Жіноча постать довго маячила у прорідлому тумані, а коли він розсіявся і став видний довкола простір — безлюдний, порожній, — жінка побрела вівсяною стернею до Білої гори, щоб звідти охопити того простору більше: може, замаячить на обрії той, якого добровільно втратила, і ніколи не знатиме вона, що в той час ловила її поглядом інша людина, яка до скону — в праці, зневірах і пориваннях — живитиме свою силу єдиним у житті коханням.

Від діда Маркіян дізнався, що кілька днів тому пан Василевський вибрався у мандрівку до Дрездена, щоб оглянути палацовий ансамбль Цвінгера і розміщену в ньому славетну галерею. З ним, перебраний за камердинера, поїхав поет Северин Гощинський, щоб по дорозі зійти у Кракові.

Не хотів нічого з'ясовувати про Анну, — ніколи вона не буде вільною від своєї любові, як і він…

Розділ сімнадцятий

Кармелітську тюрму оточив чотирикутник стрільців у зелених сурдутах і тригранках з чорними кокардами, — за мурами тюрми відбувався суд над працівниками Оссолінеум.

Місто знало: сьогодні судять не злодіїв, не грабіжників, не вбивць, а світочів людського розуму, які збирали книги, писали їх, несли поспільству знання і розум, і вся вина підсудних полягала лише в тому, що вони навчали любити рідний край, народ і його культуру.

Море юрби затопило Галицький, Маріацький, Капітульний і Бернардинський плаци. Університет залишився порожній, духовна семінарія — теж, опустіли школи, гімназії, касино, льокалі, ресторації і пив'ярні.

Губернатор Фердинанд д'Есте каявся, що не наказав вивезти підсудних до Відня: у спокійному на перший погляд морі людей вчувався притаєний рокіт; він нуртував, глухо клекотів, і можна було ждати — від незначного подуву рине валом хвиля, яка зімне чотирикутник війська.

Проте побоювання губернатора були даремні: ніхто не вигукував кличів, — ще не народився ватажок, який кинув би гасло до битви з бузувірами, які намірилися судити вчених мужів; той ватажок, полководець, вождь, можливо, тільки зачинався в цю мить у лоні стривоженої, здивованої, приголомшеної юрби.

Маркіян стояв серед тисяч людей сам, без друзів. Вагилевич лежав хворий: звістка про закриття Закладу Оссолінських, в якому він виріс, здобув освіту, без якого не мислив свого існування, підкосила, зім'яла, розчавила, гарячка і страх здолали його, він лежав безвольний і розбитий у спальній кімнаті семінарії; Головацький ще не вернувся з Відня.

З крайньої камениці на Галицькій долинала мелодія мазурки, хтось невпинно грав на фортепіано, — хто це блюзнірить?.. Десь там, за мурами, зачитують обвинувачувальний акт, оголошують вирок... Невже і Базилевича засудять? І зрівняють однаковою покарою трьох мужів із черв'яком? Не можна так, несправедливо це!.. Ну хто це так уперто і нахабно б'є по клавішах фортепіано?

Маркіянові знову згадалися слова Любимського: безкінечний ланцюг кайданів, і його розгризає люд мислію своєю, коли в нього вибивають з рук меч. Образ покійного бібліотекаря, який колись у подібній багатотисячній юрбі стояв отак на страті Пугачова, чітко вирізьбився в пам'яті Маркіяна, і аж тепер він до кінця збагнув, що значила в його житті ця людина, та й чи тільки в його? Позбавленому роду й кореня Маркіянові Любимський допоміг знайти і рід, і корінь, мало того — сам став для нього ланкою, яка приєднала його, прив'язала до відвічних початків боротьби людства за свободу духа, праці й мислення.

Те, що нині відбувається на світі, має свій давній початок і причини. Я став свідком пробудження народів, та хто зна, чи став би учасником цього процесу, якби до мене не донісся стукіт катівської сокири з Болотної площі, гомін збуджених революцією паризьких вулиць, постріли гармат на Сенатській площі, поезія Рилєєва, сатира Капніста і чиста вода рідної мови "Енеїди", — все це він доніс до мене, щоб я стояв і хотів стояти перед тюрмою, де відбувається ганебне судилище, й викристалізовував тут свою волю до боротьби, не падав ниць духом від неудач і пам'ятав слова Сковороди: "Поклади на терези свого сумління печаль твою і печаль твого народу і служитимеш тому, що в тобі переможе". Спасибі тобі, незламний муже, що в своєму горі й самотності не зламався, не поник, а приніс у наш глухий закуток гасло боротьби і єднання. Я сильний нині. Поступ ніхто зупинити не може. Зупинитися і впасти може одна людина. А хто не хоче загубитися, той піде в єдиний з поступом крок. Я піду.

Народ не розходився, хоч суд уже давно скінчився, і Захер–Мазох зрозумів: треба, щоб юрба дізналася про вирок. Вмить прослизли

шепоти, загомоніли голосні розмови, почулися охи і скрики… Слотвінського засудили до восьми років ув'язнення у Куфштейні, Бєльовського — до п'яти, Вендзиловича до двох. Базилевичу присудили двадцять київ за брехливі показання й виселити з міста…

Натовп довго ще гомонів, та не нуртував: провідці майбутньої революції тільки що зароджувалися.

А в льокалю пані Скшинської на Галицькій площі бавилися пансіоністи. Так називала себе золота молодь, яка знімала кімнати для розваг у льокалях.

У сурдутах до фігури, барвистих камізельках і червоних краватках кавалери запрошували панночок з пишними гуглями волосся, прикрашених міртовими галузками, обнімали за голі плечі і вели в танцю — легких, тендітних, томливих.

Пані Скшинська грала на фортепіано мазурку, вона грала без перерви весь післяобід, коли в кармелітській тюрмі відбувався суд; пані Скшинська побила всі рекорди у тривалості гри, звуки музики вилітали із льокалю на голови тисяч людей, що зібралися на площах міста, заглушували гамір, зітхання, схлипи, а коли натовп розійшовся, провідець балу капітан Антоні Стабро–Бриндза–Яворський вискочив на стілець і скомандував:

— Kielich szampana od ręki do ręki![86]

Гості зійшлися в коло і, дзенькнувши срібно келихами, проголосили заповітне: "Walka nie jest skończona!" З полегшею, що немає більш у Львові бунтівників, які хотіли зрівняти шляхтича з хлопом, вигукнув капітан Антоні:

— Вип'ємо за світлу пам'ять справжніх аристократів і борців за незалежність Польщі Вацлава і Едмунда Ржевуських!

Перед вечором актуарій карного суду Ігнаци Зайончковський вертався додому на Личаківську. Він був утомлений і заспокоєний, а в душі теплилася втіха: за успішне ведення слідства над працівниками Оссолінеум губернатор нагородив його орденом.

Біля входу в під'їзд підійшов до нього високий, ошатно одягнений пан у циліндрі і чемно запитав:

— Як ваше прізвище?

— Ігнаци Зайончковський, — відказав актуарій, заскочений безпардонністю незнайомого.

Високий пан у циліндрі пильно і з викликом приглядався до актуарія, а коли на смерть переляканий Зайончковський сахнувся назад, скрикнувши: "Поліція!", невідомий витягнув пістолет і вистрілив упритул...

— Я з вами повністю згоден, пане Маркіян... Вчорашнє судилище — не програш, а початок перемоги, яка неминуче прийде. Ви ж бачили, скільки народу стояло на площах міста: три чверті з них — революційний потенціал, я вас запевняю... Ажертви... Жертв буде ще немало. Так, видно, розпорядився сам Господь Бог, що свобода мусить оплачуватися ціною крові, — тому–то люди так дорожать волею.

Ян Непомуцен–Камінський з батьківською добротою поглядав на Маркіяна; непомірно рухливий, він раз у раз підводився з крісла, підходив до дверей, кожного разу перевіряючи їх, чи щільно зачинені: у фойє театру вже вешталися глядачі, до початку спектаклю залишилося небагато. Потім директор знову сідав у крісло і обдавав Маркіяна теплим поглядом.

— Це дуже добре, що ви зайшли до мене, я часто згадую нашу зустріч у рукописному відділі Закладу і думаю собі: адже мусив хтось із

вашого народу зголоситися на ризиковану справу. Перші стежі… розвідка, прокладання шляху для геніїв. У нас, поляків, вони вже є, але чи появився б Міцкевич, якби перед ним не було Кохановського, Шимоновича?.. Ви добре тоді сказали: прийде на Україну такий, якому народ поклониться до ніг. Мусить прийти… І завжди великому кораблеві прокладають фарватер лоцмани. Так, так… Ну, а вам вдалося щось зробити?

— На жаль… — Маркіян опустив очі, щоб Камінський не побачив у них болю, який пригас учора, а нині знову обізвався, мов у батька, що змирився з утратою дитяти, а забути не може. І взагалі, чого він прийшов сюди — пожалітися, розділити той біль, бо не має з ким? Та добре, що зважився: Камінський — єдина, мабуть, нині у Львові людина, яка може підтримати його на дусі. Погляд директора театру зігрівав, додавав відваги. — Цензор не пропустив нашої книги…

— О, цензори показилися зовсім! Я вже чекаю, коли мені заборонять ставити Шіллера… А ви написали вашу книгу по–русинськи? Це повість, поема? Альманах… Так, з цього треба починати. Кожна література повинна починатися від праці над народною мовою, яка є виявом душі народу. Польська народилася тоді, коли автори порвали з латиною…

— Приємніше п'ється вода з джерела і ліпше зірвати плоди, нагнувши гілку, ніж узяти її з красивого полумиска, — процитував чийсь вислів Маркіян.

Камінський посміхнувся.

— Овідій, Овідій… Знаєте. Ставлю вам "sehr gut"[87] не за начитаність, а за те, що вмієте чужу мудрість використовувати для себе… Я вам говорив про того мого драматурга — Сухоровського. Той не вмів… І тому мусив зникнути. Святе Письмо гласить: сліпий сліпого не може водити, бо обидва в яму впадуть… Ну, а які ви бачите перспективи

для розвитку української літератури в Галичині? Вас все–таки досить мало, надто маленький острівець у морі Австрійської імперії.

Маркіян довго мовчав. Камінський бачив по його обличчі, що в нього давно вже складена відповідь на це питання, та не зважується висловити її вголос.

— А ви кажіть, не бійтеся, я Зайончковському не донесу.

Обличчя Маркіяна спалахнуло хворобливим рум'янцем, що завжди проступав від шиї до скронь, він промовив, обдаючи Камінського синім полум'ям погляду:

— Ми гілка великого народу, який має свою історію.

— Оввa!.. І ви думаєте, що перекроїться колись політична карта Європи?

— А якщо вона не перекроїться, то яка тоді перспектива для розідраної Польщі?

— І всі окремо, всі окремо?

— Я за те, пане Камінський, щоб усі разом… Але хай у кожного будуть і голова, і руки, і ноги при одному тілі — щоб майбутній союз слов'ян не став союзом калік.

— Sehr gut, sehr gut… По–моєму, ви найздібніший нині учень не тільки в греко–католицькій семінарії, а й на всій русинській Галілеї.

У двері постукали, Камінський підбіг, відчинив, портьє подав йому пошту.

— Ну–ну, гм, ну–ну… — погмукував директор, переглядаючи свіжі газети. Він, напевно, ще обдумував відповідь Маркіяна, був незосереджений. — Що ж пишуть?.. О, є і про нас: "Пан Йов'яльський" на сцені львівського театру". Цікаво… Хвалять… Хто ж хвалить? Криптонім… А яке резюме? — Камінський пробіг очима до кінця статті. — "Фредро своєю п'єсою засвідчив про остаточний розрив з аристократією на користь шляхти, до якої належить і яку підтримує всією своєю творчістю". Рація, так воно є. Гощинський надто суворий до нього… А це вже із світу сенсацій: "Убивство на Личаківській"… Очі директора прикипіли до газети, він схопився, був зляканий, блідий. — Це жах! Це й нам кінець… Боже, що ж він наробив!

Маркіян взяв у Камінського газету, прочитав: "Вчора о шостій вечора на початку Личаківської був смертельно поранений пострілом з пістолета актуарій львівського карного суду Ігнаци Зайончковський. Перед смертю Зайончковський назвав ім'я вбивці — якогось Міхала Сухоровського".

— Це той самий? — запитав Маркіян.

— А хто ж інший, хто ж інший? — Камінський був близький до розпачу. — Ідіть, пане Шашкевич, ідіть звідси чимшвидше геть, щоб і вам не перепало. Адже зроблять, зроблять у нас такий же Оссолінеум!..

…Коваль Йосип з Круп'ярської роздував горно. Сопів ковальський міх, набираючи в себе повітря, з шумом і свистом видихав його, купа вугілля на черені бралася червоним жаревом, займалася вуглина від вуглини, жар пробирався досередини купини, залазив у нутро і там поширювався, розростався; купа зверху ще чорніла, вона була холодною й байдужою до того, що відбувається у її нутрі, непомірно великою порівняно до тих жарин, які будилися з мертвоти і, спалюючись, умирали, і, спалюючись, давали життя своїм сусідам, щоб вмирали вони, віддаючи тепло холодній і байдужій масі, яка здавлювала вогонь, бажаючи мертвіти й далі. Та тепло гріло, палило, бо гаснути вогневі не давав подих могутнього міха, пал добирався все вище й вище, тліли вже

верхні груди вугля і неохоче займалися; полум'я вибивалося, виплигувало крізь шпари і знову знесилено падало, важку купу розпалити було дуже трудно; коваль потів, безустанно тягаючи вниз за важіль, сил у нього було доволі, але й вони вичерпувалися. Коваль подумав, що краще б розділити купу і так упоратися з нею, та чи побіліє шмат криці у тій меншій купі, — та ні, тільки розпечеться, а не зм'якне, не подасться під молотом на ковадлі, той шмат криці упокориться лише на великому вогні. Коваль уперто працював, і врешті язички полум'я, мов пелюстки маку, зацвіли над усією купиною, вона почала осуватися, опадати, врешті вся стала жаревом; жар з червоного ставав синім, голубим, потім безбарвним і всесильним, — коваль вкинув у горно штабу криці, і вмент вона почервоніла, побіліла, мов цукор, а тоді лягла на ковадло, готова до нової форми.

— Усе зробиш з неї, Йосипе: підкову, якою підкуєш коня, що має ходити у плузі, а також і того, який топтатиме людей біля магістрату. З неї зробиш і рушницю, і ніж, і гарматне ядро, і кайдани, а хто цим знаряддям буде користуватися, не знаєш. Працюєш, Йосипе, та й усе...

Не перестаючи тягати за важіль, Йосип дивився на Міхала, що стояв у дверях кузні, а біля нього невідлучна Ганнуся. Коваль змахнув вільною рукою, вітаючись, так вітаючись, ніби розмовляв з приятелем учора; горно гуготіло і світилося вдоволенням обличчя коваля: уже другий шмат криці м'якнув у пеклі, а перший молотили молотами на ковадлі челядники.

— Йосипе, я вбив учора Зайончковського.

— То це ти зробив? Я так і думав. І пана Дідушицького провчив теж ти?

— Так, Йосипе.

— Хвала тобі від мене й від людей. Тільки чув єм, що неслухівський дідич видужав і став ще лютіший. І на місце Зайончковського прийде інший кат — зліший і спритніший. І того вб'єш?

— Уб'ю.

— І наступного теж уб'єш. А кати все одно будуть.

— А ти хочеш спалити всіх разом у своєму пеклі?

— Ні, Міхале. — Йосип опустив важіль. — Я хочу, щоб з моєї і сотень таких кузень вийшли челядники, які знали б, для кого коня кувати, для кого зброю, а для кого кайдани і тюремні замки. І підуть вони — новітні ремісники — по всьому світу: хто з підковою, хто з шаблею, хто з пістолетом, хто з кованим словом, і виступлять разом, — ніхто не встоїть перед такою силою! А тебе не зганьблять, твою пам'ять пошанують, бо скажуть: він хотів добра людям, а не вмів його інакше робити.

— Утікаю в Молдавію, Йосипе. Не хочу виснути на гілляці, та й де є така гілляка, щоб мене втримала… А коли не загину, то вернуся. Може, пригодяться тобі й твоїм челядникам мої дужі руки… І просьбу маю до тебе: хай якийсь час поживе у твоїй хаті моя Ганнуся.

Жінка здригнулася, вона й не знала, для чого Міхал ішов сюди з нею, думала — попрощатися. Та невже він задумав її позбутися? Ревність, кривда і біль стиснули люттю її уста, вона стала перед Міхалом і зміряла його нищівно–докірливим поглядом.

— Втекти від мене хочеш?

— Врятувати, Анно.

— А навіщо мені бути врятованій і жити без тебе? Ні, я з тобою піду — і в життя, і в тюрму, і на ешафот. Ти будеш сильніший зі мною: в житті

я даватиму тобі радість, в тюрмі самотність відганятиму, а біля плахи буду стояти, щоб ти не боявся смерті. Я з тобою йду, Міхале.

Йосип обняв побратима, поцілував у щоку Ганнусю, мовив:

— Ідіть обоє. Для такої жінки немає місця в моєму домі.

Розділ вісімнадцятий

Пошесть ущухла, коли розпочалися осінні сльоти. Холодні дощі, густі мжички, їдкі тумани виполоскали, вимили міський бруд і всіляку скверну, місто стало чисте, вороний брук на Ринковій площі, вичищений від пилу, чорно вилискував горбками, лише перед магістратом з фронтального боку, де стояли леви, тримаючи в лапах розгорнуті манускрипти законів, заламувався, кришився і утворював, зрештою, болотисту яму, в якій тепер збиралися жовті стічні води.

Про існування цієї ями не знав губернатор ерцгерцог Фердинанд д'Есте, коли задумав провести засідання Галицького станового сейму, присвячене дню народження цісаря Франца I.

Спочатку губернатор утішав себе голубою надією, що на урочистий сейм приїдуть його величність і канцлер Меттерніх, потім покинув про це мріяти, — чутки про епідемію холери у Львові доходили до Відня у значно перебільшеному вигляді. Губернатор певний час ще сподівався, що хоч яке–небудь представництво прибуде із столиці, а коли прийшла остаточна відмова, ерцгерцог вислав на деякий час сеймових комісарів за рогатки міста, звідки вони в назначений день повинні були в'їхати до Львова у старосвітській позолоченій кареті, шестикінно запряженій, об'їхати довкола магістрат і зупинитися для вітальної паради перед будинком університету, — хай утішаться мешканці завжди вірного цісареві міста, що до них прибув якщо не сам найясніший татунцьо, то, у всякому разі, його найближчі соратники.

Пан Курковський знову залишився без роботи, проте кожного дня виїжджав із Замарстинова своїм старим возом, запряженим парою шкап'ят, — коні ще трималися, а візник уже охляв, прив'язував їх до палі на розі Шкотської, лаштував перед них опалку з отавою і по цілому дневі вистоював біля Яся й Арона, які сиділи на східцях під дверима забитої дошками кнайпи, й чекав: адже вмирають люди й природною смертю, він може спотребитися в кожну хвилину. Та даремно. Смерть нажерлася, наситилася, не вмирають навіть найбідніші люди, хоч не можна було сказати, що вони й жили… Візник похоронних караванів щиро бажав тепер, щоб хтось нарешті віддячився йому за довголітню працю — відвіз його самого на вічний спочинок.

Арон більше не проповідував; Ясьо давно перестав грати на скрипці, а що не мав уже можливості підраховувати, скільки вмерло бідних, а скільки багатих, то дрімав, схиливши на коліна голову. Пан Курковський стояв, щоб бути на видноті, адже може комусь таки спотребитися, і мовчки спостерігав, як кожного дня все більше виповнюється жовтою рідиною яма біля магістрату. Усі мовчали, бо були голодні.

День відкриття урочистого засідання сейму наближався, до цієї події готувався і митрополит Михайло Левицький: в Успенській церкві на вулиці Руській буде відправлена співана служба Божа з участю самого митрополита, а один з вихованців греко–католицької духовної семінарії виголосить вірнопідданську промову, присвячену цісарському тезоіменитству.

Шашкевича запросив до себе ректор.

Маркіян чекав цього виклику, адже Захер–Мазох натякав, що йому радитимуть, як він повинен засвідчити свою лояльність до влади.

Уже вернувся з Відня Головацький, Вагилевич видужав, вилабудався з тяжкої депресії. Яків розповідав про боротьбу західних слов'ян проти німців, він був повний рішучості готувати до друку новий альманах.

Друзі стривожилися, коли Маркіян признався їм, що його викликає на розмову ректор, у тривозі чекали його повернення. Він прийшов до них усміхнений, та усмішка ця, видно, була силуваною, нею він себе підбадьорював, та по очах помітно було, що настрій у нього пригнічений, наче він на щось зважувався, а зважитися сам не міг.

— Хлопці, — сказав, — Ірод наказав мені виголосити вірнопідданську промову в честь цісарських іменин — в Успенській церкві, в день відкриття урочистого сейму…

— І ти, звісно, не погодився, — звів брови Вагилевич.

— Я не відмовився, я мушу виголосити промову. Іншого виходу переді мною немає.

Головацький опустив очі, він у цю мить не мав сили дивитися на друга, який так несподівано зрадив товариство.

— Так, так, — мовив Яків понурившись. — А я в розмові зі своїм братом Іваном, який закликав мене зближуватися з Європою через латинський алфавіт, сказав якось: "Кажеш, що простою мовою можна тільки розмовляти дома, що руська мова не надається до висловлення високих понять. А Шашкевич уже довів своєю поезією, що простим наріччям, без чужої домішки, можна виражати найвищі пориви духа…" Так я сказав. А ти нині…

— Я підтверджу твої слова, Якове, хоч і дуже лячно мені… Я виголошу промову по–руськи, чистим русинським стихотвором… Я проспіваю славу весні, морю, землі, голосам птахів, пробудженню природи, і якщо цю алегорію сприймуть цісарські сатрапи за прославлення імені Франца і його діяльності, то ніхто не подивується, бо кретини вони суть, а народ, який молиться до грядущої весни, зрозуміє мій стих, бо зрозумілий йому буде прихований зміст, висловлений рідною мовою… І лячно мені, повірте, лячно…

— Вибач, Маркіяне, що подумав про тебе погано, — обняв друга Головацький. — Та коли ти вже йдеш на таке, ризикуєш, то хай той ризик дасть максимальний ефект. Дай мені, коли підготуєш, текст того вірша–промови, я занесу його Денису Зубрицькому. Може, він погодиться видати його листівкою... Напевно погодиться, це ж похвала цісареві, якого Зубрицький так шанує, а до того пан Денис ще й ворог латини. А там — що буде, то буде...

І настала нарешті урочиста днина — шістдесятисемиріччя найяснішого австрійського імператора Франца І.

Дружно зазмагалися між собою церковні благовісти й костьольні дзвоники, перебиваючи одні одних, пересварюючись за прихожан грецької й римської віри, а далі, ніби згадавши, що не їхнє мелеться, що сьогодні вони повинні віддавати хвалу покровителеві, який об'єднав і римо– і греко–католиків під єдине берло Австрійської імперії, увійшли в єдиний ритм, — злагоджений дзвін став чутний на площах, вулицях, у кам'яницях, халабудах і сутеринах.

В Успенській церкві правиться митрополича служба Божа, а на Ринок в'їжджає оздоблена гербами, мов символ габсбурзького трону, позолочена карета, запряжена шестіркою коней.

На конях сидять машталіри; попереду карети марширує відділ війська у блискучих касках, позаду — стрільці в тригранках; з карети крізь віконця виглядає "віденське" панство, а може, то сам цісар; карета минає Катедру, в'їжджає на ринковий брук, щоб зробити почесне коло довкруж магістрату, а потім завернути до університету, перед яким на застеленому килимами помості чекає гостей губернатор.

Карета поважно пливе за відділком війська, біля магістрату — натовп буденно одягнутого народу, то стоять ремісники в робочому вбранні й фартухах, поліція звихається серед натовпу, нюшкує, — сказано ж було вийти у святковій одежі, а ці прихопили з собою для

чогось знаряддя праці: ковалі — з молотами, пекарі — з рогачами, різники — з ножами; їх надто багато, що буде, як ринуть на кортеж? Проте ремісники стоять спокійно, вони й не думають цього робити; їм сказано вийти, і вони вийшли, а день же будній, — усі від праці; гуде глузливий шемріт, і обличчя в усіх насмішливі. Поліцаї викрикують: "Es lebe imperator!"[88], спонукують юрбу скандувати, та ремісний люд мовчить.

Втім з Руської вулиці виходить на Ринок старезний дід з хрестом на плечі, він вигукує:

— Хресний хід, хресний хід! Виходьте подати води спраглим!

І на цей клич із брам, з підвалів, з нір, бозна й звідки виповзають обірванці, каліки, зголоджені й вихудлі жінки та діти, — їх багато, їх тьма, вони йдуть безладною юрбою назустріч кортежу і лементують:

— Води спраглим! Води спраглим!

Поліція вмить полишає ремісників, накидається з палицями на юрбу знедолених, відганяє їх від позолоченої карети, а вони чіпляються за колеса, за кінську упряж, — це ж цісар приїхав, хай побачить їх зблизька і сам переконається, що брешуть міські владці, називаючи Львів благодатним містом; колона стрільців виходить з кортежу на допомогу поліції, стрільці відтискають голодну процесію у бічні провулки…

Поліція знову біля ремісників, стрільці шикуються в колону, жовніри крокують попереду карети, кортеж проходить повз левів, і раптом стається несподівана біда. Вояки вмить розступаються, обминаючи болотяну баюру перед магістратом, не попереджені про небезпеку машталіри влазять з кіньми у твань і застрягають у баюрі разом з каретою.

Поліція закликає юрбу допомогти, та у відповідь лунає надсадний регіт, — коваль Йосип з Круп'ярської вивергає з грудей клекіт сміху, вже регоче весь натовп; коні шарпаються врізнобіч, плутається упряж, машталіри випрягають коней і залазять по коліна в болото; вояки тягнуть карету за дишло, стрільці тручають ззаду, сеймові комісари боязко визирають через віконця, а карета мертво осіла в багні.

Пан Курковський мовчки спостерігав веремію, і враз зблиснула в його мозку рятівна думка, — це ж він нині зможе нагодувати себе й товаришів по недолі! Він збігає із східок, підтюпцем біжить у бік Шкотської, миттю випрягає від воза своїх шкап'ят і веде їх до карети. Вояки розступаються, машталіри мовчки чекають на порятунок; коні Курковського ще дужі та звикли вони тягти, — помоцувалися, помоцувалися і таки витягай карету з болота. Курковський зажадав плати, а коли її отримав, запитав:

— Куди тепер тягти карету?

Тоді скочив із східок утішений цим видовищем Ясьо Сакрамент і закричав на всю площу:

— На Пелчинський цвинтар їх, пане Курковський! На Пелчинський!..

У притворі Успенської церкви на Руській глітно. Іван і Яків навіть не намагалися протиснутися досередини, зрештою, їм треба бути тут: у кутку за столиком сидить церковний братчик, він віддає прихожанам за мідяк по свічці, святому образочку й до того додає видрукувану руськими літерами листівочку, озаглавлену великими кириличними буквами "Голос галичан".

Прихожани приглядаються до листівки й дивуються: похвальна вірша написана звичайною мовою, якою вони розмовляють дома, — такого ще не бачили й не чули; на подвір'ї перед каплицею трьох святителів — гурт міщан, один стоїть посередині, вголос читає текст;

хтось із паперті зацитькує — ці самі слова лунко доносяться зсередини церкви.

Люди стають навшпиньки, витягують шиї: біля казальниці стоїть високий чорноволосий юнак у реверенді, його очі горять натхненням, рум'янець залив обличчя від шиї до скронь, він виголошує того самого вірша, що надрукований на листівці. Паства слухає і повірити не може, що під цим склепінням, де служба Божа завжди правиться церковнослов'янською, а проповіді виголошуються по–польськи, хтось заговорив до неї рідною мовою, і звучить вона не на ярмарку і не в брудних провулках, а в храмі, і нема в тій мові буденної грубості, а піднесеність і святковість, — хто це глаголить по–простому молитву високим небесам?

Страх у Маркіяна минув, як тільки вийшов до казальниці. До цього менту він ще не знав, як учинить. У захристії стоять митрополит і ректор духовної семінарії, вони ж не простять йому такого зухвальства, ще ж бо ніхто не смів і не подумав навіть промовляти тут хлопською мовою; Маркіян швидко складав у пам'яті хвалебні слова цісареві по–польськи, весь тремтів від усвідомлення, що таки виголосить їх, а тоді нічого вже не буде, — ні довір'я в друзів, ні нового альманаху, ані його самого, колишнього, не стане теж, бо зневажить він нині клятву матері. Нерішучість діймала все дужче й дужче, а коли прийшла пора виходити, він побачив себе враз у центрі всього світу, на нього дивилися не тільки прихожани, — весь народ; Маркіян вмить відчув, як одчужується від нього липкий страх, і він, немов ступаючи у прірву, вийшов за казальницю й заговорив лунко:

Що то за голос світом розлягавсь, —

Чи то ангелів пісня лине воздухами,

Чи чудними море грає голосами,

Чи соловій–птиця весну розвиває?

З Ринку доноситься лемент: там б'ють стрільці й поліцаї знедолених, які вийшли за Агасфером на хресний хід, там надривно регоче ремісна юрба, а коні пана Курковського борсаються, витягаючи з болота державну карету, — що ж то за голоси світом розлягаються? Розпачливі, люті й молитовні зливаються в унісон над древнім руським містом — не чутно було ще такої багатоголосої гармонії. Що це за хор грізно рокоче над Львовом?

Не ангел, не птиця пісньчудную творять, —

Народи усердну молитву говорять!

— Подайте води спраглим! Подайте води спраглим! Подайте води спраглим!

У захристії ректор духовної семінарії боязко поглядає на митрополита, знизує плечима:

— Nie można takiego dostojnika prostym językom witać…[89]

— Розуміється, розуміється, — заклопотано відказує святий отець Михайло Левицький. — Проте нічого недозволеного він не говорить… А втім, це вплив отця–катехита Ільницького, ваша священність, і коли що, — відповідатимете ви…

— Але ж ваша ексцеленціє, — борониться ректор, — хіба не ви впровадили до навчання церковнослов'янську мову як обов'язковий предмет?

— Так, але ж ваш вихованець виголошує промову не по–церковнослов'янськи. Проте дуже доладно…

— Авжеж, він нічого недозволеного не говорить…

Яків з Іваном слідкують, як розхапують прихожани листівки з віршем Шашкевича. Уже немає жодної, а було двісті п'ятдесят.

— Замало води для спраглих, — шепоче Вагилевич.

— Але перша крапля впала. І стане вона згодом криницею, струмком, річкою, Дністром, — відказує Головацький.

— Із тих вод, немов Афродіта з морської піни, немов русалка з дністровських плес, вирине наша народна література…

— А перша книга називатиметься "Русалка Дністрова". — Головацький сковзнув поглядом по зосередженому обличчі Івана, зупинився на постаті Шашкевича, що височіла за казальницею. — Побратиме, — сказав, — ми нині розпочали роботу над цією книгою.

"Народи усердну молитву говорять!" — єднається Маркіянів клич з лементом бідаків і реготом ремісної юрби; славословіє цісареві глумиться над застряглою каретою з гербами; розгублений губернатор сходить з застеленого килимами помосту біля університету; директорові поліції доставляють листівку з Маркіяновим віршем.

Шашкевич вийшов з опустілої церкви боковим виходом, не шукав побратимів, хотів побути сам. Стомлений, вичерпаний, він перейшов із Зацерковної на Руську і подався провулками в бік Галицької брами, перетинаючи подвір'я Бернардинського монастиря. Якась дівчина в чорному швидко пройшла повз нього і, йдучи попереду, сповільнила хід. Її постать була звідкись йому знайомою, пригадалася Анна… Минув криницю, що стояла посеред подвір'я, — засипана, та ще у два сажні глибока: у ній колись шляхта топила збунтовану львівську чернь, коли Хмельницький облягав Львів. Біля криниці стояло троє чоловіків; побачивши його, вони заворушилися, Маркіян не звернув на них уваги —

у брамі монастирського подвір'я дівчина в чорному зупинилася, повернулася до Маркіяна обличчям і чекала, дивлячись на нього. Він здаля пильно до неї приглядався і приспішував крок, та це ж таки вона — Анна!

Простягнув уперед руки, та враз їх шарпнув хтось назад, скрутив, вужівка боляче врізалася в зап'ястя; Маркіян сіпнувся, мліючи від моторошного жаху, він повернувся до напасників, і тут потьмарився світ у його очах від удару в підборіддя. Ще почув:

— W studniu, Antoni Stabro, prędzej rzucaj! Walka nie jest skończona![90]

Тоді залементував жіночий голос:

— На поміч, на поміч!

...Маркіян очуняв у незнайомій кімнаті на ліжку. Розколювалася голова, боліли руки, приступи кашлю душили в горлі. Над ним стояла, схилившись, та сама дівчина в чорному, яку бачив у брамі монастирського подвір'я. Та це була не Анна.

— Хто ви? — прошелестів спухлими губами.

— Я Юлія Крушинська... Давно вас знаю, та ви мене не помічали. Буду з вами, поки не одужаєте, добре?

— Будьте зі мною завжди, Юліє...

У харчевні на Личакові лежав на лавиці споряджений Агасфер. Він повернувся з Ринку побитий, без хреста, подякував Касі за добро, ліг на долівку й помер.

Кася послала дочку до пана Курковського, а сама, замість молитви над покійником, переказувала своїми словами легенду, яку чула від побожних людей:

— І впав уперше Мученик під вагою хреста біля криниці Агасфера і попросив: "Подай мені води, щоб я мав силу вийти на гору, де мене розіпнуть, і воскреснути потім. Але не подав Агасфер, бо побоявся стражників, і голову відвернув. І сказав тоді Засуджений до страти: "Не помреш ти ніколи, Агасфере, в нащадках своїх, і будуть вони повсюди воду добувати, навіть з каменю, і тектиме вона потоками і ріками, і будуть пити її, цілющу, спраглі, знедолені і змучені, міцнітимуть від неї і духом воскресатимуть, нащадкам же твоїм через вину праотця свого не попаде навіть краплини…"

Губернатор відмінив засідання сейму — святкування цісарського тезоіменитства не вдалося.

Захер–Мазох сидів у своєму кабінеті і печалився над листівкою "Голос галичан": "Маємо клопіт з польським народом, а ці негідники розбудили на нашу голову ще й русинську народність, давно, здавалося, поховану…"

А день був будній. Коваль Йосип з Круп'ярської разом з челядниками роздував у своїй кузні вогонь.

Львів — Підлисся, 1978–1981 рр.